

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯКОВЕНКО АЛІНА ОЛЕГІВНА

УДК 378.018.43:[004:165.611](477)

ДИСЕРТАЦІЯ

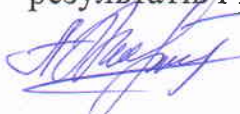
**«ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ
ШКОЛІ УКРАЇНИ: ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ»**

Спеціальність 054 - «Соціологія»

(Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 А. О. Яковенко

Науковий керівник: Хижняк Олександр Володимирович, доктор
соціологічних наук, доцент.

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Яковенко А. О. Інституціоналізація електронної освіти у вищій школі України: переваги та ризики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертаційна робота присвячена соціологічній концептуалізації феномену електронної освіти, а також з'ясуванню стану та особливостей її інституціоналізації у вищій школі України. Актуальність теми зумовлена новими соціальними потребами та запитами, які сформовані та викликані процесами модернізації та інформатизації сучасного українського суспільства, а також глобальними перетвореннями, які були спричинені пандемією коронавірусної інфекції, починаючи з 2019 року. Заклади вищої освіти України постали перед новими викликами, які змусили їх консолідувати свої зусилля задля пошуку найбільш ефективних шляхів свого функціонування та розвитку в нових умовах - в умовах мінливих змін та обмежень.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у такому:

уперше:

- запропоновано авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг та опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш

взаємопов'язаного поняття “дистанційної освіти”, акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв'язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти. Саме таке розуміння “електронної освіти” витікає з особливостей функціонування “віртуальних університетів”;

- обґрунтовано положення про трансформацію та еволюцію підходів до розуміння електронної освіти на основі історико-соціологічного аналізу теоретико-концептуальних здобутків, що простежується в існуванні таких поглядів: 1) електронна освіта як вдосконалена форма дистанційної освіти; 2) електронна освіта як засіб отримання додаткової освіти (в галузі неформальної освіти); 3) електронна освіта як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій; 4) електронна освіта як альтернатива традиційним формам освіти (в галузі неформальної освіти); 5) електронна освіта як напрям отримання освітніх послуг, які надають акредитовані установи, за допомогою використання інформаційних технологій;

- на основі синтезу ідей та теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів визначено ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних

спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу;

- розроблено систему індикаторів для емпіричного вимірювання каталізаторів та бар'єрів інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України за допомогою систематизації показників, що знаходяться на мікро-, мезо- та макрорівнях. Виявлено, що ключовим каталізатором, який сприяє впровадженню електронної освіти та її технологій у вищу школу України, є виникнення нових можливостей та умов для поєднання трудової та освітньої діяльності, економія часу під час навчання в умовах електронної освіти та прагнення інтеграції у глобальний освітній простір. Було виявлено, що головними бар'єрами інституціоналізації електронної освіти є такі фактори: компетентнісна неготовність учасників освітнього процесу та надання переваги українського суспільства здобувати освіту традиційним шляхом.

удосконалено:

- теоретичну інтерпретацію поняття “електронна освіта” завдяки аналізу та виділення її форм за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища (електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу можна виділити синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу відбувається із затримкою в часі); за критерієм регламентації електронну освіту можна класифікувати на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (надання освітніх

послуг відповідно до освітніх програм, що не передбачає присудження державних освітніх кваліфікацій відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел);

- удосконалено аналіз факторів внутрішнього та зовнішнього середовища за допомогою матриці SWOT, яка може стати інструментом комплексної оцінки перспектив та загроз інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, яка має на меті удосконалення процесів стратегічного планування, визначення цілеспрямованих напрямів розвитку та розробки управлінських рішень.

дістали подальший розвиток:

- аналіз відношення та готовності з боку ключових цільових груп (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) до активного впровадження електронної освіти та її технологій в освітній процес. Виявлено, що здобувачі освіти більшою мірою підтримують та готові до впровадження технологій електронної освіти в освітній процес на відміну від викладацького складу та адміністрації закладів вищої освіти;

- трактування цифрових компетенцій як сукупності знань та практичних навичок, які стають значущими і необхідними індивіду для ефективного та безпечного існування, функціонування та розвитку в умовах цифрового суспільства, насиченого інформаційно-комунікативними технологіями, а також виступають ключовим компонентом формування його культурного капіталу. В цьому аспекті цифрові компетенції були поділені на “hardskills” та “softskills”. До першої групи увійшли такі компетенції як: загальна технічна та технологічна компетентність, навички роботи з онлайн-курсами, навички роботи з платформами електронної освіти. До другої групи увійшли: навички самостійної роботи, почуття

персональної відповідальності за результати навчання, самодисциплінованість, комунікативні навички.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження електронної освіти» присвячений аналізу соціологічних підходів до вивчення електронної освіти, а також концептуальних та інституційних передумов її розвитку. Розглянуті основні соціологічні концепції: інтегративні (синтетичні) теорії (Ю. Хабермас, Е. Гідденс) в аспекті розуміння того, що існування соціальних структур неможливо уявити без соціальних дій та навпаки, що свідчить про те, що конкретні та спрямовані соціальні дії та ініціативи, які відбуваються на мікрорівні, є засадами інституційного становлення та самовідтворення системи електронної освіти; інституційні теорії (Д. Норт, Т. Парсонс, Дж. Роулз, Н. Смелзер, Г.Осіпова, М. Комарова та ін.) в галузі існування різних теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів, які надають комплексне розуміння цього феномену, а також розглядають різні напрями інституціоналізму; соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман) в аспекті дослідження конструювання соціальної реальності та феноменів, які набувають інституційних рис, формування соціальних інститутів та інституційних структур, а також розуміння та інтерпретації процесів хабітуалізації, типізації, об'єктивації, легітимації; структурно-функціональні парадигми (Т. Парсонс, Р. Мертон) в аспекті дослідження соціальних систем, їх рівноваги та самовідтворення, функцій, механізмів підтримки соціального порядку, цінностей та норм; концепції “мережевого” суспільства (М. Кастельс, Н. Крістакіс), які присвячені дослідженню ключових передумов, структури та функцій соціальних мереж, комунікативних процесів, принципів формування соціальних зв'язків та відносин; теорії інформаційного суспільства (Д. Белла, Е. Тоффлера, М.Кастельса, А. Турен та інші) в галузі вивчення ролі знань та інформаційно-комунікативних технологій в сучасному світі, формування

глобальних комунікативних мереж; концепції “випереджаючої” освіти, теорії конективізму (Дж. Сіменс та Ст. Даунс), теорії безперервної освіти, теорії транзакційних відстаней (М. Мур).

Розглянуто електронну освіту як педагогічну, психологічну, технічну технології та визначено, що проблематика електронної освіти, маючи статус міждисциплінарної, знаходиться у дослідницькому полі багатьох наук.

Запропоновано визначення поняття електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг та опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш взаємопов’язаного поняття “дистанційної освіти”, акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв’язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти. Саме таке розуміння “електронної освіти” витікає з особливостей функціонування “віртуальних університетів”.

Був запропонований розгляд електронної освіти як віртуального комунікативного простору, були виділені різні форми та функції електронної освіти, був наданий перелік ключових переваг та недоліків цієї освітньої моделі. Виділені форми електронної освіти за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища (електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із

застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу можна виділити синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу відбувається із затримкою в часі); за критерієм регламентації електронну освіту можна класифікувати на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (надання освітніх послуг відповідно до освітніх програм, що не передбачає присудження державних освітніх кваліфікацій відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел).

Сформульовані ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу.

У другому розділі «Інституційний вимір електронної освіти: локальний та глобальний контексти» були визначені теоретичні підходи до вивчення соціальних інститутів та процесу інституціоналізації, теоретико-концептуальні передумови становлення електронної освіти, а також узагальнено вітчизняний та світовий досвід впровадження електронної освіти.

Розглянуті ключові традиційні інституціональні теорії, а саме: соціально-психологічний інституціоналізм (Т. Веблен), соціально-правовий інституціоналізм (Дж. Коммонс) та емпіричний (У. Мітчелл). На основі аналізу був зроблений висновок про те, що для представників традиційного інституціоналізму технологія є причиною розвитку суспільної системи в цілому та економічної галузі зокрема, що, в свою чергу, стало каталізатором формування постіндустріального суспільства - суспільства, в якому інформація та знання стали ключовими ресурсами задля досягнення успішного функціонування, самовідтворення та розвитку суспільної системи. Узагальнені здобутки структурно-функціональної парадигми (Т. Парсонс), концепції соціального конструктивізму (П. Бергер та Т. Лукман), класичної соціологічної думки (Е. Дюркгейм, М. Вебер) та інших. Було запропоноване визначення поняття «соціального інституту» як усталеної форми організації суспільного життя, спрямованої на підтримку стабільного соціального порядку та задоволення потреб суспільства за допомогою використання механізмів управління соціальними процесами.

Розкриті теоретико-концептуальні передумови становлення електронної освіти, серед яких можна виділити наступні: концепції інтернетизації та індивідуалізації освіти, теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер, М. Кастельс), постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, З. Бауман), концепції безперервної та випереджаючої освіти, теорії гуманізації освіти, концепції студентоцентрованого навчання, теорії масовізації та інтернаціоналізації освіти, а також глобальна цінність та пріоритет забезпечення інклюзивної освіти.

У третьому розділі «Становлення електронної освіти у вищій школі України» були представлені результати соціологічних досліджень, що присвячені вивченню стану та розвитку електронної освіти у вищій школі України. Виявлено каталізатори та бар'єри, переваги та недоліки, перспективи та ризики інституціоналізації електронної освіти у вищій школі

України. Встановлено, що, незважаючи на два роки вимушених карантинних обмежень та намагань розвитку електронних освітніх технологій, в Україні електронна освіта домінує як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Здобувачам освіти не доступні всі функції, які виконує заклад вищої освіти, в цифровому просторі та можемо констатувати, що в українському освітньому просторі переважає гібридна модель електронної освіти, яка лише доповнює традиційну університетську освіту.

Так, розглядаючи життєвий цикл та риси будь-якого соціального інституту, слід сказати, що сьогодні електронна освіта набуває рис соціального інституту. Про це свідчить наявність ключових компонентів соціального інституту, а саме: системи статусів і ролей, функцій, норм і правил, дискурсивних практик, ціннісно-смислового простору, організацій тощо. Але слід констатувати, що електронній освіті бракує декількох складових, які є обов'язковими для функціонування будь-якого соціального інституту. В першу чергу, мова йде про нормативно-правове регулювання електронної освіти, процес її формалізації, а також існування ресурсної бази для ефективного функціонування інституту.

Згідно з результатами дослідження, основними перевагами електронної освіти порівняно з традиційними освітніми формами є наступні: економія часу, можливість поєднувати трудову діяльність та навчання, можливість навчатись протягом усього життя, формування та підвищення інформаційної культури, інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу, інтерактивність навчального процесу, надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення. До головних недоліків електронної освіти опитані респонденти відносять такі: перешкоди технічного характеру, складнощі самодисципліни та самомотивації, мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та

учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу, електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми, труднощі адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними технологіями з боку учасників освітнього процесу (компетентнісна неготовність), загроза поширення академічної недоброчесності, проблема інформаційної безпеки, недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти.

Щодо оцінки перспектив розвитку електронної освіти в вищій школі України було виявлено, що більшість опитаних респондентів (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) впевнені, що найближчим часом електронна освіта буде виступати лише доповненням до традиційної аудиторної освіти. Разом з тим, були виокремлені каталізатори інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, а саме: прагнення інтеграції у світовий освітній простір, потреба в поєднанні трудової та освітньої діяльності, впровадження кредитно-модульної системи та концепції студентоцентрованого навчання, економія коштів на сферу надання освітніх послуг, популяризація концепції інклюзивної освіти та інші. Попри існування великої кількості факторів, які виступають каталізаторами становлення та розвитку електронної освіти, було приділено увагу бар'єрам, які стримують або перешкоджають цим процесам. Доведено, що такими перешкодами є прихильність суспільства отримувати вищу освіту традиційним шляхом; складнощі забезпечення повного перенесення освітнього процесу до веб-середовища; високі фінансові інвестиції в розвиток електронної освіти; недостатня кількість методичних матеріалів по розробці та використанню технологій електронної освіти; мовний бар'єр; складнощі самодисципліни та самомотивації до самоосвіти; недосконалість нормативно-правового забезпечення, компетентнісна неготовність, складнощі визнання електронної освіти ринком праці.

У висновках дисертації представлено основні результати здійсненого дослідження, визначено перспективи подальших наукових пошуків з обраної проблеми, теоретичною базою яких можуть бути здобутки даної кваліфікаційної роботи.

Зазначено, що практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для подальших емпіричних досліджень стану та розвитку цифрового освітнього середовища в Україні, а також освітніх інтеграційних і трансформаційних процесів в українському освітньому просторі. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані органами державної влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної політики у галузі освіти, що можуть сприяти розвитку та поширенню цифрових технологій, а також вдосконаленню нормативно-правового регулювання електронної освіти в Україні. Отримані результати можуть бути використані у викладанні таких навчальних дисциплін, як “Цифровізація освіти”, “Соціологія освіти”, “Соціологія масових комунікацій”, “Соціологія Інтернет-комунікацій” тощо. Отримані результати можуть бути використані при розробці заходів та проєктів, які будуть орієнтовані на подальше вивчення, формування або оптимізацію умов впровадження електронної освіти у вищу школу України та складанні управлінцями стратегії розвитку закладів вищої освіти та системи вищої освіти в цілому.

Ключові слова: електронна освіта, інституціоналізація, технології електронної освіти, електронний освітній простір, інформаційно-комунікативні технології.

ABSTRACT

Yakovenko A. O. Institutionalization of e-learning in higher education in Ukraine: advantages and risks. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Social and Behavioral Sciences, Speciality 054 – Sociology. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

Thesis is devoted to the sociological conceptualization of the phenomenon of e-learning, as well as to the elucidation of the state and features of its institutionalization in higher education in Ukraine. The urgency of the topic is due to new social needs and demands that are formed and caused by the processes of modernization and informatization of modern Ukrainian society, as well as global transformations caused by the coronavirus infection pandemic since 2019. Higher education institutions of Ukraine have faced new challenges that have forced them to consolidate their efforts to find the most effective ways to function and develop in the new environment - in the face of changing changes and constraints.

The scientific novelty of the research results is as follows:

first:

- the author's definition of e-learning as a consistent and systematic activity aimed at acquiring knowledge, skills, abilities of higher education seekers and focused on the consumption of educational services and indirect mastering of accredited higher education programs and components through the use of electronic educational resources, information technology and Internet. The proposed definition distinguishes this concept from: 1) the most interrelated concept of "distance education", focusing on the technological support and indirectness of the educational process, rather than on physical separation; 2) indirect educational activities that do not involve systematic monitoring, support,

feedback; 3) a wide range of educational services (refresher courses, various mass open online courses, etc.) provided by various institutions and organizations that do not have the appropriate license to conduct educational activities at certain levels of higher education. This understanding of "e-learning" stems from the peculiarities of the functioning of "virtual universities";

- substantiated the provisions on the transformation and evolution of approaches to understanding e-learning on the basis of historical and sociological analysis of theoretical and conceptual achievements, which can be traced in the existence of such views: 1) e-learning as an improved form of distance education; 2) e-learning as a means of obtaining additional education (in the field of non-formal education); 3) e-learning as an accompaniment to traditional educational activities through the use and implementation of information and communication technologies; 4) e-learning as an alternative to traditional forms of education (in the field of non-formal education); 5) e-learning as a direction of receiving educational services provided by accredited institutions through the use of information technology;

- based on the synthesis of ideas and theoretical and methodological approaches to the study of social institutions, the key functions of e-learning are identified, namely: storage of large amounts of educational content; monitoring the educational process; personification of educational activities; providing unlimited access to various educational information sources and resources; formation of a qualitatively new educational and communicative environment; stimulating the creation of new social communities and groups; individualization of the educational process; intensification of the introduction of interactive teaching methods; automation of the educational process;

- developed a system of indicators for empirical measurement of catalysts and barriers to e-learning institutionalization in higher education in Ukraine through the systematization of indicators at the micro, meso and macro levels. It

was found that the key catalyst that contributes to the introduction of e-learning and its technologies in higher education in Ukraine is the emergence of new opportunities and conditions for combining work and education, saving time while studying in e-learning and seeking integration into the global educational space. It was found that the main barriers to the e-learning institutionalization are the following factors: the unwillingness of participants in the educational process and the preference of Ukrainian society to obtain education in the traditional way.

improved:

- theoretical interpretation of the concept of "e-learning" through the analysis and selection of its forms according to various criteria: the degree of inclusion of the educational process in the web environment (e-learning, hybrid education, traditional education using information and communication technologies); the criterion of time can be divided into synchronous e-learning (educational process takes place in real time) and asynchronous e-learning (interaction of participants in the educational process is delayed); according to the criterion of regulation, e-learning can be classified into formal (regulated by certain educational programs in accordance with state-approved levels of education, specialties and provides students with learning outcomes in accordance with state standards in education), non formal (provide of educational services in accordance with educational programs, which does not provide for the award of state educational qualifications in accordance with recognized levels of education) and informal (self-organized search and analytical activities in order to acquire certain knowledge, skills, competencies through the use of various multimedia information sources);

- improved analysis of internal and external factors using the SWOT matrix, which can be a tool for comprehensive assessment of prospects and threats of e-learning institutionalization in higher education in Ukraine, which aims to

improve strategic planning, identify targeted areas of development and management decisions.

received further development:

- analysis of the attitude and readiness of key target groups (students, teaching staff, experts) to the active introduction of e-learning and its technologies in the educational process. It was found that students are more supportive and ready to implement e-learning technologies in the educational process in contrast to the teaching staff and administration of higher education institutions;

- interpretation of digital competencies as a set of knowledge and practical skills that become important and necessary for the individual to effectively and safely exist, operate and develop in a digital society rich in information and communication technologies, and are a key component of its cultural capital. In this aspect, digital competencies were divided into "hardskills" and "softskills". The first group includes such competencies as: general technical and technological competence, skills in working with online courses, skills in working with e-learning platforms. The second group included: skills of independent work, a sense of personal responsibility for learning outcomes, self-discipline, communication skills.

The first chapter "Theoretical and methodological principles of e-learning sociological research" is devoted to the analysis of sociological approaches to the study of e-learning, as well as conceptual and institutional prerequisites for its development. The main sociological concepts are considered: integrative (synthetic) theories (J. Habermas, E. Giddens) in terms of understanding that the existence of social structures can not be imagined without social action and vice versa, which indicates that specific and targeted social actions and initiatives, which take place at the micro level are the principles of institutional formation and self-reproduction of the e-learning system; institutional theories (D. North, T.

Parsons, J. Rawls, N. Smelzer, G. Osipova, M. Komarova, etc.) in the field of the existence of various theoretical and methodological approaches to the study of social institutions that provide a comprehensive understanding of this phenomenon, and also consider various directions of institutionalism; social constructivism (P. Berger, T. Luckmann) in the aspect of research of construction of social reality and phenomena that acquire institutional features, formation of social institutions and institutional structures, as well as understanding and interpretation of processes of habituation, typification, objectification, legitimation; structural and functional paradigms (T. Parsons, R. Merton) in terms of the study of social systems, their balance and self-reproduction, functions, mechanisms for maintaining social order, values and norms; concepts of "network" society (M. Castells, N. Christakis), which are devoted to the study of key prerequisites, structure and functions of social networks, communication processes, principles of formation of social ties and relationships; theories of information society (D. Bell, E. Toffler, M. Castells, A. Touraine and others) in the field of studying the role of knowledge and information and communication technologies in the modern world, the formation of global communication networks; concepts of "advanced" education, the theory of connectivism (J. Siemens and St. Downes), the theory of life-long learning, the theory of transactional distances (M. Moore).

E-learning as a pedagogical, psychological, technical technology is considered and it is determined that the issue of e-learning, having the status of interdisciplinary, is in the research field of many sciences.

It is proposed to define the concept of e-learning as a consistent and systematic activity aimed at acquiring knowledge, skills, abilities of higher education seekers and focused on the consumption of educational services and indirect learning of accredited higher education programs and components through electronic educational resources, information technology and Internet.

The proposed definition distinguishes this concept from: 1) the most interrelated concept of "distance education", focusing on the technological support and indirectness of the educational process, rather than on physical separation; 2) indirect educational activities that do not involve systematic monitoring, support, feedback; 3) a wide range of educational services (refresher courses, various mass open online courses, etc.) provided by various institutions and organizations that do not have the appropriate license to conduct educational activities at certain levels of higher education. This understanding of "e-learning" stems from the peculiarities of the functioning of "virtual universities".

The consideration of e-learning as a virtual communicative space was proposed, various forms and functions of e-learning were identified, and a list of key advantages and disadvantages of this educational model was provided. Selected forms of e-learning according to different criteria: the degree of inclusion of the educational process in the web environment (full-cycle e-learning, hybrid education, traditional education with the use of information and communication technologies); the criterion of time can be divided into synchronous e-learning (educational process takes place in real time) and asynchronous e-learning (interaction of participants in the educational process is delayed); according to the criterion of regulation, e-learning can be classified into formal (regulated by certain educational programs in accordance with state-approved levels of education, specialties and provides students with learning outcomes in accordance with state standards in education), non formal (provide of educational services in accordance with educational programs, which does not provide for the award of state educational qualifications in accordance with recognized levels of education) and informal (self-organized search and analytical activities in order to acquire certain knowledge, skills, competencies through the use of various multimedia information sources).

The key functions of e-learning are formulated, namely: storage of large volumes of educational content; monitoring the educational process; personification of educational activities; providing unlimited access to various educational information sources and resources; formation of a qualitatively new educational and communicative environment; stimulating the creation of new social communities and groups; individualization of the educational process; intensification of the introduction of interactive teaching methods; automation of the educational process.

The second chapter "Institutional dimension of e-learning: local and global contexts" identified theoretical approaches to the study of social institutions and the institutionalization process, theoretical and conceptual prerequisites for e-learning, as well as summarizes domestic and global experience in e-learning implementing.

The key traditional institutional theories are considered, namely: socio-psychological institutionalism (T. Veblen), socio-legal institutionalism (J. Commons) and empirical (W. Mitchell). Based on the analysis, it was concluded that for traditional institutionalism technology is the cause of the social system in general and the economic sector in particular, which in turn catalyzed the formation of a post-industrial society - a society in which information and knowledge have become key resources for achieving successful functioning, self-reproduction and development of the social system. The achievements of the structural-functional paradigm (T. Parsons), the concept of social constructivism (P. Berger and T. Lukman), classical sociological thought (E. Durkheim, M. Weber) and others are generalized. It was proposed to define the concept of "social institution" as an established form of organization of public life, aimed at maintaining a stable social order and meeting the needs of society through the use of mechanisms for managing social processes.

Theoretical and conceptual preconditions of e-learning formation are revealed, among which the following can be distinguished: concepts of internetization and individualization of education, information society theory (D. Bell, E. Toffler, M. Castells), postmodern theories (J. Baudrillard, Z. Bauman), the concept of continuing and advanced education, the theory of humanization of education, the concept of student-oriented learning, the theory of massification and internationalization of education, as well as the global value and priority of inclusive education.

The third chapter "Formation of e-learning in higher education in Ukraine" presented the results of sociological research on the state and development of e-learning in higher education in Ukraine. Catalysts and barriers, advantages and disadvantages, prospects and risks of institutionalization of e-learning in higher education in Ukraine have been identified. It is established that, despite two years of forced quarantine restrictions and efforts to develop electronic educational technologies, in Ukraine e-learning dominates as an accompaniment to traditional educational activities through the use and implementation of information and communication technologies. Students do not have access to all the functions performed by higher education institutions in the digital space and we can say that the Ukrainian educational space is dominated by a hybrid model of e-learning, which only complements traditional university education.

Thus, considering the life cycle and features of any social institution, it should be said that today e-learning acquires the features of a social institution. This is evidenced by the presence of key components of the social institution, namely: the system of statuses and roles, functions, norms and rules, discursive practices, value-semantic space, organizations and more. But it should be noted that e-learning lacks several components that are mandatory for the functioning of any social institution. First of all, we are talking about the legal regulation of

e-learning, the process of its formalization, as well as the existence of a resource base for the effective functioning of the institute.

According to the results of the study, the main advantages of e-learning compared to traditional forms of education are: saving time, the ability to combine work and study, lifelong learning, formation and improvement of information culture, intensification of independent work of participants in the educational process, interactivity of the educational process, providing access to educational resources to various segments of the population. The main disadvantages of e-learning respondents include: technical obstacles, difficulties of self-discipline and self-motivation, minimizing direct communication between teachers and students, which can lead to social isolation during the educational process, e-learning has certain limitations depending on the educational program, difficulties in adapting to e-learning and mastering e-technologies by participants in the educational process (competence unpreparedness), the threat of academic dishonesty, the problem of information security, imperfections in the legal framework and recognition of e-learning.

Regarding the assessment of e-learning prospects in higher education in Ukraine, it was found that the majority of respondents (students, teaching staff, experts) believe that in the near future e-learning will be only a supplement to traditional classroom education. At the same time, the catalysts for the institutionalization of e-learning in higher education in Ukraine were identified, namely: the desire to integrate into the world educational space, the need to combine work and education, implementation of credit-module system and the concept of student-oriented learning, saving money on the provision of educational services, popularization of the inclusive education concept and others. Despite the existence of a large number of factors that catalyze the formation and development of e-learning, attention has been paid to barriers that hinder these processes. It has been proven that such obstacles are the public's commitment to

higher education in the traditional way; difficulties in ensuring the full transfer of the educational process to the web environment, high financial investment in the e-learning development, lack of methodological materials for the development and use of e-learning technologies, language barrier; difficulties of self-discipline and self-motivation to self-education; imperfection of regulatory and legal support, competence unpreparedness, difficulties in recognizing e-learning as a labor market.

The conclusions of the thesis present the main results of the research, identify prospects for further research on the selected problem, the theoretical basis of which may be the achievements of this qualification work.

It is noted that the practical significance of the obtained results consists in the possibility of using them for further empirical research on the state and development of the digital educational environment in Ukraine, as well as educational integration and transformation processes in the Ukrainian educational space. The main provisions and conclusions of the study can be used by public authorities in determining the directions and methods of implementing state policy in the field of education, which can contribute to the development and dissemination of digital technologies and improve regulation of e-learning in Ukraine. The obtained results can be used in the teaching of such disciplines as "Digitalization of Education", "Sociology of Education", "Sociology of Mass Communications", "Sociology of Internet Communications" and more. The obtained results can be used in the development of measures and projects that will focus on further study, formation or optimization of conditions for the introduction of e-learning in higher education in Ukraine and compiling managers' strategy for higher education in general.

Keywords: e-learning, institutionalization, e-learning technologies, e-learning space, information and communication technologies.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу:

1. Хижняк О. В., Жовнір А. О. Електронна освіта як форма наукових онлайн-комунікацій: можливості та бар'єри в умовах карантину. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. VIII (42), Iss. 242. С. 33-36. (Угорщина)

DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-242VIII42-08>

URL:

https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hum_viii_242_42.pdf

Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз результатів соціологічного дослідження, використаного в статті, та візуалізація отриманих в ході дослідження результатів, а також створення списку використаних джерел.

2. Khyzhniak O., Zhovnir A., Shkrebet S. Features of e-learning institutionalization in Ukrainian HEIs in the context of a pandemic: sociological research results. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*. 2021. Iss. 7. P. 1-19. (Туреччина)

DOI: 10.48131/jscs.917201

URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jscs/issue/62739/917201>

Особистий внесок: Авторкою підготовлено підрозділ статті “Результати соціологічних досліджень” (‘Results of Sociological Research’), були підготовлені таблиці та графіки за результатами соціологічних досліджень та здійснено їх аналіз.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

3. Жовнір А. О. Упровадження медіаосвіти та формування медіакомпетентності як ключові фактори забезпечення інформаційної безпеки

громадянина та держави. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Вип. 73. С. 178-193.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2017_73_20

4. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2017. № 2(61). С. 45-59.

URL: <http://oaji.net/articles/2020/8214-1599138802.pdf>

Особистий внесок: Авторкою здійснено контент-аналіз офіційної інформації, підготовленої та оприлюдненої ЗВО на власному веб-сайті чи групі веб-сайтів, об'єднаних єдиним доменним іменем, що належать ЗВО та його структурним, в тому числі відокремленим підрозділам, а також аналіз технологій дистанційної взаємодії, представлених на веб-ресурсах ЗВО. Брала участь у визначенні серії індикаторів, покладених в основу типологізації ЗВО за рівнем впровадження електронного навчання.

5. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20, № 7 (147). С. 80-88.

DOI:10.15421/171799

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/1002/1017/>

Особистий внесок: Авторка брала участь у підготовці регіонального розподілу ЗВО, створенні відсоткового співвідношення ЗВО за рівнем включеності в систему електронної освіти, а також типологізації ЗВО за рівнем їх включеності в електронну освіту у вузівських центрах України.

6. Жовнір А. О. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах становлення та розвитку електронної освіти. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1-2 (33/34). С. 120-124.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2\(33/34\).152556](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2(33/34).152556)

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_1-2_21

7. Жовнір А. О. Проблематика соціальних комунікацій у контексті формування та розвитку електронної освіти. *Науковий журнал «Габітус»*. 2019. Вип. 9. С. 65-68

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.11>

URL: <http://habitus.od.ua/9-2019>

8. Жовнір А. Електронізація соціальних комунікацій у сучасному українському суспільстві: мережеві підходи. *Соціологічні студії*. 2019. № 1 (14). С. 33-37.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-33-37>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2019_1_7

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Жовнір А. О. Поняття та сутність електронного навчання: теоретичні підходи до визначення // Соціологія у (пост)сучасності : матеріали XVI Міжнар. наук. конф., 15-16 бер. 2018 р., Харків, 2018. С. 44-45.

10. Жовнір А. О. Особливості соціологічної діагностики модернізації освіти // International scientific conference “Modernization of educational system: world trends and national peculiarities” : Conference Proceedings, 23 February, Kaunas, 2018. С. 51-54.

11. Жовнір А. О. Концептуальні та інституційні засади становлення електронного навчання: вітчизняний та світовий досвід // International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences» : Conference proceedings, 20-21 October, Lublin, 2017. С. 140-143.

12. Жовнір А. О. Соціальні наслідки та ризики становлення та розвитку електронного навчання // «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» : матеріали III Конгресу соціологічної асоціації України, 12-13 жовтня 2017 р., Харків, 2017. С. 503-504.

13. Жовнір А. О. Віртуалізація, інформатизація та технологізація як сучасні тренди глобалізованого суспільства в умовах сталого розвитку // Сучасні інформаційні технології управління екологічною безпекою, природокористуванням, заходами в надзвичайних ситуаціях : матеріали 17 Міжнар. наук. – практ. конф., 25-26 вересня 2018 р., Київ, 2018. С. 138-140.

14. Жовнір А. О. E-learning як комунікативний простір сучасного учасника освітнього процесу: особливості, бар'єри, ризики // Якубинська наукова сесія : зб. тез доп. учасн. XIV Міжнар. наук.-практ. конф., 05 квітня 2019 р., Харків, 2019.

15. Жовнір А. О. Зміни понятійно-категоріального апарату соціології освіти в умовах розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій // Харківські соціологічні читання «Мова соціології: сучасні тренди» : зб. тез доп. учасн. XXI Міжнар. наук. конф., 15-16 листопада 2018 р., Харків, 2018.

***Публікації, які додатково відображають наукові результати
дисертації:***

16. Жовнір А. О. Філософські засади трансформаційних процесів у контексті сучасної системи освіти: онтологічний вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. Вип. 21. С. 30-33.

URL: <http://hdl.handle.net/11300/11431>

17. Жовнір А. Протиріччя розвитку електронної освіти в освітньо-комунікативному просторі сучасного суспільства. *Соціологічні студії*. 2020. № 1. С. 40-45.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-40-45>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2020_1_7

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	29
ВСТУП.....	30
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ.....	47
1.1 Електронна освіта у міждисциплінарному дискурсі.....	47
1.2 Поняття електронної освіти в соціологічному знанні: теоретико- методологічні пошуки.....	55
1.3 Електронна освіта як інформаційно-комунікативний простір: форми, функції, переваги, недоліки.....	82
Висновки до Розділу 1.....	110
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ: ЛОКАЛЬНИЙ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ.....	112
2.1 Інституціоналізм як теоретична парадигма в соціології та інституціоналізація як соціальний процес.....	112
2.2 Передумови та фактори появи та розвитку електронної освіти: соціологічний контекст.....	130
2.3 Концептуальні й інституційні засади та етапи становлення електронної освіти: вітчизняний та світовий досвід.....	143
Висновки до Розділу 2.....	149
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ.....	152
3.1. Сучасний стан формування електронної освіти у вищій школі України : результати соціологічних досліджень.....	152
3.2. Каталізатори та бар'єри інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України.....	168
3.3. Перспективи та ризики інституціоналізації електронної освіти у ХХІ столітті.....	174
Висновки до Розділу 3.....	181

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ.....	221
ДОДАТОК А	222
ДОДАТОК Б.....	226

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗВО - заклади вищої освіти

ІКТ - інформаційно-комунікативні технології

E-learning - електронна освіта

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В епоху становлення глобалізаційного устрою структура, функції та призначення освіти зазнають змін та мають задовольняти нові соціальні потреби та запити, які сформовані та викликані процесами модернізації та інформатизації сучасного українського суспільства, серед яких базовими є: вміння орієнтуватися в масиві інформації, що надходить, навички діяти в умовах нестачі необхідних даних, здатність створювати нові інформаційні потоки тощо. У зв'язку з цим система вищої освіти стає не тільки потужним фактором соціокультурного розвитку суспільства, а й галуззю економіки, з кожним роком все більше впливає на економічний розвиток всієї держави в цілому. Важливість вирішення проблеми відповідності рівня вищої освіти тенденціям часу обумовлюється потужним впливом даного інституту на формування особистості, соціальних груп, на успішність адаптації людини в сучасному глобалізованому світі. Це обумовлює необхідність модернізації закладів вищої освіти, розвитку інноваційних напрямів навчання, що поєднують в собі гнучкість, масштабованість, зручність отримання знань, доступність для того, хто навчається (особливо це є актуальним для окремих категорій населення: люди з обмеженими можливостями, мігранти, індивіди, які прагнуть поєднати трудову діяльність та отримання другої вищої освіти, верстви населення, які не мають фінансової та інших можливостей отримувати вищу освіту, перебуваючи на денній формі навчання тощо), здатність задовольнити потреби студентів в отриманні актуальної інформації для професійного та особистісного зростання, що, в кінцевому рахунку, і є необхідною умовою інтеграції української вищої школи до світового освітнього простору. Ігнорування та консервація діючих освітніх практик стримує адаптацію до сучасних умов, необхідний науковий пошук ефективних стратегій розвитку та нових освітніх форм та моделей.

Актуальність досліджуваної теми все більше стає прозорою у зв'язку з глобальними перетвореннями, які були спричинені пандемією коронавірусної інфекції, починаючи з 2019 року. ЗВО України постали перед новими викликами, які змусили їх консолідувати свої зусилля задля пошуку найбільш ефективних шляхів свого функціонування та розвитку в нових умовах - в умовах мінливих змін та обмежень.

Наразі існує протиріччя: з одного боку, електронна освіта пропонує більш гнучкі та зручні методи навчання, інноваційні та інтерактивні форми та практики взаємодії, намагаючись задовольнити масові освітні потреби, з іншого ж – впровадження інформаційно-комунікативних технологій в освітній процес породжує низку проблемних питань, серед яких: зміна функцій інституту освіти та трансформація ролей учасників навчального процесу; проблема сприйняття та адаптації до електронної освіти; створення єдиних стандартів та нормативно-правового регулювання електронної освіти; технологічні, економічні, культурні та соціальні бар'єри впровадження електронної освіти; проблематика технологічної гонки та конкуренції ЗВО, внаслідок чого виникає проблема нерівності. Сьогодні ми спостерігаємо такі тенденції, як: з одного боку, глобалізаційні процеси, які обумовлюють появу нових вимог до сучасного фахівця та вищої освіти в цілому, а з іншого – складнощі адаптації та реалізації цих вимог ключовими суб'єктами освітньої діяльності.

Оскільки електронна освіта є відносно новим та недостатньо вивченим феноменом, наукові дослідження також мають несистемний та пошуковий характер. На сьогодні залишається невизначеним понятійно-категорійний апарат, а смислові кордони різних понять є дуже розмитими. Сьогодні ми можемо зафіксувати відсутність комплексних знань та соціологічних досліджень щодо стану, переваг та ризиків інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України.

Наведене вище дає підстави визначити два аспекти наукової проблеми дисертації: науково-теоретичний та соціально-практичний. *Науково-теоретичний аспект проблеми, яка потребує розв'язання*, полягає в подоланні суперечності між фрагментарністю теоретичних здобутків та теоретичною невизначеністю електронної освіти, її форм, видів, особливостей та актуальним запитом соціологічної науки на формування генералізованого знання й парадигмальну визначеність соціологічної рефлексії щодо електронної освіти та її інституційного розвитку. *Соціально-практичний аспект наукової проблеми* впливає з відсутності досліджень та систематизованої теоретичної концептуалізації стану та особливостей інституціоналізації електронної освіти за наявності потреби формування державної політики, стратегій розвитку та зважених управлінських рішень не тільки в освітній, але й в економічній, культурній, соціальній галузях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні результати дисертації відображено в звітах про виконання науково-дослідних робіт Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема в межах таких тем, як: “Проблеми впровадження технологій електронного навчання в українській вищій школі” (номер державної реєстрації: № 0115U000503, науковий керівник: академік НАН України В.С. Бакіров); “Інститут освіти у системі забезпечення інформаційної безпеки держави” (номер державної реєстрації: 0115U000491, науковий керівник: академік НАН України В.С. Бакіров).

Ступінь наукової розробленості проблеми. Дослідженням різних аспектів становлення та розвитку електронної освіти, появи нових інформаційно-комунікативних технологій та їх інтеграції у навчальний процес, трансформації інституту освіти в умовах становлення й розвитку інформаційного суспільства у світі та в Україні займається низка зарубіжних і українських вчених.

Проблеми, трансформаційні процеси та наслідки модернізації, які пов'язані з технологізацією та інформатизацією освітнього процесу, можливо досліджувати в межах соціології освіти – однієї з провідних теорій середнього рівня. Особливості включення вищої школи до системи електронного навчання складали наукові інтереси таких зарубіжних вчених як В. Дж. Хассон, Х. Беккер, Р. Бергер, Ст. Бленк, Д. Брител, Дж. Маккуейд, Дж. Левенталь, Ф. Четвінд та К. Доббін, К. Вудлі та К. Мередіт та інші.

Серед українських науковців розгляду питань модернізації освіти присвятили свої наукові роботи В. Бакіров, В. Астахова, К. Астахова, Л. Хижняк, Л. Сокур'янська, С. Щудло та інші. Проблематика електронної освіти висвітлюються в роботах Н. Самолюк, М. Швець, А. Ярошенко, О. Абакумова, І. Іванюк, А. Веремчук, А. Андрєєва, М. Моїсєєва, Е. Полат, В. Кухаренко, В. Олійник, Д. Рієль та ін. Теоретико-методологічним засадам та обґрунтування розвитку електронної освіти присвячені роботи В. Бикова, О. Довгялла, Ю. Дорошенка, М. Жалдака та ін. В свою чергу, організаційними та методичними особливостями впровадження електронної освіти в Україні та поза її межами займаються В. Олійник, Ю. Пасічник, Г. Атанов, П. Дмитренко, Р. Гуревич, О. Собаєва, В. Дятлов, М. Танась, Е. Скибицький, П. Таланчук.

Мета й завдання дослідження. *Метою* дослідження є здійснення соціологічної концептуалізації феномену електронної освіти, а також з'ясування стану та особливостей її інституціоналізації у вищій школі України.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- 1) визначити теоретико-методологічні підходи до вивчення електронної освіти;
- 2) уточнити понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблематики;

- 3) виявити особливості електронної освіти як інформаційно-комунікативного простору;
- 4) визначити ключові риси та етапи інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України;
- 5) з'ясувати соціальні, технологічні, культурні передумови становлення та розвитку електронної освіти;
- 6) узагальнити вітчизняний та світовий досвід впровадження електронної освіти;
- 7) виявити каталізатори та бар'єри інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України;
- 8) дослідити переваги та ризики інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України.

Об'єкт дисертаційного дослідження - електронна освіта у вищій школі України.

Предмет дослідження - стан, особливості, переваги та ризики інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети та реалізація задач дослідження забезпечувалися шляхом використання як загальнонаукових, так і спеціальних методів: аналізу та синтезу (для узагальнення теоретико-методологічних підходів до соціологічного вивчення феномену електронної освіти), історичного аналізу (для дослідження генези наукового дискурсу електронної освіти), компаративного аналізу (для виявлення схожості та відмінностей тенденцій розвитку електронної освіти в різних країнах), системного аналізу (для виявлення передумов та факторів інституціоналізації електронної освіти), типологізації (для диференціації форм та видів електронної освіти), узагальнення та порівняння (для виявлення сутності підходів до феномену електронної освіти та порівняння методологічних підходів до його розуміння, а також порівняння результатів досліджень), SWOT-аналіз (з

метою комплексної оцінки перспектив та загроз інституціоналізації електронної освіти в вищій школі України).

Теоретико-методологічною базою дисертації є сукупність соціологічних теорій, поняттєво-категорійний апарат яких утворює підґрунтя для аналізу предмета дослідження, а саме:

1) інтегративні (синтетичні) теорії (Ю. Хабермас, Е. Гідденс) в аспекті розуміння що існування соціальних структур неможливо уявити без соціальних дій та навпаки, в рамках дослідження необхідно аналізувати соціальні практики, які перебувають у просторово-часовому вимірі. Конкретні та спрямовані соціальні дії та ініціативи, які відбуваються на мікрорівні, є засадами інституційного становлення та самовідтворення системи електронної освіти. Таким чином соціальні дії інтенсифікують формування соціальних структур, стійке існування яких можливо тільки завдяки їх рутинізації;

2) інституційні теорії (Д. Норт, Т. Парсонс, Дж. Роулз, Н. Смелзер, Г. Осіпова, М. Комарова та ін.) в галузі існування різних теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів, які надають комплексне розуміння цього феномену, а також розглядають різні напрями інституціоналізму;

3) неоінституціональні теорії в аспекті вивчення становлення соціальних інститутів як фактору зміни та трансформації усталеного порядку, а також формування нової системи взаємодій, яка призводить до переосмислення та формування нових інституційних практик;

4) соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман) в аспекті дослідження конструювання соціальної реальності та феноменів, які набувають інституційних рис, формування соціальних інститутів та інституційних структур, а також розуміння та інтерпретації процесів хабітуалізації, типізації, об'єктивації, легітимації;

5) структурно-функціональні парадигми (Т. Парсонс, Р. Мертон) в аспекті дослідження соціальних систем, їх рівноваги та самовідтворення, функцій, механізмів підтримки соціального порядку, цінностей та норм;

6) концепції «мережевого» суспільства (М. Кастельс, Н. Крістакіс), які присвячені дослідженню ключових передумов, структури та функцій соціальних мереж, комунікативних процесів, принципів формування соціальних зв'язків та відносин;

7) теорії інформаційного суспільства (Д. Белла, Е. Тоффлера, М. Кастельса, А. Турен та інші) в галузі вивчення ролі знань та інформаційно-комунікативних технологій в сучасному світі, формування глобальних комунікативних мереж;

8) концепції «випереджаючої» освіти, теорії конективізму (Дж. Сіменс та Ст. Даунс), теорії безперервної освіти, теорії транзакційних відстаней (М. Мур).

Емпіричну базу дисертації складають дані всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного в Україні в період з червня 2020 р. по квітень 2021 р., яке було присвячено вивченню стану та розвитку дистанційних освітніх технологій в Україні. Дослідження проведено за участю авторки дисертації за підтримки Ради молодих вчених при Міністерстві освіти і науки України та громадської організації «Інноваційний університет». У рамках дослідження використано багатоступеневу, регіоналізовану (для кожного регіону України, крім Автономної Республіки Крим та окупованих територій на Донецької та Луганської областей), з повторним відбором респондентів за допомогою Інтернет-анкети методом самозаповнення. Остаточні результати зважувались відповідно до регіону та статті для кожної групи. В рамках дослідження були опитані ключові учасники навчального процесу, а саме викладачі та здобувачі освіти, а також експерти (керівники закладів вищої

освіти та структурних підрозділів). Було опитано 3369 студентів (1-6 курсів та аспірантів), 846 представників викладацького складу та 72 експерти. В дисертації було використано результати досліджень, що були проведені в рамках НДР «Проблеми впровадження технологій електронного навчання в українській вищій школі» (2016, науковий керівник В. С. Бакіров, номер державної реєстрації 0115U000503), а також дані Державної служби статистики України [120].

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні сутності поняття «електронна освіта» та в розробці теоретико-методологічних і концептуальних засад соціологічного дослідження процесу становлення та розвитку електронної освіти у вищій школі України, а саме:

уперше:

- запропоновано авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, що спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг, опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш взаємопов'язаного поняття «дистанційна освіта», акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв'язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти. Саме таке

розуміння електронної освіти витікає з особливостей функціонування «віртуальних університетів» в сучасному світі;

- обґрунтовано положення про трансформацію та еволюцію підходів до розуміння електронної освіти на основі історико-соціологічного аналізу теоретико-концептуальних здобутків, що простежується в існуванні таких поглядів: 1) електронна освіта як вдосконалена форма дистанційної освіти; 2) електронна освіта як засіб отримання додаткової освіти (в галузі неформальної освіти); 3) електронна освіта як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій; 4) електронна освіта як альтернатива традиційним формам освіти (в галузі неформальної освіти); 5) електронна освіта як напрям отримання освітніх послуг, які надають акредитовані установи, за допомогою використання інформаційно-комунікативних технологій;

- на основі синтезу ідей та теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів визначено ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу;

- розроблено систему індикаторів для емпіричного вимірювання каталізаторів та бар'єрів інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України за допомогою систематизації показників, що знаходяться на мікро-, мезо- та макрорівнях. Виявлено, що ключовим каталізатором, який сприяє впровадженню електронної освіти та її технологій у вищу школу

України, є виникнення нових можливостей та умов для поєднання трудової та освітньої діяльності, економія часу під час навчання в умовах електронної освіти та прагнення інтеграції у глобальний освітній простір. Було виявлено, що головними бар'єрами інституціоналізації електронної освіти є такі фактори: компетентнісна неготовність учасників освітнього процесу та надання переваги українського суспільства здобувати освіту традиційним шляхом.

удосконалено:

- теоретичну інтерпретацію поняття «електронна освіта» завдяки аналізу та виділення її форм за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища (електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу виділено синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу відбувається із затримкою в часі); за критерієм регламентації електронну освіту класифіковано на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (надання освітніх послуг відповідно до освітніх програм, що не передбачає присудження державних освітніх кваліфікацій відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел);

- удосконалено аналіз факторів внутрішнього та зовнішнього середовища за допомогою матриці SWOT, яка може стати інструментом комплексної оцінки перспектив та загроз інституціоналізації електронної

освіти у вищій школі України, яка має на меті удосконалення процесів стратегічного планування, визначення цілеспрямованих напрямів розвитку та розробки управлінських рішень.

дістали подальший розвиток:

- аналіз відношення та готовності з боку ключових цільових груп (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) до активного впровадження електронної освіти та її технологій в освітній процес. Виявлено, що здобувачі освіти більшою мірою підтримують та готові до впровадження технологій електронної освіти в освітній процес на відміну від викладацького складу та адміністрації закладів вищої освіти;

- трактування цифрових компетенцій як сукупності знань та практичних навичок, які стають значущими й необхідними індивіду для ефективного та небезпечного існування, функціонування та розвитку в умовах цифрового суспільства, насиченого інформаційно-комунікативними технологіями, а також виступають ключовим компонентом формування його культурного капіталу. В цьому аспекті цифрові компетенції були поділені на дві групи, а саме: «hardskills» та «softskills». До першої групи увійшли такі компетенції як: загальна технічна та технологічна компетентність, навички роботи з онлайн-курсами, навички роботи з платформами електронної освіти. До другої групи увійшли: навички самостійної роботи, почуття персональної відповідальності за результати навчання, самодисциплінованість, комунікативні навички.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у комплексному соціологічному аналізі феномену електронної освіти, що може бути застосовано у подальших його дослідженнях. Теоретичні положення дисертації можуть стати основою для розробки понятійно-категоріального апарату таких галузей наукового знання, як соціологія освіти, соціологія Інтернету, соціологія комунікацій, цифрова соціологія, зокрема в інтерпретації понять «електронна освіта», «технології

електронної освіти», «електронні освітні ресурси» тощо. Розробки та висновки, що запропоновано в дисертації, доповнюють наявні теорії та знання про електронну освіту та способи й методологію її теоретичного та емпіричного соціологічного вивчення.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для подальших емпіричних досліджень стану та розвитку цифрового освітнього середовища в Україні, а також освітніх інтеграційних і трансформаційних процесів в українському освітньому просторі. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані органами державної влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної політики у галузі освіти, що можуть сприяти розвитку та поширенню цифрових технологій, а також вдосконаленню нормативно-правового та соціального регулювання електронної освіти в Україні. Отримані результати можуть бути використані у викладанні таких навчальних дисциплін, як «Цифровізація освіти», «Соціологія освіти», «Соціологія масових комунікацій», «Соціологія Інтернет-комунікацій» та ін. Отримані результати можуть бути використані при розробці заходів та проєктів, які орієнтовані на подальше вивчення, формування або оптимізацію умов впровадження електронної освіти у вищу школу України та розробку стратегії розвитку окремих закладів вищої освіти та системи вищої освіти в цілому.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою авторки. Її основні висновки та положення наукової новизни є результатом самостійно проведеного дослідження. Результати дослідження відображені в публікаціях здобувачки, які є його особистим доробком.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях, серед яких Міжнародна наукова конференція «Модернізація системи освіти: світові тенденції та національні особливості» (Каунас, Литва, 2018), Міжнародна науково-практична

конференція «Сучасні методи, інновації та досвід роботи у сфері суспільних наук» (Люблін, Польща, 2017), Конгреси Соціологічної Асоціації України (Україна, 2017) та інші заходи, зокрема доповіді:

1. *“Поняття та сутність електронного навчання: теоретичні підходи до визначення”* (XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (м. Харків, 15-16 березня 2018 р.);

2. *“Особливості соціологічної діагностики модернізації освіти”* (Міжнародна наукова конференція «Модернізація системи освіти: світові тенденції та національні особливості» (Каунас, Литва, 2018);

3. *“Концептуальні та інституційні засади становлення електронного навчання: вітчизняний та світовий досвід”* (Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні методи, інновації та досвід роботи у сфері суспільних наук» (Люблін, Польща, 2017);

4. *“Соціальні наслідки та ризики становлення та розвитку електронного навчання”* (III Конгрес соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р.);

5. *“Віртуалізація, інформатизація та технологізація як сучасні тренди глобалізованого суспільства в умовах сталого розвитку”* (17 Міжнародна науково – практична конференція «Сучасні інформаційні технології управління екологічною безпекою, природокористуванням, заходами в надзвичайних ситуаціях» (Київ, 2018 р.);

6. *“E-learning як комунікативний простір сучасного учасника освітнього процесу: особливості, бар'єри, ризики”* (XIV Міжнародна науково-практична конференція «Якубинська наукова сесія» (м. Харків, 5 квітня 2019 року);

7. *“Зміни понятійно-категоріального апарату соціології освіти в умовах розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій”* (XXI

Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» «Мова соціології: сучасні тренди» (м. Харків, 15-16 листопада 2018 р.).

Публікації.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 17 публікаціях.

Публікації у наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу:

1. Хижняк О. В., Жовнір А. О. Електронна освіта як форма наукових онлайн-комунікацій: можливості та бар'єри в умовах карантину. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. VIII (42), Iss. 242. С. 33-36 (Угорщина).

DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-242VIII42-08>

URL:

https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hum_viii_242_42.pdf

Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз даних соціологічного дослідження, використаних у статті, та візуалізація отриманих в ході дослідження результатів, а також створення списку використаних джерел.

2. Khyzhniak O., Zhovnir A., Shkrebets S. Features of e-learning institutionalization in Ukrainian HEIs in the context of a pandemic: sociological research results. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*. 2021. Iss. 7. P. 1-19 (Турецька Республіка).

DOI: 10.48131/jscs.917201

URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jscs/issue/62739/917201>

Особистий внесок: Авторкою був підготовлений підрозділ статті “Результати соціологічних досліджень” (‘Results of Sociological Research’), були підготовлені таблиці та графіки за результатами соціологічних досліджень.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

3. Жовнір А. О. Упровадження медіаосвіти та формування медіакомпетентності як ключові фактори забезпечення інформаційної безпеки

громадянина та держави. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Вип. 73. С. 178-193.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2017_73_20

4. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2017. № 2(61). С. 45-59.

URL: <http://oaji.net/articles/2020/8214-1599138802.pdf>

Особистий внесок: Авторкою був здійснений контент-аналіз офіційної інформації, підготовленої та оприлюдненої ЗВО на власному веб-сайті чи групі веб-сайтів, об'єднаних єдиним доменним іменем, що належать ЗВО та його структурним, в тому числі відокремленим підрозділам, а також аналіз технологій дистанційної взаємодії, представлених на веб-ресурсах ЗВО. Брала участь у визначенні серії індикаторів, покладених в основу типологізації ЗВО за рівнем впровадження електронного навчання.

5. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20. № 7 (147). С. 80-88.

DOI:10.15421/171799

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/1002/1017/>

Особистий внесок: Авторка брала участь у підготовці регіонального розподілу ЗВО, розподілу за результатами дослідження ЗВО за рівнем включеності в систему електронної освіти, а також типологізації ЗВО за рівнем їх включеності в електронну освіту у вузівських центрах України.

6. Жовнір А. О. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах становлення та розвитку електронної освіти. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1-2 (33/34). С. 120-124.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2\(33/34\).152556](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2(33/34).152556)

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_1-2_21

7. Жовнір А. О. Проблематика соціальних комунікацій у контексті формування та розвитку електронної освіти. *Науковий журнал «Габітус»*. 2019. Вип. 9. С. 65-68

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.11>

URL: <http://habitus.od.ua/9-2019>

8. Жовнір А. Електронізація соціальних комунікацій у сучасному українському суспільстві: мережеві підходи. *Соціологічні студії*. 2019. № 1 (14). С. 33-37.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-33-37>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2019_1_7

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Жовнір А. О. Поняття та сутність електронного навчання: теоретичні підходи до визначення // Соціологія у (пост)сучасності : матеріали XVI Міжнар. наук. конф., 15-16 бер. 2018 р., Харків, 2018. С. 44-45.

10. Жовнір А. О. Особливості соціологічної діагностики модернізації освіти // International scientific conference “Modernization of educational system: world trends and national peculiarities” : Conference Proceedings, 23 February, Kaunas, 2018. С. 51-54.

11. Жовнір А. О. Концептуальні та інституційні засади становлення електронного навчання: вітчизняний та світовий досвід // International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences» : Conference proceedings, 20-21 October, Lublin, 2017. С. 140-143.

12. Жовнір А. О. Соціальні наслідки та ризики становлення та розвитку електронного навчання // «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» : матеріали III Конгресу соціологічної асоціації України, 12-13 жовтня 2017 р., Харків, 2017. С. 503-504.

13. Жовнір А. О. Віртуалізація, інформатизація та технологізація як сучасні тренди глобалізованого суспільства в умовах сталого розвитку // Сучасні інформаційні технології управління екологічною безпекою, природокористуванням, заходами в надзвичайних ситуаціях : матеріали 17 Міжнар. наук. – практ. конф., 25-26 вересня 2018 р., Київ, 2018. С. 138-140.

14. Жовнір А. О. E-learning як комунікативний простір сучасного учасника освітнього процесу: особливості, бар'єри, ризики // Якубинська наукова сесія : зб. тез доп. учасн. XIV Міжнар. наук.-практ. конф., 05 квітня 2019 р., Харків, 2019.

15. Жовнір А. О. Зміни понятійно-категоріального апарату соціології освіти в умовах розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій // Харківські соціологічні читання «Мова соціології: сучасні тренди» : зб. тез доп. учасн. XXI Міжнар. наук. конф., 15-16 листопада 2018 р., Харків, 2018.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

16. Жовнір А. О. Філософські засади трансформаційних процесів у контексті сучасної системи освіти: онтологічний вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. Вип. 21. С. 30-33.

URL: <http://hdl.handle.net/11300/11431>

17. Жовнір А. Протиріччя розвитку електронної освіти в освітньо-комунікативному просторі сучасного суспільства. *Соціологічні студії*. 2020. № 1. С. 40-45.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-40-45>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2020_1_7

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки. Робота ілюстрована 15 рисунками та 14 таблицями. Список використаних джерел містить 232 найменування.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ

1.1. Електронна освіта у міждисциплінарному дискурсі

Проблематика електронної освіти, маючи статус міждисциплінарної, знаходиться у дослідницькому полі багатьох наук, головним чином – психології, педагогіки, соціології, комп'ютерних наук тощо.

Електронна освіта як педагогічна технологія, з одного боку, відображає сутність особистісно орієнтованого підходу, а, з іншого – сприяє формуванню критичного та творчого мислення особистості, що лежить в основі конструктивізму. Розгляду ідей та змісту конструктивізму як філософського напрямку присвятили праці Дж. Дьюї, Ж. Піаже, А. Шюц, К. Адельман та інші. Визначальною сутнісною характеристикою особистісно орієнтованого навчання та конструктивістської дидактики є діяльнісний підхід і опора на активність того, хто навчається. Технології, розроблені в межах конструктивізму і конструкціонізму, споріднені багатьом розвивальним концепціям і технологіям (наприклад, проєктного навчання, концепції самореалізації людини, концепції людиноцілісності освіти А. Хуторського). Ідеї особистісного підходу І. Якиманської, ідеї розвиваючого навчання Ш. Амонашвілі знаходять відображення в технологіях навчання, що розробляються в світлі педагогіки конструктивізму. Тож, в рамках педагогіки майже усі визначення поняття електронної освіти зосереджені на підкресленні значущості особистості суб'єкта навчання та його активній позиції по відношенню до навчального процесу [27].

Електронна освіта як педагогічна технологія акцентує увагу на його дидактичних аспектах. В рамках педагогіки електронна освіта переймає

основні положення та стоїть поряд з такими теоріями як асоціативно-рефлекторна, поступового формування компетенцій (О. Леонтьєв, П. Гальперін, Д. Ельконіна, Н. Талізін та ін.), програмованого, розвивального, модульного навчання та інших. Таким чином, ми можемо сказати, що електронна освіта та використання її технологій відноситься до особистісно-орієнтованих теорій та теорій програмованого навчання [27].

У цьому контексті хотілось би згадати популяризацію медіапедагогіки. У широкому сенсі слова під медіапедагогікою розуміють педагогічно-орієнтовану практичну та теоретичну діяльність, пов'язану з новими медіа. До області медіапедагогіки відносяться: медіадидактика (займається вивченням функцій медіа та питаннями значення останніх в процесах викладання і вивчення); медіавиховання, формування та розвиток медіакомпетенції тощо.

При розумінні електронної освіти як психологічної технології її визначають як поетапну комунікацію, спрямовану на накопичення, трансформацію та розвиток вже існуючих навичок, умінь, емоційних реакцій, а також практик діяльності. Вчені займаються вивченням впливу технологій електронної освіти на індивіда, особливості мислення та стратегії поведінки. Психологія зосереджує свою увагу на когнітивних особливостях взаємодії суб'єктів освітньої діяльності із інформаційними технологіями, акцентує увагу на трансформаціях емоційних реакцій учасників освітнього процесу у зв'язку з використанням нових освітніх технологій. Сьогодні з'являються відносно нові галузі, такі як медіапсихологія, яка розглядає особистість в контексті взаємодії з сучасними засобами комунікації, як індивідуальними, так і масовими; виявляє і описує основні компоненти медіакультури, психологічні закономірності відносин і поведінки людей в медіапросторі, вивчає феномени і механізми сприйняття медіакультури людиною, взаємодію особистості і мас-медіа в сучасній культурі інформаційно-комунікативних

технологій. Медіапсихологи фокусуються на виявленні потенційних переваг або негативних наслідків використання різних інформаційних технологій і працюють з метою просування та розвитку позитивного досвіду їх використання та застосування на практиці [32; 39].

Якщо говорити про електронну освіту як технічну технологію, то слід зазначити, що існують різні класифікації технічних засобів електронної освіти. Сьогодні активно розповсюджуються мережеві системи координування та керування процесом навчання (Learning Management System – LMS), які виконують різні функції: створення електронних курсів, контроль успішності, організація мережевої комунікації та інші. Прикладами подібних сервісів є: Top Class, Pathlore LMS, СДО ПРОМЕТЕЙ, WebCT, комплекс з кодом Moodle. На сьогодні актуальним залишається питання створення єдиних технологічних стандартів електронної освіти та відкритих навчальних середовищ (Open Learning Environments - OLE) [142]. Фахівців у галузі інформаційно-комп'ютерних технологій цікавлять більшою мірою різні технічні аспекти розробки, використання та вдосконалення технологій електронної освіти, створення надійних серверів збереження навчальної інформації, питання забезпечення інформаційної безпеки та захисту персональних даних учасників освітнього процесу тощо.

Слід зазначити, що соціологія як міждисциплінарна наука здатна інтегрувати в собі усі вищеперераховані дослідницькі питання. Саме тому соціологічна наука займається системним та комплексним вивченням електронної світи на мета-, мега-, мезо- та мікрорівнях.

Перш, ніж ми перейдемо до розгляду ключових теоретико-методологічних підходів до вивчення електронної освіти, хотілось би розглянути ті дефініції, які складають понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблематики.

Електронна освіта є системою навчання та напрямом організації освітнього процесу за допомогою інформаційно-комунікативних

технологій. Електронна освіта передбачає повне перенесення усіх практик освітньої діяльності до віртуального простору: навчального контенту, практик взаємодії суб'єктів освітньої діяльності, форми контролю, практики оцінювання. Крім того, електронна освіта повинна передбачає ліцензування та сертифікацію освітньої діяльності та нормативно-правове регулювання.

Наше розуміння поняття «вищої школи» не співпадає з розумінням, яке пропонує ЮНЕСКО (тобто, до вищої школи відносяться усі навчальні заклади, які займаються підготовкою фахівців на базі повної середньої освіти). В першу чергу, вища школа розглядається в якості соціального інституту, головними структурними елементами якого є: наявність певних соціальних організацій або установ, наявність соціальних груп, які займають певні соціальні позиції та виконують певні ролі, існування об'єднуючих ці соціальні групи цілей та сумісної діяльності, яка спрямована на досягнення поставлених цілей та задоволення конкретних потреб. Тож, у роботі вища школа України розглядається в якості системи закладів вищої освіти (університетів, академій, інститутів), тобто системи певних соціальних організацій, та ключових соціальних груп, які виступають суб'єктами освітньої діяльності, орієнтованої на досягнення та задоволення освітніх цілей та потреб, в першу чергу, мова йде про викладацький склад та студентську молодь.

Інституціоналізація найчастіше розуміється як процес упорядкування та формалізації соціальних зв'язків й відносин. На практиці це передбачає визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів, ролей і приведення їх у систему, здатну задовольняти соціально значущі потреби. Іншими словами, мова йде про створення соціального інституту як стійкої, нормативно закріпленої форми соціальної взаємодії людей.

Інституціоналізація як процес утворення соціального інституту включає наступні послідовні етапи:

- виникнення певної суспільної потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування загальних цілей;
- поява соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, яка реалізується методом проб і помилок;
- виникнення процедур, пов'язаних з цими нормами і правилами;
- формалізація норм, правил, процедур, тобто їх ухвалення та практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках;
- створення системи статусів і ролей;
- організаційне оформлення інституційної структури [35].

Впровадження технологій електронної освіти вчені пояснюють існуванням багатьох процесів, які відбуваються сьогодні. Саме тому необхідно визначити та розібратися з феноменами, які обумовлюють сучасні трансформації у сфері освіти. По-перше, слід уточнити такі поняття, як: гуманізація та віртуалізація освіти, інформаційна взаємодія в освіті, електронний освітній простір.

Гуманізація освіти – глибинний соціальний процес і освітня парадигма, метою якої є створення необхідних умов для самоактуалізації, розвитку і вдосконалення особистих та професійних якостей того, хто навчається як активного суб'єкта навчальної діяльності, виявлення його особистісного потенціалу, формування творчого мислення, морально-етичних і ціннісних орієнтацій, ключових компетенцій і освітніх траєкторій [45; 74; 158].

На сьогодні відбувається переорієнтація системи освіти на досягнення процвітання та суспільного прогресу, відмову від авторитарних і технократичних принципів, перетворення освіти і знань на стратегічний ресурс. Гуманізація освіти знаходить своє вираження в: 1) гуманітаризації

освіти; 2) гуманістичній спрямованості освітнього процесу (демократизація відносин між основними учасниками освітнього процесу, індивідуалізація освіти, перетворення того, хто навчається, на активного суб'єкта освітньої діяльності); 3) трансформації методів і форм викладання (використання гнучких, інтерактивних і активних форм навчання, ведення політики співпраці та командної роботи, підтримка зворотного зв'язку між викладачем і учнем, їх спільний розвиток та ін.); 4) залученні до загальнолюдських морально-етичних цінностей; 5) дотриманні особистісно-орієнтованого підходу до освіти і виховання; 6) досягненні відкритості та прозорості системи освіти; 7) творчій спрямованості освітнього процесу; 8) переході від нормативних методів організації освітнього процесу до активно-розвиваючих; 9) декларації ідеї спадкоємності і безперервності освіти [158].

Віртуалізація освіти – це трансформація частини або в цілому освітнього процесу в формат онлайн. Вона базується на використанні сучасних технологій та методів, на принципах активного навчання з можливістю синхронної та асинхронної взаємодії з аудиторією. Слід зазначити, що виділяють такі її напрямки: технологічна, географічна, організаційна (інституціональна). Технологічна передбачає створення структури технологічних рішень для впровадження та здійснення освітніх послуг у віртуальному середовищі. Географічна віртуалізація створює умови, які дозволяють географічно віддаленим університетам, суб'єктам освітньої діяльності, бізнес-партнерам мати спільний віртуальний простір, що може компенсувати відсутність прямої комунікації. Організаційна або інституціональна має на меті полегшити бюрократичні та адміністративні комунікації між співробітниками освітніх закладів, викладацьким складом та студентами, в цьому випадку технологічне рішення може допомогти в управлінні та координуванні адміністративних функцій університету

(адміністрації, співробітників факультетів, адміністративної частини, студентів) [73; 213; 220; 223; 48].

Інформаційна взаємодія в освіті є процесом формування й реалізації довготривалих відносин з обміну інформацією в освітньому середовищі, де основними комунікаторами виступають викладачі, студенти, наукові співробітники. Інформаційна взаємодія – це не просто комунікація між викладачем і студентом. В межах вдосконаленої, студентоцентрованої освіти вона включає в себе залучення студентів безпосередньо до навчального процесу зсередини, що дає їм можливість брати активну участь у розробці курсів, методів і методології навчання з метою підвищення рівня їх зацікавленості і, як наслідок, підвищення рівня їх знань. Суб'єктами цієї взаємодії можуть бути не тільки студенти й викладачі, у цей процес можуть бути включені університети, навчально-дослідницькі центри, лабораторії, інститути та інші. Інформаційна взаємодія суттєво полегшує роботу викладачам та іншим працівникам сфери освіти: зникає необхідність зберігати величезну кількість книг, документів, робіт студентів та ін. у друкованому вигляді; з'являється можливість зручно й вчасно знаходити актуальну інформацію та дізнаватися про останні новини у науці й освітньому середовищі; з'являється можливість спілкуватися зі студентами, колегами чи в межах наукового співтовариства постійно, в будь-який зручний момент; незважаючи на відстань і час завжди бути доступним [143].

Нарешті, електронний освітній простір є простором відносин, які виникають в результаті освітньої діяльності між суб'єктами (суб'єктами виступають і педагоги, і учні/студенти, і навчальні середовища) за допомогою інноваційних технологій. Основними його характеристиками виступають: переважний розподіл процесів передачі та отримання знань у часі і/або просторі; обов'язкове використання електронних комунікативних технологій із метою передавання знань і вирішення адміністративних завдань; канал зв'язку між освітніми суб'єктами завжди двосторонній, що

забезпечує інтерактивність освітнього процесу; амбівалентність статусу електронної освіти, яка може бути як автономним видом навчання, так і доповненням до традиційного у вигляді інтегрованої системи; функціональна незалежність освітніх суб'єктів від їх місця розташування; можливість асинхронного передавання інформації з метою забезпечення гнучкості процесу навчання; інтерактивність освітнього процесу [80; 131].

Технології електронної освіти – сукупність матеріальних та електронних об'єктів, які необхідні для організації та супроводу освітньої діяльності за допомогою ІКТ з метою виконання ключових освітніх цілей. До них належать комп'ютерні пристрої, гаджети, програмне забезпечення, драйвери, сервери зберігання та розповсюдження інформації, електронні освітні платформи, інтерактивні навчальні середовища та інші засоби електронної освіти [169].

Інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) – це сукупність методів, засобів та прийомів, які активно використовуються з метою збору, зберігання, обробки та відображення інформації (комп'ютерні технології, програмне забезпечення, мультимедійні засоби, електронні пошти тощо).

Електронні освітні ресурси – засоби навчальної діяльності, які представлені в електронній формі, електронні інформаційні об'єкти (електронні документи, електронна бібліотека, електронні каталоги, електронні підручники, навчально-методичні матеріали, електронні навчальні курси, електронні лекції, плани семінарських занять, навчальні програми, збірники наукових праць, методичні рекомендації та інше), які існують в освітніх системах на електронних пристроях зберігання інформації [169].

Електронна освітня платформа – програмні продукти, які створюються для організації та управління освітньою діяльністю, що дозволяють формувати та поширювати електронний навчальний контент, забезпечувати широкий доступ навчально-методичних матеріалів,

регламентувати та відстежувати навчальний процес та здійснювати контроль за результатами освітньої діяльності (найбільш відомими є соціальні мережі, Moodle, Promethee, WebCT, LearningSpace та інші) [169].

Електронний навчальний контент – змістові навчально-методичні матеріали, які представлені у електронному середовищі з метою їх засвоєння та вивчення (матеріали лекцій, семінарських занять, розклади занять, робочі програми, питання до іспитів, методичні рекомендації та інше) [169].

Електронні сервери збереження інформації – спеціальні ресурси та платформи впорядкованого збору інформаційних матеріалів: електронні картотеки, каталоги, репозитарії, електронні аналоги періодичних видань, навчально-інформаційні портали та інше.

Електронний навчальний курс – сукупність навчально-методичних матеріалів, система інтерактивної взаємодії, яка має на меті організацію самостійної або колективної освітньої діяльності за допомогою електронних освітніх технологій. Вони можуть бути відкритого та закритого типу (у вільному або обмеженому доступі) [169].

1.2. Поняття електронної освіти в соціологічному знанні: теоретико-методологічні пошуки

Слід зазначити, що існують різні підходи до визначення поняття «електронна освіта». Якщо спиратись на розуміння цього феномену професійною спільнотою ЮНЕСКО, то електронна освіта є навчанням за допомогою глобальної мережі Інтернет, а також мультимедійних технологій [132]. Але ми розуміємо, що це поняття не розкриває повної суті цього феномену. У 2013 році Інститут інноваційних технологій та змісту освіти

звернув увагу на дану проблематику та розробив Проєкт концептуальних засад розвитку електронної освіти в Україні, в якому наголошено на тому, що електронна освіта є певною системою освітньої діяльності, яка заснована на використанні інформаційно-комунікативних технологій (далі ІКТ) [130].

Також електронна освіта є напрямом організації навчального процесу за допомогою інформаційно-комунікативних та мультимедійних технологій, який орієнтований на створення усіх необхідних умов масової освіти, підвищення кваліфікації, зростання якості сучасної освітньої системи шляхом розширення доступу до освітніх ресурсів, безперервним обміном досвіду та плідного співробітництва [132]. Більшість вчених розглядають електронну освіту в якості різновиду дистанційної, яка передбачає як синхронну, так й асинхронну взаємодію суб'єктів навчального процесу, використовуючи при цьому електронні, інформаційні та комп'ютерні освітні технології.

Слід зазначити, що в Україні здобувачі освіти мають право здобувати освіту в різних формах, ключовими з яких є такі:

- 1) інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева);
- 2) індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві);
- 3) дуальна [67].

Під очною освітою в українському законодавстві розуміють форму організації освітнього процесу, під час якої здобувачі освіти безпосередньо беруть участь в навчальній діяльності та фізично проходять навчання у закладах освіти [67].

Заочна форма освіти передбачає поєднання очних (контактних) занять під час сесій та самостійного засвоєння освітньої програми у проміжку [67].

Дистанційна форма – індивідуалізована форма здобуття освітніх послуг, яка передбачає опосередковану взаємодію розділених у фізичному

просторі учасників освітньої діяльності у спеціалізованому просторі, що базується на використанні інформаційно-комунікативних технологій [67].

Крім того, в Законі України «Про освіту» згадується про такі форми здобуття освіти як мережева, екстернатна, сімейна (домашня).

«Мережева форма здобуття освіти – це спосіб організації навчання здобувачів освіти, завдяки якому оволодіння освітньою програмою відбувається за участю різних суб'єктів освітньої діяльності, що взаємодіють між собою на договірних засадах» [67].

«Екстернатна форма здобуття освіти (екстернат) - це спосіб організації навчання здобувачів освіти, за яким освітня програма повністю засвоюється здобувачем самостійно, а оцінювання результатів навчання та присудження освітньої кваліфікації здійснюються відповідно до законодавства» [67].

«Дуальна форма здобуття освіти - це спосіб здобуття освіти, що передбачає поєднання навчання осіб у закладах освіти (в інших суб'єктів освітньої діяльності) з навчанням на робочих місцях на підприємствах, в установах та організаціях для набуття певної кваліфікації, як правило, на основі договору» [67].

«Сімейна (домашня) форма здобуття освіти - це спосіб організації освітнього процесу дітей самостійно їхніми батьками для здобуття формальної (дошкільної, повної загальної середньої) та/або неформальної освіти. Відповідальність за здобуття освіти дітьми на рівні не нижче стандартів освіти несуть батьки. Оцінювання результатів навчання та присудження освітніх кваліфікацій здійснюються відповідно до законодавства» [67].

Аналіз вищезазначених форм здобуття освіти дозволяє нам говорити про те, що сьогодні дистанційна освіта набуває рис електронної освіти, а термін e-learning все частіше зустрічається в академічному дискурсі. Але це поняття не має закріплення на законодавчому рівні та має велику кількість

визначень та трактувань, що створює деяку плутанину та відчуття термінологічної невизначеності. Можна стверджувати, що сучасні заклади вищої освіти зазнають гібридизацію форм здобуття освіти. В науковій літературі часто ототожнюють поняття дистанційної та електронної освіти. Безумовно, що ці два поняття є пов'язаними між собою, але кожне з них має своє змістовне навантаження. Важливим елементом дистанційної освіти є просторова розділеність викладача та здобувачів освіти. В Положенні про дистанційне навчання, що затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466 вказано, що строк проходження навчання не може бути менше, ніж отримання освіти за денною формою за визначеними рівнями, спеціальностями та напрямками підготовки [127]. Якщо ми говоримо про електронну освіту, то термін її здобуття не повинен обмежуватись та ключовим завданням є опанування навчального контенту та проходження контролю засвоєного матеріалу.

Дистанційна освіта є цілеспрямованою діяльністю, яка має на меті професійну підготовку здобувача за допомогою технічних засобів, не передбачаючи його фізичну присутність. Дистанційна освіта може використовуватись в якості автономного напрямку навчання або допоміжного спільно з більш традиційними формами. Яскравим прикладом поширення дистанційної освіти є поява на початку ХХ ст. заочної форми навчання. Домінуючим та ключовим принципом дистанційної освіти є інтерактивна взаємодія учасників навчального процесу та самостійна робота по засвоєнню навчального матеріалу за допомогою ІКТ. Необхідно зазначити, що виокремлюють телекомунікаційну та кореспондентську форми дистанційної освіти. Якщо говорити про кореспондентську форму, то її характерними рисами є фізична відстань викладачів та учнів та їх розділеність у часі та самоосвіта учня незалежно від комунікації з викладачем. Телекомунікаційна дистанційна освіта передбачає безпосередню комунікацію та взаємодію в режимі реального часу, а обмін

ідеями та досвідом відбувається одночасно. Також говорять про п'ять основних компонентів дистанційної освіти, а саме: відокремленість учня від викладача, централізований вплив формального інституту, віддаленість учня від академічної групи, існування двосторонньої взаємодії, застосування ІКТ [76; 108].

Науковці України розглядають електронну освіту не як заміну традиційної, а як додаткову, спрямовану на здобуття поглиблених знань і майбутнє професійне вдосконалення або перекваліфікацію. Саме тому e-learning як систему навчання з використанням ІКТ слід раціонально інтегрувати в сучасну освіту, залишаючи поряд з новітніми і традиційними засобами навчання.

Більшість вчених, розглядаючи феномен електронної освіти, приділяють увагу її особливостям порівняно з традиційними формами, ключовими з них є: персоніфікований характер та адаптивність (учень має право вибору курсів, які його цікавлять, та зручний час для його засвоєння); модульна система (існування модулів надає можливість обирати дисципліни для вивчення); гнучкість (електронне навчання дозволяє паралельно займатись іншими видами діяльності); технологічність (широкий доступ до необхідних освітніх ресурсів, серверів зберігання інформації, використання інформаційно-комп'ютерних технологій); демократичний характер (право на отримання освіти має кожний незалежно від місця проживання, віку тощо); транснаціональність (міжнародне співробітництво та обмін знаннями та досвідом) [145; 187].

На сьогодні існує декілька підходів до розуміння ролі електронної освіти у вищій школі. Якщо електронну освіту розглядати як соціальну технологію, то під нею слід розуміти: по-перше, спосіб управління та організації навчальної діяльності за допомогою використання електронних технологій (найбільш поширені є інтернет-технології); по-друге, певний алгоритм, який орієнтований на визначення або трансформацію соціального

явища або процесу. Якщо згадати основні риси соціальної технології, а саме те, що вона: є засобом досягнення результатів та вирішення поставлених задач; передбачає послідовність дій, а також може бути застосована неодноразово; усі процедури розробляються поетапно та заздалегідь; її створення спирається на наукове знання; вона є не тільки алгоритмом та проєктом, але й практиками його реалізації; спрямована не тільки на вивчення проблем, але й на їх вирішення, то ми розуміємо, що електронна освіта має багато схожих рис з соціальною технологією та може розглядатись в її якості [125].

Сьогодні сталася трансформація підходів до розуміння електронної освіти, яка втілюється в існуванні наступних поглядів: 1) електронна освіта як вдосконалена форма дистанційної освіти; 2) електронна освіта як засіб отримання додаткової освіти (у галузі неформальної освіти); 3) електронна освіта як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій; 4) електронна освіта як альтернатива традиційним формам освіти (у галузі неформальної освіти); 5) електронна освіта як автономний напрям отримання освітніх послуг, які надають акредитовані установи, за допомогою використання інформаційних технологій.

Таким чином, електронна освіта є системою навчання та напрямом організації освітнього процесу за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Електронна освіта передбачає повне перенесення усіх практик освітньої діяльності до віртуального простору: навчального контенту, практик взаємодії суб'єктів освітньої діяльності, форми контролю, практики оцінювання. Крім того, електронна освіта передбачає ліцензування та сертифікацію освітньої діяльності та нормативно-правове регулювання.

Дисертанткою пропонується авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка цілеспрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти, зорієнтована на

отримання освітніх послуг та самостійне, опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Говорячи про дистанційну освіту, в першу чергу, ми скоріше акцентуємо увагу на розділеності у фізичному просторі ключових учасників навчальної діяльності, ніж на використанні ІКТ. Електронна освіта дозволяє нам, крім розділеності учасників, наголошувати на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, а деякі вчені навіть говорять про те, що електронна освіта не обов'язково передбачає організацію навчального процесу на відстані.

Електронна освіта є певною відповіддю на сучасну тенденцію досягнення відкритої та прозорої освіти. До вивчення відкритої освіти існують різні наукові підходи, зокрема такі як антропологічний, синергетичний, системний та інші. Якщо згадати відомого Ю. Хабермаса, то можна сказати, що електронна освіта є певним різновидом відкритої системи, в якій домінуючу роль відіграють комунікації та засоби їх декодування. Говорячи про відкритість освіти, зазвичай виділяють операційну, інформаційну та інституційну відкритість. Щодо інформаційної відкритості та корисності, то вчені наголошують на таких головних індикаторах: повнота інформації, попит на інформацію та сервіси, частота використання інформації для вирішення конкретних завдань [107].

Проблеми, трансформаційні процеси та наслідки модернізації, які пов'язані з технологізацією та інформатизацією освітнього процесу, можливо досліджувати в межах соціології освіти – однієї з провідних теорій середнього рівня. Особливості включення вищої школи до системи електронного навчання складали наукові інтереси таких зарубіжних вчених як В. Дж. Хассон, Х. Беккер, Р. Бергер, Ст. Бленк, Д. Брител, Дж. Маккуейд, Дж. Левенталь, Ф. Четвінд та К. Доббін, К. Вудлі та К. Мередіт та інші [55; 99; 210; 208; 180; 232].

Проблематика електронної освіти також є актуальною темою серед вітчизняних вчених. Ці питання висвітлюються в роботах Н. Самолук, М. Швець, А. Ярошенко, О. Абакумова, І. Іванюк, А. Веремчук, А. Андрєєва, М. Моїсєєва, Е. Полат, В. Кухаренко, В. Олійник, Д. Рієль та ін. Теоретико-методологічним засадам та обґрунтуванню розвитку електронної освіти присвячені роботи В. Бикова, О. Довгялла, Ю. Дорошенка, М. Жалдака та ін. В свою чергу, організаційними та методичними особливостями впровадження електронної освіти в Україні та поза її межами займаються В. Олійник, Ю. Пасічник, Г. Атанов, П. Дмитренко, Р. Гуревич, О. Собаєва, В. Дятлов, М. Танась, Е. Скибицький, П. Таланчук [117]. Наслідки та прояви модернізації освіти висвітлюють такі соціологи як В. Бакіров, Л. Сокурянська, К. Астахова, В. Астахова, С. Щудло, Б. Холод, Л. Хижняк та ін. В контексті цих роздумів варто акцентувати увагу на колективній монографії під ред. В. Бакірова «Соціокультурні бар'єри модернізації вищої школи України» (2015 р.) [144], яка розглядає фактори та умови, які сприяють та перешкоджають модернізації інституту освіти, особливості функціонування вищої школи в умовах мінливих змін, а також надає практичні рекомендації щодо удосконалення та формування конкурентоспроможної освітньої системи.

Коли ми говоримо про інституціоналізацію електронної освіти у вищій школі України, ми знаходимось на мезорівні дослідження (аналіз на рівні соціальних структур, процесів та інститутів). Це передбачає орієнтацію на інтегративні парадигми, які спрямовані на синтезування макро- та мікросоціологічних теорій та концептуалізацію взаємовпливу соціальних структур та соціальних дій. Акцентуючи на цьому увагу, слід звернутись до синтетичних теорій та теоретиків. На нашу думку, вивчення даної проблематики в рамках однієї з відомих синтетичних концепцій – теорії структурації Е. Гідденса – має евристичний потенціал. Е. Гідденс прагнув пояснити виникнення та формування соціальних феноменів крізь

призму взаємозв'язку соціальних систем та соціальної дії. Головний термін його теорії, а саме структурація, є процесом складання соціальних відносин, які структуруються у просторово-часовому континуумі завдяки дуальності структурного (взаємозалежність структури та агентів) [34; 200].

Спираючись на цю теорію та виходячи з того, що існування соціальних структур неможливо уявити без соціальних дій та навпаки, в рамках дослідження необхідно аналізувати соціальні практики, які перебувають у просторово-часовому вимірі. Конкретні та спрямовані соціальні дії та ініціативи, що відбуваються на мікрорівні, є засадами інституційного становлення та самовідтворення системи електронної освіти. Таким чином соціальні дії інтенсифікують формування соціальних структур, стійке існування яких можливо тільки завдяки їх рутинізації. Виходячи з цього, ми спробуємо синтезувати об'єктивістську та суб'єктивістську методології дослідження. Говорячи про систему електронної освіти, ми маємо на увазі усталені соціальні відносини та соціальні практики, що спостерігаємо у віртуальному просторі, що мають структуру та ключові її елементи: 1) елементи сигніфікації (система маркерів та правил кодування/декодування соціальних дій); 2) елементи панування (система відносин між учасниками навчального процесу та їх статусно-рольові відносини, які відтворюються за допомогою таких структур, як віртуальний клас чи електронний деканат); 3) елементи регламентації та легітимації. Спираючись на цю концепцію та згадуючи ідеї Е. Гідденса щодо існування дискурсивної та практичної свідомостей, можливі також різні підходи до вивчення електронної освіти. Вивчаючи рівень дискурсивної свідомості, ми можемо досліджувати декларовані соціальні практики, які свідчать про інституціоналізацію електронної освіти (нормативно-правова документація, яка регламентує ці практики: окремі положення, присвячені електронній освіті; стратегії розвитку вищої школи тощо). Якщо говоримо про практичну свідомість, цікавим буде вивчення

реально існуючих соціальних дій та процесів (впровадження та використання електронного освітнього середовища, платформ чи освітніх ресурсів) [34; 57].

З точки зору неоінституціоналізму проблематика інституціоналізації електронної освіти може розглядатись як фактор зміни усталеного порядку та трансформації ключового інституту суспільства – освіти, а також яскравий приклад формування нової системи взаємодій, яка призводить до переосмислення та формування нових інституційних практик [12].

В рамках соціального конструктивізму проблематика електронної освіти може бути розглянута з погляду формування нового електронного простору завдяки відтворенню соціальних дій та практик суб'єктів, які в результаті взаємодії за допомогою ІКТ генерують усталене поле значень, цінностей, зразків поведінки та інтеракцій у якісно новому освітньому електронному середовищі. Цей процес має такі етапи: 1) натуралізація різних комунікативних та діяльнісних практик; 2) їх типізація; 3) інституційне закріплення [16].

Спираючись на таку соціологічну парадигму як символічний інтеракціонізм, можна стверджувати про становлення нової віртуальної освітньої реальності, в межах якої відбувається формування символічного простору завдяки ІКТ, нової системи взаємодії та комунікації, яка характеризується постійною циркуляцією смислів, знаків, символів, значень, моделей інтерпретації та поведінки [211].

Трансформації освітнього процесу з погляду мінливих змін повсякденної реальності його учасників розглядає феноменологічна парадигма. В цьому контексті актуальними питаннями стають зміни статусно-рольової системи відносин, функцій учасників навчальної діяльності, модифікація взаємосприйняття учасників навчального процесу, зміни цінностей та норм освітньої діяльності. Крізь призму феноменології також можливо вивчення «життєвого світу» головних суб'єктів навчального

процесу, особливостей їх мотивації, ціннісних та кар'єрних орієнтації, їх потреб та цілей. Також ця парадигма дозволяє досліджувати вплив ІКТ на організацію навчальної діяльності: особливості формування віртуального дискурсу, віртуального навчального контенту, появу нових типів викладачів та здобувачів, можливості нових методів навчання [90].

Функціональна парадигма, в першу чергу, акцентує увагу на функціях, що виконує інститут освіти. В рамках цієї парадигми розглядаються функції, які виконують учасники віртуальної освітньої системи та системи електронної освіти в цілому, досліджується її дисфункціональність, виокремлюються явні та латентні функції, засади її функціонування та окремих компонентів (нормативно-правової бази, системи регулювання та ін.) [6].

Систему електронної освіти також можна досліджувати в рамках соціально-культурного конструктивізму, представником якого є Ноїс-Божич. Ця теорія виходить з того, що процес освіти є комунікативною соціально-культурною діяльністю, головним призначенням якої є організація ефективної взаємодії та діалогу між суб'єктами навчання. Цей підхід натякає на те, що задля організації ефективного навчального процесу необхідно поєднувати електронний навчальний контент (технології самоосвіти) та традиційні методи навчання. При виконанні цих умов буде досягнуто формування соціально-конструктивістського досвіду, який буде оптимізувати та підвищувати ефективність навчального процесу.

У 1997 р. Майклом Муром була розроблена теорія транзакційних відстаней. Транзакційні відстані він розуміє як один з головних недоліків дистанційної освіти, а саме просторово-часовий поділ між суб'єктами навчання та неефективна система зворотнього зв'язку. Електронну освіту він називає відкритою системою, яка орієнтована на ліквідацію транзакцій та налагодження комунікації між учасниками навчального процесу в режимі реального часу [112].

На початку ХХІ ст. була розроблена теорія навчання коннективізму (Дж. Сіменс). Теорія пояснює необхідність створення електронних серверів збереження інформації та контенту існуванням великої кількості хаотичних потоків неструктурованої інформації, яку неможливо обробити та засвоїти. Ці сервери будуть слугувати надійним помічником учневі, який надасть необхідну йому інформацію у будь-який час. Коннективізм передбачає персоніфіковані форми діяльності та навички, які забезпечують ефективне навчання завдяки інтерактивним ресурсам та засобам [199].

Тривають дискусії щодо якості та ефективності системи електронної освіти, оскільки трансформувались як організаційні, так і змістовні характеристики освітнього процесу. Якість електронної освіти розглядається у двох вимірах: відповідність потребам учасників навчального процесу та певним встановленим стандартам. Якість електронної освіти турбує таких вчених як Н. Муліна (організація якісного електронного навчання), О. Глазунова (якість онлайн-курсів), В. Логачов, І. Ревенчук (якість дистанційного навчання), О. Локшина, В. Лапшов, В. Фокін (інструменти оцінки якості), О. Марушина (системний погляд на оцінку якості освіти) та інші [109].

Популярністю серед науковців, працюючих над цим питанням, користується система оцінки електронної освіти Д. Гуллера, який пропонує використовувати такі критерії: рівень доступу до електронної освіти; орієнтованість програм електронної освіти на задоволення потреб особистості; якість курсів електронної освіти; рівень успішності учнів; комерційна ефективність; спрямованість програм електронної освіти на суспільні та особистісні цілі, діяльність окремих інститутів та організацій [2].

Треба відзначити, що немає однозначної думки щодо оцінки ролі та значущості системи електронної освіти. Існує плеяда вчених, які оцінюють електронну освіту в позитивному напрямі як вектор модернізації освіти, що

сприяє удосконаленню навчального процесу завдяки використанню сучасних ІКТ, індивідуалізації, автоматизації та гуманізації. Але частина вчених критично ставляться до масового впровадження технологій електронної освіти, акцентуючи увагу на наступних недоліках: надання поверхневих знань; невідповідальне ставлення до навчання внаслідок індивідуалізації; зростання рівня академічного шахрайства; недостатність та обмеженість контролю за якістю; втрата «ефекту аудиторії»; втрата вербальної комунікації, що викликає негативні ефекти, зокрема, боязнь аудиторії та публічних виступів; втрата вміння групової роботи; зменшення кількості контактів, що призводить до обмеження комунікації; відсутність зворотного зв'язку, що порушує взаємозв'язок викладача зі здобувачем; особистісна атомізація; втрата навичок міжособистісної комунікації; нівелювання вмінь працювати в команді; втрата «середовища університету»; втрата відчуття приналежності до студентського середовища, що у комплексі призводить до імітації навчання та фрагментованості освітнього процесу.

Однією з передумов соціологічної рефлексії трансформаційних процесів, які охопили інститут освіти, може виступати концепція мережевого суспільства Н. Крістакіс. Американський дослідник відомий своїм вивченням та дослідженням соціальних мереж, а також біосоціальних детермінантів соціальної дії та поведінки. Його концепція є репрезентацією інтервенцій в соціальні науки з боку біології, медицини та психології, тим самим перебуваючи на стику біхевіоризму і психологізму. Одна з ключових ідей Н. Крістакіс полягає в тому, що практично будь-яке соціальне явище можна розглянути в якості соціальної мережі. Свою теорію він розглядає на прикладі різних явищ (смертність, ожиріння, щастя, дружба, епідемія, нерівність тощо), що знаходить відображення в назвах його статей: «Mortality after the Hospitalization of a Spouse» [181], «The Spread of Obesity in a Large Social Network Over 32 Years» [182], «The Dynamic Spread of

Happiness in a Large Social Network», «Inequality and Visibility of Wealth in Experimental Social Networks». Саме цей факт дозволяє нам спроектувати деякі його ідеї на систему освіти.

У своїй найбільш відомій роботі «Пов'язані однією мережею: як на нас впливають люди, яких ми ніколи не бачили» [94], написаній у співавторстві з Джеймсом Фаулером, Н. Крістакіс наголошує на тому, що перші свої дослідження він присвячував аналізу простих схем соціальної взаємодії, які він називав “діадами”. Але, на його думку, вивчення так званих “діад” не розкриває всю складність структури соціальних інтеракцій. Ключова ідея автора полягала в тому, що соціальні інтеракції не можна ототожнювати або обмежувати дослідженням їх учасників та окремих зв’язків між ними. Будь-які взаємодії потрібно розглядати крізь призму так званої соціальної мережі, яка виступає нелінійною системою.

Варто сказати, що концепція Н. Крістакіс може виступати одним з теоретико-методологічних підходів в поясненні принципів формування сучасних наукових шкіл, наукових товариств, мереж професійних або освітніх контактів. Автор пропонує певні правила, за якими функціонують соціальні мережі, але слід зауважити, що всі вони більшою мірою розглядають соціальні взаємодії на мікрорівні, ігноруючи аналіз надіндивідуальних соціальних відносин та процесів.

Перше правило, яке визначає структуру і функції соціальної мережі, говорить: ми самі можемо регулювати структуру нашої мережі. Тобто, на рівні суб’єкта ми можемо впливати на розмір, динаміку та власну мережеву позицію. Аргументуючи свої ідеї, автор використовує психоаналітичні явища, одним з яких є гомофілія, тобто емоційна прихильність до осіб власної статі. Залишаючись на рівні аналізу безпосередніх міжособистісних зв’язків, вчений виключає з дослідницького поля ті різновиди мереж, в основі яких знаходяться деперсоніфіковані та опосередковані комунікативні процеси. Яскравим прикладом такої комунікації може

виступати електронна освіта. Слід мати на увазі, що в умовах електронної освіти ми можемо зіткнутись з анонімними комунікаціями, тобто не володіти повною інформацією про суб'єктів, з якими вступаємо в комунікацію, не знати ні їх статі, ні біографії, ні їх цінностей, переконань, інтересів в необхідному обсязі, що дозволяє продукувати судження про схожість з ними або, навпаки, відмінність від них. Крім того, нас взагалі може не цікавити суб'єкт в даній мережі і наша взаємодія з ним, а положення в ній може зовсім не залежати від нашого соціального капіталу. В рамках електронної освіти може відбуватися придбання символічного і культурного капіталів і виникати дефіцит соціального, тому що суб'єкт в рамках електронної освіти може обмежитися взаємодією з електронними серверами зберігання інформації, онлайн-курсами, електронними платформами, електронними учасниками освітнього процесу тощо. Щодо позиції, займаної суб'єктом в мережі електронної освіти, вона може бути обумовлена зовсім не кількістю і щільністю соціальних зв'язків. Суб'єкти можуть займати різні позиції в залежності від рівня цифрової грамотності, професійної кваліфікації, індивідуальної мотивації, економічного капіталу й інших ресурсів. На відміну від традиційної системи освіти, яка мала можливість впливати на формування структури мережі, регламентуючи не тільки обсяг соціальних контактів, а й їх щільність і інтенсивність взаємодій, електронна освіта надає більше можливостей самому суб'єкту визначати і регулювати кордони та межі мережі, її формоутворення, ступінь включеності в павутину взаємодій.

Так, враховуючи те, що Н. Крістакіс в своїх роботах розглядав стійкість соціальних відносин в малих групах, він наголошує на значущості слабких зв'язків, про які говорив М. Грановеттер. Розвиваючи його ідеї, Н. Крістакіс наполягає на тому, що ті актори, які знаходяться на периферії, здійснюють вплив не менш, ніж ті, хто є включеним до ядра соціальної мережі. В час стрімкого поширення неконтрольованих потоків інформації

індивід потрапляє в умови оперативної адаптації та необхідності пошуку інструментів та механізмів координації. В таких умовах сучасний індивід вимушений звертатися до різних інформаційних джерел та каналів з метою накопичення свого соціального капіталу. Ці ж прояви сили слабких зв'язків ми можемо відшукати в сучасній системі освіти. В умовах безперервної необхідності накопичення капіталу суб'єкти освітньої діяльності обмежені інституційними рамками, які зумовлюють і регламентують їх просторові диспозиції, доступ до різноманітних ресурсів, горизонт їх соціальних зв'язків, можливості пересування по соціальних сходах тощо. Всі ці бар'єри обумовлюють прагнення освітніх агентів вийти за межі приписів та шукати альтернативні шляхи й способи задоволення своїх освітніх потреб. Сьогодні вже не дивує ситуація, в якій суб'єкти, розділені в фізичному просторі, мають сильні зв'язки в віртуальному соціальному просторі, в основі формування яких можуть знаходитися науково-дослідницькі інтереси, професійні навички, академічне співробітництво тощо. Прикладами можуть виступати створення віртуальних університетів, в яких здобувають освіту здобквачі, які проживають в різних частинах світу; функціонування наукових шкіл, асоціацій, академій; участь в різних міжнародних проєктах тощо [94].

У той же час Н. Крістакіс собі суперечить, висуваючи думку про те, що незважаючи на існування різноманітних форм та просторів організації комунікативних процесів внаслідок стрімкого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, віртуальний простір не інтенсифікує формування та зміцнення слабких зв'язків, а є скоріше відображенням тієї системи соціальних відносин, яка вже склалася у фізичному соціальному просторі. Незважаючи на ряд фактів, які доводять протилежне, існування величезної кількості чатів, дистанційних платформ, університетів, дослідницьких центрів, які мають обмежений доступ, може свідчити не

тільки про домінування економічних інтересів, а й про прагнення до локалізації свого комунікативного простору.

Слід сказати, що американський вчений кристалізує певні особливості віртуальних соціальних мереж, які їх відрізняють від раніше існуючих форм встановлення соціальних зв'язків. Такими особливостями є наступні: необмеженість соціальних мереж, тобто збільшення кількості агентів, з якими ми можемо встановлювати зв'язки, надання можливості відчувати себе причетним до глобального комунікативного простору, та обирати учасників комунікації, а також надання широких можливостей віртуалізації реальності (віртуалізація ідентичності, комунікативних процесів, соціальних практик тощо) [94; 49].

Н. Крістакіс формулює аксіому, згідно з якою мережі, що мають усталену структуру, є більш ефективними, ніж ті, які цієї структури не мають. Виходячи з цього, структурі мережі необхідно пристосовуватися і адаптуватися до тих функцій, які на неї покладені. В контексті даних міркувань ефективність мережі електронної освіти може залежати від усталеної структури, яка знаходиться у відповідності до функцій. У цьому можна відшукати причини різних проявів функціонування електронної освіти в розвинених країнах і в Україні. Можемо припустити, що мережа електронної освіти в західних країнах вже має відносно стійку структуру. Про це свідчить збільшення кількості діючих платформ електронної освіти, віртуальних університетів; наявність нормативно-правового регулювання відносин в електронному освітньому просторі; діюча система сертифікації та ліцензування, іншими словами – західні країни вже пройшли процес інституційного оформлення. Крім того, не варто забувати про те, що однією з ключових функцій електронної освіти в розвинених країнах є надання освітньої послуги. В пострадянському просторі структура електронної освіти знаходиться все ще в процесі свого становлення і на сьогоднішній день спостерігається існування змішаної або гібридної форми.

Функціональне призначення сучасної вітчизняної системи освіти як і раніше полягає не тільки в формуванні в учнів професійних знань і навичок, а й у розвитку морально-етичних цінностей, норм, установок і патернів поведінки, виступаючи одним з головних агентів соціалізації. Все це призводить до того, що ключові елементи мережі електронної освіти не приведені у відповідність, що, в свою чергу, впливає на її функціонування в цілому. Саме цим, спираючись на логіку Н. Крістакіс, можна пояснити відмінності в ефективності електронної освіти за кордоном і в Україні [94].

Крім мережевих теорій і підходів одними з ключових детермінант трансформаційних процесів, які охопили інститут освіти, виступає популяризація ідеї формування громадянського суспільства і соціально відповідальної суспільної свідомості, а також реалізація певної системи владних відносин. Так, в своїх роботах британський соціолог Дж. Гавента відстоює думку, яка полягає в тому, що ключовою передумовою трансформаційних процесів є формування громадянського суспільства і досягнення лояльності по відношенню до влади. Дж. Гавента під впливом Стівена Лукса в своїй першій роботі «Power and powerlessness ...» [195] виділяє особливості встановлення системи владних відносин на прикладі одного з районів Аппалачів в США. Дослідник розглядає особливості формування певного ідеологічного простору в регіоні з використанням конкретних механізмів реалізації влади. Сьогодні ці механізми формування суспільної свідомості нагадують сучасні тенденції вестернізації, які знаходять свій прояв практично в усіх сферах суспільного життя, трансформуючи сучасні соціальні інститути. Розглянемо на прикладі інституту освіти в контексті вітчизняних реалій. В першу чергу, продукується ілюзія можливості вибору найрізноманітнішими способами. Як правило, це відбувається шляхом надання доступу до раніше недоступних благ. Процеси інтернаціоналізації привели до формування дискурсів про створення єдиного освітнього простору, організацію

міжнародного співробітництва, підготовку універсального фахівця тощо. Все це сприяло тому, що національні системи освіти виявилися включеними у міжнародні освітні процеси. Це проявляється в наданні доступу до освітніх порталів, міжнародних бібліотек, різних інформаційних ресурсів, залученні національних освітніх систем і суб'єктів до міжнародних проєктів, грантів, у наданні можливості реалізації академічної мобільності (проходження стажувань, тренінгів, навчання тощо). Наступним механізмом є ліквідація національних традицій і усталених норм шляхом демонстрації їх невідповідності сучасним тенденціям і «духу часу». Ми можемо простежити це на прикладі того, яким чином сьогодні відбувається формування переконань щодо непривабливості та неефективності національних освітніх систем; відсутності належної технологізації освітнього процесу; старіння різних методик викладання; репресивної сили інституційної структури закладів освіти; невідповідності трансльованих знань і навичок умовам і вимогам ринку праці тощо. Протиставлення «застарілих» і потенційно «сприятливих» умов підкріплюється конструюванням міфу про стрімкий розвиток і отримання ресурсів за умови «належного» вибору.

Сьогодні популяризувалися концепти цифрової, «безперервної» освіти, ідеї інформатизації та індивідуалізації процесу навчання, актуалізуються особистісно-орієнтований і компетентнісний підходи в освіті, реалізація яких можлива за умови відходу від традиційних освітніх практик, моделей, норм і цінностей. Суть наступного інструменту полягає в поступовій ліквідації знаково-символічної системи з метою зміни механізмів конструювання ідентичності. В контексті системи освіти спостерігаються стрімкі трансформації понятійно-термінологічної системи. Яскравими прикладами можуть слугувати зміни в номінації ключових компонентів системи освіти — сьогодні викладач стає тьютором і фасилітатором, а здобувач — партнером і колегою; замість навчальних

блоків ми говоримо про модулі, замість навчального навантаження маємо справу з кредитами, а кажучи про університет, стикаємося з комерційними корпораціями, що надають освітні послуги. Варто також сказати, що стан безсилля перед стрімкими змінами приводить до прийняття певної ролі, цінностей, норм, а в результаті – адаптації до сформованої системи соціальних відносин. Нарешті, нова ідеологія формується під впливом орієнтації на авторитет. У контексті сучасної системи освіти прикладами подібних авторитетів можуть слугувати різні міжнародні організації з питань освіти і науки, від думки, а головне – фінансування яких залежать долі багатьох периферійних освітніх систем (ЮНЕСКО, Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти ENQA, Міжнародна асоціація університетів IAU, Асоціація академічного співробітництва АСА тощо).

Фінансування різних проєктів, грантів, науково-дослідних центрів і розробок, впровадження інновацій на пострадянському просторі переважно ініціюється й реалізується великими міжнародними асоціаціями і компаніями, тим самим підтримуючи лояльність до себе і забезпечуючи просування передусім власних інтересів. Однак, ці роздуми Дж. Гавента стосувалися опису технологій і інструментів формування суспільної свідомості, використовуючи концепцію тривимірної влади. У своїх численних статтях («Citizen engagements in a globalizing world» [197], «Participation, citizenship and local governance» [198], «Concepts of citizenship: a review» тощо) Дж. Гавента пропонує концепцію глобального громадянства, в якій розкриває сучасні інструменти конструювання трансдержавних ідентичностей і наднаціональних утворень. В якості одного з яскравих прикладів успішної реалізації глобального управління та формування глобального громадянства Дж. Гавента спільно з професором Марджорі Майо розглядають Глобальну кампанію з питань освіти (Global Campaign for Education (GCE)), яка була організована в 1999 році з метою консолідації та мобілізації людей з метою надання їм прав на якісну і

безкоштовну освіту. GCE була патерном успішного співвіднесення політик мобілізації, посередництва і знань, тому що серед основних чинників ефективності кампанії можна виділити такі: функціонування інклюзивних посередницьких структур, організація просторів для колективної дискусії, а також визнання інтересів і прав суб'єктів, що перебувають на різних рівнях. В результаті дослідження особливостей проведення кампанії Дж. Гавента простежив те, яким чином участь громадянського суспільства в глобальній кампанії вплинула на формування багатовимірного глобального громадянства та ідентичності, які витіснили національну ідентичність та надали їй нову якість і можливості прояву.

Інтенсифікація глобальних процесів сприяла виникненню та становленню нової дискурсивної формації, яка в подальшому набула концептуальне оформлення у вигляді теорії глобальної громадянської освіти. Глобальна громадянська освіта спочатку була орієнтована на навчання й участь громадянського суспільства в проєктах, орієнтованих на вирішення глобальних проблем (екологічних, соціальних, економічних тощо). GCE мало стати основою формування глобального громадянства, зокрема глобальної свідомості і глобальної компетентності. Концепція GCE мала синтезувати ідеї, закладені в концепті громадянського суспільства і глобалізації, саме тому її основними цінностями є такі: дотримання прав і свобод людини, кроскультурна взаємодія, безперервна освіта, терпимість до різноманітності, активна участь у глобальних процесах. У відповідь на домінування наддержавних інституцій та розвиток інформаційно-комунікативних технологій сформувалися ідеї глобально орієнтованої освіти, метою якої є виховання інформаційно грамотного, соціально відповідального, культурно терпимого покоління [197].

Застосовність ідеї формування глобально орієнтованої освіти до сучасних вітчизняних освітніх систем проявляється у створенні та впровадженні нових форм громадянського транснаціонального навчання.

Прикладом подібної форми глобальної громадянської освіти може виступати «e-learning», яка передбачає емоційне, техніко-раціональне і професійне включення різних агентів в глобальний освітній простір. «E-learning» є глобальним проєктом, орієнтованим на інтернаціоналізацію освіти, інтеграцію і об'єднання національних освітніх систем, конструювання нових ідентичностей, підвищення конкурентоспроможності окремих громадян, соціальних груп і навіть держав на міжнародному ринку праці, демократизацію освіти, підвищення рівня адаптації різних освітніх суб'єктів до нового глобального порядку. Проєкт електронної освіти явно відтворює та відображає ключові концептуальні ідеї і цінності, закладені в GCE, зокрема: синтез цінностей індивідуалізму і універсалізму, міжкультурні комунікації та терпимість до різноманітності, примат трансцендентальних ідентичностей, прагнення до рівності і справедливості, розвиток критичного мислення та розкриття творчого потенціалу, заохочення участі в глобальних процесах, спадкоємність інновацій, соціальна відповідальність, інтерактивність і міжнародне співробітництво. Але важливо визнати і те, що сьогодні локальне відтворення глобальних практик може стати каталізатором виникнення протилежних ефектів.

У цьому контексті скептики акцентують увагу на проблематиці знищення національних освітніх систем в результаті розмивання глобально-локальних кордонів. В результаті віртуалізації освіти сьогодні багато закладів вищої освіти втрачають своє інституційне оформлення і просторове закріплення, що призводить до їх аморфності і іманентної структурної нестійкості. Не менш значущим фактором є відсутність нормативно-правового поля, що регламентує нову систему відносин і, відповідно, інститути, які підтримують її легітимність і виступають гарантом безпеки і дотримання прав ключових суб'єктів освітнього процесу. Крім того, існує ризик закріплення нових ієрархій та механізмів ексклюзії (прикладом може виступати виключення різних категорій населення в результаті відсутності

певних компетенцій та кваліфікації, відсутності доступу до інформаційних ресурсів). У свою чергу, міф про демократизацію і масовізацію освіти розвіюється при зіткненні з тенденцією комерціалізації освіти. Сьогодні ми спостерігаємо перетворення університетів (зокрема, віртуальних) і різних освітніх платформ у бізнес-корпорації, що надають освітні послуги, доступ до яких має певну вартість (існування «закритих» онлайн-курсів та освітніх програм, порталів, серверів, репозитаріїв тощо). Таким чином, ми бачимо, що формування нових глобальних змін, ідеологічного порядку і трансдержавних утворень привело до інтенсифікації трансформаційних процесів і модифікації інституту освіти. Однак, сьогодні актуалізується проблематика побудови грамотних стратегій, а не спрощених інструкцій із застосування, які будуть націлені на встановлення та організацію конструктивного глобально-локального діалогу, запобігання процесів дезінтеграції, недопущення ізоляції і скорочення глобально-локальної дистанції.

Побудова нової глобально-локальної конфігурації, в якій знання і освіта стають ключовими ресурсами, а їх комерціалізація – ключовим каталізатором трансформаційних процесів, є предметом наукових пошуків голландського соціолога Луїс Андре Лейдесдорфа. У своїх роботах («The Knowledge-Based Economy: Modeled, Measured, Simulated» [209], «Universities And The Global Knowledge Economy: A Triple Helix Of University-Industry-Government Relations» [190], «The dynamics of innovation: from National Systems and " Mode 2 " to a Triple Helix of university-industry-government relations» [191]) спільно з Генрі Іцковіца Лейдесдорф пропонує концепцію створення інноваційного середовища, в основі якого знаходиться динаміка відносин університету, держави і бізнесу на різних рівнях. Ця тривимірна модель відносин набула назви «потрійної спіралі». Джерелом інноваційних змін в даному контексті виступає підприємницький університет, який займається виробництвом наукових знань в тісному

взаємозв'язку з бізнесом і під керівництвом уряду, який забезпечує нормативно-правове регулювання. Будучи глибоко інтегрованими в економічні процеси, ключовою функцією подібних університетів стає капіталізація знань, тобто перетворення знань в основний фактор економічного розвитку. Крім своїх безпосередніх цілей, університетською місією стає розвиток підприємницького потенціалу, стимулювання підприємницької діяльності та комерціалізація інновацій та ідей. На думку Лейдесдорфа, це може відбуватися шляхом організації тісної співпраці комерційних та академічних установ, впровадження певних структурних підрозділів в університети та ініціювання спільної діяльності. Роль уряду, в свою чергу, полягає в створенні необхідних умов, які сприяють розвитку науково-дослідних та інноваційних розробок, а також розширенню науково-дослідних мереж.

Лейдесдорф виділяє ряд умов, які сприяють формуванню інноваційного поля: підтримка (в першу чергу, правова і фінансова) з боку урядових структур; інтелектуальні ресурси; зацікавленість економічних суб'єктів і технологічне забезпечення. Але в результаті нерівномірного розподілу ресурсів сьогодні спостерігається поляризація, в результаті якої формується інноваційне ядро і периферія. З одного боку, створюються кластери науково-освітніх організацій, які володіють налагодженими каналами обміну ідеями та інформацією, нормативно-правовою підтримкою, інвестиціями з боку економічних акторів, матеріально-технічним забезпеченням, механізмами та інструментами комерціалізації інновацій. З іншого боку, існують так звані «периферійні» кластери, які подібних переваг не мають, втрачають свою конкурентоспроможність на міжнародній арені та здатність відповідати викликам глобалізованого світу.

Одним з яскравих проявів глобалізації та інтернаціоналізації, а також спроб формування єдиного інноваційного простору є віртуалізація освіти, консолідація та інтеграція суб'єктів освітнього процесу, які перебувають на

глобальному, національному, локальному рівнях. Одна із стратегічних цілей віртуалізації освіти полягала в скороченні цього розриву між периферією і ядром, в досягненні справедливого перерозподілу ресурсів, інновацій, знань. Однак, незважаючи на ідеалізований погляд Лейдесдорфа щодо формування інноваційного простору, агенти якого повинні знаходитися в рівних умовах, сьогодні становище кластерів, які складають ядро і периферію, значно відрізняється. Однією з тенденцій, яка спостерігається, є ситуація, при якій ядро інтегрованої мережі (економічно розвинуті країни) нарощує свій потенціал і вдосконалює узгодженість в той час як країни периферії знаходяться в абсолютно невігідних умовах. В результаті ущільнення ядра мережі, поширення і циркуляція знань та інформації може не виходити за його межі і замикатися на ньому ж. Крім того, країни, які складають ядро мережі, або основна група володіє великою кількістю ресурсів, що може надавати їм можливість поглинання інновацій і знань, що виробляються на локальному рівні, тим самим заробляючи собі кумулятивну перевагу. Наслідком цього може стати відсутність мотивації у країн, що знаходяться на периферії, інтегруватися в глобальне інноваційне середовище [230].

Усе це наштовхує на виявлення ключових причин неефективності спроб створення не тільки глобального, а й локального інноваційного освітнього простору. В контексті вітчизняних реалій такі спроби виявляються на прикладі впровадження елементів «e-learning» у сучасну систему вищої освіти, але цей процес тільки набуває свого розвитку та поширення. Серед ключових причин подібної ситуації можна виділити наступні: відсутність належної фінансової підтримки і правового супроводу з боку держави; великі витрати впровадження інновацій; непередбачуваність наслідків впровадження (високі ризики); слабкий технологічний розвиток, нерозвиненість інноваційної інфраструктури, поверхнева інформованість населення про інноваційні розробки,

відсутність масового попиту на інновації, нестабільність інвестиційних потоків, відсутність необхідних компетенцій у споживачів інноваційної продукції. Крім перерахованого вище, одним з ключових факторів, який перешкоджає розвитку інноваційного освітнього простору, є відсутність мотивації у країн «периферії» в результаті усвідомлення свого позиційного положення і системи розподілу інвестицій, в результаті якої країни, які складають ядро мережі, лише легітимізують свою перевагу. Таким чином, ігнорування національних особливостей, економічних, політичних, соціальних, технологічних і інших чинників просто перетворює «ідеальні типи» в фантомні конструкти.

Таким чином, ми спостерігаємо прояв в академічній спільноті ефекту Метью, суть якого полягає в нерівномірному розподілі ресурсів і благ, в результаті якого ті суб'єкти, які ними володіють, продовжують їх акумулювати, а ті, які спочатку були обмежені в їх придбанні, стають ще більш обмеженими. Сьогодні міжнародні академічні експерти, з одного боку, сприяючи досягненню принципів різноманітності і міждисциплінарності, з іншого боку, з метою стандартизації, намагаються уніфікувати діяльність інститутів освіти, які знаходяться на глобальному, національному та локальному рівнях. Прикладами виступають підписання різних декларацій, формування коаліцій і асоціацій, створення рейтингів, прийняття різноманітних програм і законів. ЮНЕСКО, Європейський центр з питань вищої освіти, Європейський центр з розвитку професійної підготовки, Меморандум Європейської комісії з освіти, Болонська декларація, Об'єднання академічної співпраці – все це є уособленням стрімких процесів інтернаціоналізації і універсалізації освіти. Сьогодні міжнародні академічні законодавці координують діяльність освітніх установ по всьому світу. Ліцензування, кількість публікацій у міжнародних виданнях, участь в міжнародних проєктах, програмах, конференціях, отримання грантів, членство в міжнародних асоціаціях – усе це виступає

значущими факторами позиційного та статусного положення, займаного тим чи іншим суб'єктом в міжнародному академічному просторі. З метою встановлення нового академічного порядку міжнародними академічними авторитетами була ініційована популяризація тенденцій інформатизації, комп'ютеризації та віртуалізації освіти як необхідних дій у відповідь на виклики глобального світу. Зокрема, створення наднаціонального віртуального освітнього середовища в якості ідеї відтворення принципу справедливості та рівності привело до виникнення деструктивних наслідків і незапланованих ефектів на національному та локальному рівнях. «Ідейні натхненники» повсюдного впровадження та реалізації такого проєкту як «e-learning» явно не враховували значущість національної або дисциплінарної контекстуалізації, ігноруючи ряд ключових чинників, таких як: високі витрати впровадження інновацій, які не відповідають фінансовим можливостям закладів освіти; платоспроможність споживачів інноваційних продуктів; доцільність технологізації та індивідуалізації навчального процесу для різних дисциплін; інформованість членів академічної спільноти щодо можливостей інноваційного розвитку; ефективність каналів поширення інновацій; можливості нормативно-правової регламентації; компетентісна готовність суб'єктів освітнього процесу до використання інновацій; соціокультурні особливості національних освітніх систем (цінності, традиції, установки, норми та інше).

Підводячи підсумок, треба сказати, що ми маємо справу з формуванням епістемологічних кордонів і меж, а спроби стандартизації та нав'язування академічних норм, на підставі яких відбувається оцінювання, сьогодні лише відтворює й закріплює систему нерівностей. Без урахування національного контексту відповідність міжнародним критеріям з боку периферійних суб'єктів освітньої діяльності все більше ускладнюється, що приводить до закріплення академічною елітою свого привілейованого становища.

Незважаючи на появу якісно «відмінних» концептуальних поглядів на роль, функціональне призначення та структурну композицію інституту вищої освіти, сучасні умови вимагають комплексних теоретичних підходів і прикладних інструментів, які змогли б відобразити і грамотно діагностувати ті потенційні і реальні процеси та ризики, які сьогодні обумовлюють формування глобальних освітніх конфігурацій.

1.3. Електронна освіта як інформаційно-комунікативний простір: форми, функції, переваги, недоліки

На сучасному етапі розвитку суспільства важко не помітити ті трансформаційні процеси, обумовлені стрімким поширенням та розвитком інформаційно-комунікативних технологій. Спричинені цими процесами неминучі виклики та ризики, які постають перед соціальними інститутами та стають їх повсякденними умовами функціонування, потребують не тільки глибинної рефлексії, але й оперативної адаптації до них та вимушених змін.

Слід зазначити, що з появою Інтернету якісно змінились форми соціальної взаємодії та соціальних відносин, вони перестають мати лінійний характер, стають все більш хаотичними, знеособленими, опосередкованими інформаційно-комп'ютерними технологіями та інтенсивними. Але варто розуміти, що коли ми говоримо про соціальні відносини та соціальні зв'язки, ми повинні їх розглядати крізь більш широке поняття соціокультурного простору, яке охоплює та відображає усе різноманіття соціальних практик, соціальних полей, якщо говорити термінологією П. Бурдьє, підпросторів.

Незважаючи на те, що з появою Інтернету багато соціальних практик відтворюються в кіберпросторі без кардинальних руйнувань нашої

свідомості, хоча з застосуванням додаткових необхідних зусиль та компетенцій, комунікативний простір все ж таки зазнав трансформацій, які вимагають від соціальних акторів консолідації своїх адаптивних можливостей.

Сьогодні Інтернет-простір не тільки відтворює та відображає ті соціальні практики, до яких ми звикли в фізичному просторі, але й продукує з неймовірною швидкістю свої смисли, має свій понятійно-термінологічний апарат, утворює віртуальні спільноти, виробляє та закріплює статусно-рольову та ціннісно-нормативну структури.

Інтернет, який був створений як одна з форм необмежених комунікацій, сьогодні став ключовою технологією, яка поєднує усе різноманіття форм організації соціального співіснування та взаємодії. Крім того, що Інтернет-простір почав генерувати власні опції соціальної взаємодії, він здійснює безпосередній вплив на усталені в фізичному просторі соціальні практики. Необмежений доступ до великих масивів інформації, інтерактивність, динамічність, глобальність і транснаціональність, анонімність та багато інших характеристик Інтернет-комунікацій вимагають від соціальних агентів оперативної компетентнісної готовності для оволодіння та застосування цих технологій, що призведе до інклюзії та інтеграції до віртуального простору [50].

Концепція «мережевого суспільства» М. Кастельса давно актуалізована не тільки серед академічної спільноти, але й серед широких прошарків населення. Ускладнена диференціація суспільства, переплетення соціальних зв'язків, соціальних траєкторій та проекцій змушує замислитись щодо структури суспільства, відносності й нестійкості його меж, розмитості тих соціальних вузлів, які відповідають за підтримку соціального порядку. Наразі простіше уявити сучасне суспільство у вигляді «ризومي», про яку говорили постструктуралісти Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі. Структура такого суспільства є децентралізованою єдністю, що характеризується відсутністю

лінійних зв'язків, множинністю, гетерогенністю, самоорганізацією. Усі ці роздуми та філософські здобутки актуальні в контексті аналізу структури віртуального комунікативного простору, який водночас об'єднує велику кількість людей, кластеризує їх у віртуальні спільноти, елімінує дистанції, стирає стереотипи, трансформує свідомість та норми суспільного існування, змінює ідентичність, транслює нові смисли та символи, формує цілу плеяду “Я-образів”, які розглядаються як продукт віртуальної соціальної взаємодії. Враховуючи те, що включення до динамічного комунікативного простору Інтернету потребує оперативної реакції з боку соціальних агентів, найбільш активними у цьому процесі стає молодь.

Вплив стрімкого розвитку інформаційно-комунікативних технологій на соціальну реальність не оминув інститут вищої освіти. З одного боку, повсюдне поширення інформаційних технологій лише збагачує та зміцнює потенціал інституту вищої освіти, стає каталізатором його стратегічного розвитку, надає безліч можливостей суб'єктам освітньої діяльності, робить освітній процес більш гнучким та інтерактивним. З іншого боку – інститут вищої освіти опиняється в ситуації ризику та необхідності захисту своїх інституційних меж. Світові тенденції дигіталізації освіти привели до появи нових перешкод та бар'єрів, які необхідно здолати аби залишитись конкурентоспроможними та відповідати сучасним вимогам та світовим стандартам. На порядку денному перед традиційною освітньою системою стають питання матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, компетентнісної готовності учасників освітнього процесу, нормативно-правової регламентації, самомотивації, ідентичності, інформаційної безпеки, соціалізації та багато інших. В Україні розвиток інформаційно-комунікативних технологій не повністю витісняє традиційні освітні практики, а лише їх інструментально доповнює, тоді як у багатьох розвинених країнах електронні освітні технології стають альтернативною формою здобуття знань та навичок. Так, наприклад, країни Європи

починали приєднуватись до світових тенденцій у 80-х рр. XX ст. та впроваджували власні програмні продукти (наприклад, ACOLAD, ATutor, eLearning Server та інші), які були орієнтовані на веб-супровід освітнього процесу. Також європейські країни почали розробляти єдину нормативно-правову базу, яка регламентує електронну освіту (підготовку викладачів, створення освітніх веб-серверів та програм, а також питання матеріально-технічного забезпечення) та придатна для усіх галузей науки. Це спричинило появу великої кількості відокремлених підрозділів електронної освіти, а також централізованої організації, яка займається популяризацією технологій електронної освіти у Європейському Союзі, під назвою «European Distance Education Network».

Слід зазначити, що в науковій літературі співіснують різні класифікації електронної освіти. Розглядаючи форми електронної освіти за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища, можна виділити:

- 1) електронну освіту з повним циклом (e-learning). Це поняття характеризує форму організації освітнього процесу, під час якого навчальна діяльність повністю проходить у віртуальному освітньому просторі та проводиться дистанційно. У такому разі здобувачі освіти не об'єднані єдиним фізичним простором, а в процесі навчання використовуються виключно інформаційно-комп'ютерні технології;

- 2) гібридну освіту (blended learning). Ця форма поєднує елементи традиційної форми організації освітнього процесу та моделі електронної освіти. Чимало дослідників та викладачів вважають гібридну освіту оптимальним рішенням, адже вона дає можливість комбінувати мультимедійні засоби, індивідуальний підхід та безпосередню комунікацію здобувачів освіти. Саме це дозволяє уникнути стану ізольованості, притаманного дистанційному формату. Дослідники притримуються різних оцінок щодо співвідношення традиційних та електронних елементів у

процесі навчання, адже важливо враховувати особливість кожного курсу, змісту, мети та тих компетенцій, якими повинні володіти здобувачі того чи іншого рівня освіти;

3) традиційну освіту із застосуванням мультимедійних технологій. У цьому випадку базисом освітнього процесу виступає традиційна освітня система, а електронні інструменти допомагають опанувати матеріал більш поглиблено та розширити часові рамки заняття. Головна відмінність від електронної та гібридної освіти полягає у постановці цілей та врахуванні часу, який займає виконання завдань в електронній формі. В якості прикладу можна привести використання мобільного телефону, інтерактивної дошки або відео-записів. Популярністю серед викладачів користується методика перевернутого класу (flipped classroom). Значення цього терміну відсилає до класичного сприйняття класно-урочної системи: вчитель пояснює основний матеріал у класі для його практичного застосування вдома. Методика перевернутого класу робить акцент на дискусіях та практичному застосуванні матеріалу під час заняття після побіжного ознайомлення з основними концептами теми до початку занять [169].

Окремо звернемо увагу на інші різновиди електронної освіти, а саме: швидке навчання (rapid learning) і навчання за допомогою мобільних пристроїв (mobile learning). Під швидким навчанням розуміють використання електронних освітніх ресурсів, що мають невелику часову протяжність. Прикладом є короткі відео, що висвітлюють конкретний концепт з теми. Як правило, для створення цих ресурсів обирають програми, які прості у використанні і дозволяють швидко відкоригувати зміст, залишити коментар чи доповнити контент. Навчання за допомогою мобільних пристроїв базується на використанні різноманітних додатків та принципі безперервного доступу до навчального контенту. Також варто відмітити, що за критерієм часу виділяють такі моделі електронної освіти:

1. Синхронна електронна освіта. В рамках такої форми організації навчального процесу викладач та здобувач освіти знаходяться в системі навчання одночасно та взаємодіють у режимі реального часу. До цього різновиду електронної освіти відносять різноманітні вебінари та відеоконференції.

2. Асинхронна електронна освіта. Вона передбачає взаємодію між викладачем та здобувачем освіти не у режимі реального часу. В такому випадку зворотній зв'язок отримується із певною затримкою. До цього різновиду електронної освіти відносять масові онлайн-курси, електронні бібліотеки, сервери зберігання інформації, листування за допомогою електронної пошти або різних додатків тощо.

Варто сказати, що електронну освіту також можна класифікувати за критерієм її регламентації та інституціоналізації. Виходячи з цього, вчені окремо виділяють наступні форми:

1. Формальна освіта, тобто освіта, що регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти конкретних результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі. Формами формальної електронної освіти можуть виступати відеоконференції, вебінари, робота з платформами електронної освіти тощо. Головною вимогою до закладів, які надають такі освітні послуги, є наявність ліцензії.

2. Неформальна освіта передбачає надання освітніх послуг відповідно до освітніх програм, але не має можливості присуджувати державні освітні кваліфікації відповідно до визнаних рівнів освіти. Освітні заклади, які надають послуги неформальної освіти, можуть не мати ліцензії, адже їх діяльність не регламентується державою. В якості прикладу можна привести перегляди здобувачами відео-лекцій, мультикастів, скрінкастів, участь у вебінарах, опитуваннях, віртуальних форумах та семінарах;

вивчення спеціально підготовлених матеріалів (презентацій, скрайбів, ментальних карт, інтерактивних стрічок часу і т.ін.); контрольні та самостійні роботи у вигляді різних діяльнісних елементів, що реалізуються в рамках конкретних LMS/LCMS/TMS; а також неформальні освітні події, що організовуються університетом за типом хакатонів, міт-апів; проходження онлайн-курсів тощо.

3. Інформальна освіта (самостійно організована здобувачем пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел, в тому числі електронних бібліотек, відеохостингів, інформації з тематичних спільнот та соціальних мереж; спілкування та дискусії з членами віртуальних спільнот; створення цифрового контенту, який допомагає розкрити досліджуване питання або розв'язати задачі освітньої діяльності) [59; 226].

Під впливом нових уявлень про освіту в умовах переходу до смарт-суспільства, які відображені в різних концепціях, і в результаті багатьох форсайтів: «Освіта 2.0» і «Освіта 3.0», «Освіта через усе життя», «Компетенції XXI століття» та ін. трансформуються педагогічні технології і засоби електронної освіти. Ці диверсифіковані підходи до професійної освіти нової якості в реаліях сучасного етапу розвитку інтернет-технологій отримали загальну назву «смарт-освіти». Під цим поняттям розуміють процес повсюдної і розподіленої освіти, що організована з урахуванням принципів гнучкості, адаптивності, селективності та технологічності, поєднуючи різні методики перевернутого (flipped) і змішаного (blended) навчання в смарт-середовищі, що дозволяє комплексно і цілеспрямовано реалізувати формальні, неформальні та інформальні види освітньої діяльності в синхронному, асинхронному і змішаному режимах.

Таким чином, варто зазначити, що «теоретики» та «практики» електронної освіти виділяють різноманітні класифікації цього явища. Це

може свідчити не тільки про те, що ми маємо справу з відносно новим явищем, але й про актуалізацію наукових досліджень в цьому напрямку. Усі класифікації лише позначають межі цієї галузі і спонукають до подальших досліджень цього соціального феномену.

Забігаючи наперед, слід зауважити, що все більше популяризуються теоретико-методологічні підходи до вивчення електронної освіти як соціального інституту. В цьому контексті варто сказати про те, що на відміну від провідних країн, в яких електронна освіта вже досягла свого інституційного закріплення та становлення, необхідність інституціоналізації електронної освіти в умовах сучасного українського суспільства актуалізувалась нещодавно. Спираючись на досвід країн, в яких електронна освіта є одним з ключових соціальних інститутів, можна виділити ключові її функції, які відповідають за забезпечення та надання якісних освітніх послуг, а саме:

1. Зберігання великих обсягів навчального контенту.
2. Моніторинг протікання освітнього процесу.
3. Персоніфікація освітньої діяльності.
4. Надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів.
5. Формування якісно нового віртуального освітнього середовища.
6. Стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп.
7. Супровід самостійної роботи здобувачів освіти.
8. Індивідуалізація освітнього процесу.
9. Опанування нових інформаційно-комп'ютерних технологій.
10. Гуманізація освітньої діяльності.
11. Інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання.
12. Автоматизація навчального процесу.

Сьогодні ми спостерігаємо зміну освітнього простору в тому числі і як комунікативного майданчику у зв'язку з розвитком технологій електронної освіти. Сучасні заклади освіти, зокрема вищої, перестають володіти монополією на виробництво знань, знання починають конструюватися в результаті різних форм як безпосередньої міжособистісної або групової, так і опосередкованої електронними технологіями соціальної взаємодії. Одним з ключових завдань сучасних закладів освіти стає не виробництво знань, а регулювання та оптимізація всіх процесів з їх виробництва, трансляції та засвоєння.

Коли ми говоримо про електронну освіту в контексті реального стану українського освітнього простору, ми маємо справу скоріше з комбінованою або змішаною формою навчання, тобто поєднанням традиційного аудиторного навчання та навчання з використанням технологій електронної освіти. Таким чином, електронна освіта як віртуальний освітній інформаційно-комунікативний простір стає новим комунікативним середовищем, який має особливості та характерні риси. По-перше, комунікації в віртуальному освітньому просторі мають транснаціональний та кроскультурний характер. Слід пам'ятати, що можуть виникнути «...проблеми міжкультурної комунікації у зв'язку з інтенсифікацією міжнародної академічної мобільності в рамках Болонського процесу. Вони загострюються через бурхливий розвиток інтернет-освіти на базі MOOK (mass open on-line courses)» [9].

Здобувачі освіти з різних куточків світу за допомогою технологій електронної освіти мають можливість обмінюватись думками, знаннями, навичками, ідеями тощо незалежно від їх географічного розташування. Крім того, здобувач може отримати консультацію від фахівця, який його цікавить, або пройти курс в різних університетах світу з будь-якого освітнього напрямку. Все це свідчить про розширення комунікативного простору та можливостей комунікативного процесу. По-друге, важливою

характеристикою комунікативних процесів, які відбуваються в електронному освітньому середовищі, є дистантність, просторово-часова розділеність її учасників, що тягне за собою певні специфічні риси. При асинхронному типі комунікації, актуалізуються питання координації та впливу учасників на комунікативний процес, привернення уваги до повідомлення, донесення його до одержувача, декодування повідомлення, отримання зворотного зв'язку. При асинхронному типі комунікації та сама риса оперативності та швидкості може навпаки перетворюватись на затримку та збільшення самої тривалості комунікації. Поєднання синхронних та асинхронних комунікацій пов'язано з іншою особливістю – персоніфікованістю та гнучкістю освітнього процесу як для викладачів, так і для здобувачів освіти. Суб'єкти освітньої діяльності мають можливість адаптувати освітню діяльність до своїх індивідуальних спроможностей та освітніх траєкторій [19; 96; 111]. Не менш важливою особливістю електронної освіти як комунікативного середовища є її інтерактивність, яку важливо розуміти в контексті поняття гіпертекстуальності та гіпертексту. Гіпертекстуальність передбачає представлення тексту у вигляді різних відокремлених текстових елементів, які не мають чіткої лінійної структури, меж, спрямованості. Це сукупність вузлів, посилань, множинність зв'язків, які не потребують послідовного декодування та інтерпретації, а навпаки, хаотичне сприйняття контенту може продукувати нові смисли та тексти, що несуть нові меседжи [147].

Електронний освітній простір – це віртуальний простір, відповідно, комунікації стають віртуальними, тобто умови та середовище, в якому відбуваються комунікативні процеси, змінюються. Можливість здійснювати анонімні комунікації, обмеженість сенсорного сприйняття та безліч опцій для самопрезентації та формування веб-ідентичності приводить до гомогенізації учасників комунікацій, тобто такі важливі соціальні маркери як стать, вік, соціальний статус, освіта, зовнішність

втрачають важливу значущість. З цим пов'язана інша характеристика освітнього комунікативного веб-середовища – деформалізація комунікативних процесів та скорочення соціальної дистанції. Про це свідчить те, що у віртуальному освітньому просторі з'являються різні типи дискурсу (чати, блоги тощо) [52], зменшується кількість формальних зворотів, використання скорочень, здійснення комунікації за допомогою неформальних каналів (персональних сторінок в соціальних мережах, електронних пошт тощо), використання різних конструкцій для позначення емоційного стану (емотикон) [96; 111].

Деформалізація комунікації спричиняє усунення бар'єрів для створення та формування нових соціальних зв'язків, що, в свою чергу, інтенсифікує процеси організації віртуальних спільнот. Електронна освіта у цьому контексті може стати одним з ключових інструментів соціальної когезії, яка націлена на подолання нових соціальних розривів [40; 185]. Здобувач освіти у віртуальному інформаційно-комунікативному просторі одночасно може належати до різних соціальних груп та, відповідно, виконувати різні соціальні ролі (здобувача, тьютора, експерта у певній галузі) [58]. Так, наприклад, «...до класичних уже функцій соціальних мереж, серед яких найпоширенішими виступають зрощування, переплетіння реального та віртуального соціального життя; «глобалізація» життєвого простору людини (створення груп, які реально включають людей, що фізично проживають та перебувають у різних країнах); зберігання персональних даних анкет учасників та інформації про їх зв'язки; можливість встановлювати зв'язки типу «друг», «читач», «колега» та ін., сьогодні відносять причетність до соціальних співтовариств, демонстрацію наявності соціальних партнерів» [20].

Враховуючи можливості та переваги електронної освіти, необхідно розуміти та аналізувати ті ризики та загрози, які вона продукує. Вища освіта як соціальний інститут є агентом соціалізації. Відповідно до цього, інститут

вищої освіти виконує певний набір значущих функцій, необхідних для стабільного розвитку суспільної системи. Вища освіта – це не тільки передача знань та професійних навичок, тобто формування ‘hard skills’. Вища освіта стає необхідним компонентом і безперервним процесом комплексного формування особистості. Одними із значущих функцій інституту вищої освіти є формування ціннісних орієнтацій та соціальних установок; засвоєння соціальних норм та правил; інтеграція до суспільної системи; конструювання ідентичності, соціального статусу, соціальної ролі тощо. Електронна освіта в цьому сенсі має певні обмеження, які пов’язані, з одного боку, з самою сутністю віртуального комунікативного процесу, а саме – його опосередкованістю, а з іншого – зі зміною статусно-рольових відносин. Колишній викладач як «ідейний натхненник» і виховник, єдине джерело достовірної інформації та носій монопольного права на трансляцію та відтворення знань, втрачає свій початковий сенс та призначення. В епоху розвитку електронних освітніх технологій здобувач освіти має доступ до необмеженої кількості інформаційних джерел та матеріалів, що збільшує обсяг його самостійної роботи та оволодіння інформацією. Ключовою функцією викладача стає не трансляція знань, а надання консультацій, підтримка, супровід та координація переважно самостійної навчальної діяльності. Функція виховання та формування ‘soft skills’ інституту освіти поступово трансформується в епоху електронних технологій, виникає навіть загроза її повного знецінення.

Комплекс можливостей для самопрезентації та формування власної ідентичності в онлайн просторі може спричинити складнощі у питанні сприйняття адресата і адресанта один одним. Ілюзорне відчуття безмежної свободи, анонімності та неконтрольованості приводить до появи псевдоідентичності, коли учасником комунікації стає не реальний суб’єкт, а лише його сконструйований образ, що може свідчити про існування «карнавальної» моделі комунікації. У цьому контексті цікаво згадати про

self-технології. «Поява self-технологій за допомогою цифрових додатків і мобільного та Інтернет-зв'язку натеper стає реалією суспільного життя, й особливу роль у них відіграють мобільні месенджери. Під self-технологіями розуміємо постійно повторювальні дії для ініціювання, створення власної соціальної мережі з метою самопрезентації, просування серед прихильників власного контенту і керування комунікацією та взаємодією всередині мережі» [21].

З появою віртуальних особистостей ускладнюється процес ідентифікації та верифікації учасників освітнього процесу під час виконання ними різних форм навчально-освітньої діяльності. Крім того, все це актуалізує вивчення мережевих комунікацій, хоча надає корисний матеріал для дослідження різних кіберідентичностей. «Роль Інтернету стала більш вагомою в здійсненні Я-брендингу (самопрезентації, конструюванні соціальної ідентичності). У повсякденній практиці українців уже відбулося закріплення символічного споживання для презентації статусу людини та ідентифікації соціальної позиції особи завдяки зовнішнім ефектам спожитих речей і послуг» [69].

Можливості анонімності, віртуальності та опосередкованості тягнуть за собою певні ризики, що можуть виникати в процесі комунікативного акту. В першу чергу, мова йде про те, що комунікації можуть стати безвідповідальними. Коли ми говоримо про змішану форму навчання, тобто технології електронної освіти використовуються у поєднанні з традиційною аудиторною роботою, ми маємо справу більш з формальними комунікаціями, освітяни знаходяться в певному нормативно-ціннісному просторі академічного дискурсу, розуміючи при цьому статусно-рольову структуру, але мережева свобода слова та вираження думки може привести до розповсюдження недостовірної, іноді навіть образливої та небажаної інформації. Якщо в реальному житті здобувачі освіти аналізують та враховують наслідки своєї вербальної та невербальної комунікації, а також

можливі санкції та врешті решт керуються засобами самодисципліни та етичними нормами, то в мережевому просторі нормативне регулювання комунікативних процесів та етика ділового спілкування ще не досягли свого стійкого закріплення та на сьогодні мають розпливчастий і нестійкий характер.

Еволюція технологій електронної освіти та опосередкованість комунікацій призвела до того, що ефективність мережевих комунікативних процесів залежить не тільки від базових комунікативних компетенцій їх учасників, але й від досить конкретних знань та навичок, що охоплюють такі компетенції як-то: загальна технічна та технологічна грамотність, медіаграмотність, навички роботи з платформами електронної освіти, уміння створення онлайн-курсів, володіння мовою Інтернет-комунікації, знання в галузі інформаційного права та інтелектуальної власності, робота в системах управління контентом тощо. Усі ці навички стають необхідними умовами досягнення ефективності освітньої діяльності в мережевій спільноті, розуміння учасниками один одного, досягнення освітніх цілей та завдань.

Важливими питаннями в контексті поширення та розвитку цифрових інформаційно-комунікативних технологій, зокрема в галузі освіти, стають питання інформаційної безпеки та академічної доброчесності. Поява доступу до необмеженої кількості неперевіраних інформаційних джерел змусило заклади вищої освіти поставити питання щодо формування таких компетенцій як: критичне мислення, цифрова компетентність, медіавибірковість та інших. Масовізація та глобалізація освіти привели до того, що на ринку освітніх послуг з'явилися різні освітні цифрові продукти, доступ до яких може отримати будь-яка зацікавлена особа. З одного боку, це виглядає лише як перевага. З іншого ж, тенденції комерціалізації та вестернізації освіти в цілому привели до появи освітніх бізнес-корпорацій, що поширюють освітні продукти на комерційній основі. Так, наприклад, ми

це можемо спостерігати в пропозиціях проходження «закритого» типу онлайн-курсів, майстер-класів, вебінарів, тренінгів тощо. Однак контент, який транслують подібні організації, може слугувати інтересам окремих суб'єктів, спільнот, соціальних груп та представляти собою сконструйовані або навіть нав'язані маніпулятивні «меседжи» [51; 221].

Питання академічної доброчесності давно турбувало академічну спільноту, але настання цифрової епохи його популяризовало та актуалізувало. Згідно Статті 42 Закону України «Про освіту», «академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [67]. Збільшення потоків інформації, інтернетизація освіти, швидкість та гнучкість електронної освіти, необмежений доступ до навчального контенту – все це лише поглиблює проблему академічного шахрайства та плагіату й актуалізує необхідність впровадження академічної відповідальності за неправомірні вчинки в освітньому середовищі. Але не слід стверджувати те, що академічна недоброчесність є лише результатом повсюдного розвитку цифрових освітніх технологій. Це комплексна та системна проблема, спричинена низкою факторів, серед яких можна виділити такі: академічна культура учасників освітнього процесу; наявність та ефективність нормативно-правового регулювання цих питань; дотримання етичних норм та правил; особистісні якості; регламентація цих питань на рівні закладів вищої освіти тощо. Але варто розуміти, що в умовах модернізації та реформування інституту освіти академічна доброчесність є необхідним компонентом досягнення сталого розвитку ЗВО.

Електронна освіта досягла великих масштабів на глобальному ринку освітніх послуг. Так, аналітична корпорація Arizton спрогнозувала зростання глобального ринку електронної освіти у 2018-2025 роках у 7 %.

Крім того, Arizton демонструє те, що попит на електронну освіту домінує в академічному просторі (див. рис. 1.1).

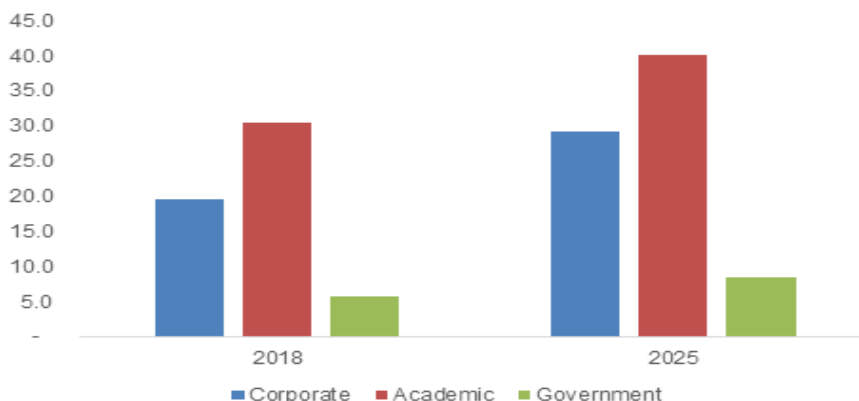

Рис. 1.1. Порівняння розвитку електронної освіти у США у 2018-2025 рр. [189]

Проблематика Інтернет-комунікацій в галузі освіти привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У контексті аналізу електронної освіти як комунікативного простору звернемося до дослідження, проведеного дослідницькою групою РДПУ імені О. І. Герцена [11]. Об'єктом дослідження була студентська молодь 3 і 5 курсів, які проходили навчання на гуманітарних та технічних факультетах. Загальна кількість респондентів склала 467 студентів. Корисними є результати аналізу сприйняття Інтернет-середовища студентською спільнотою свідчать, що для 66 % респондентів Інтернет є лише інформаційним простором, для 26 % – комунікативним, для 13 % – рекреаційним та для біля 2 % – діловим. Щодо сприйняття адресата та адресанта один одним, результати дослідження показали, що більшість студентів (76 %) все ж таки вважає, що особа, яка спілкується за допомогою різних інформаційних технологій, має відмінності від тієї, яка спілкується в реальному житті. Ці особливості мережевої взаємодії у відповідях респондентів були розподілені наступним чином: 26 % студентів відповіли, що Інтернет надає можливості реалізації анонімної, вільної, необмеженої просторовими

межами комунікації; 28 % вказує на обмеженість лінгвістичних засобів для вираження власної думки, приблизно 17 % говорить про можливості фальсифікації та складності верифікації отриманої від співрозмовника інформації, 15 % акцентують увагу на розкритості мережевих комунікацій, приблизно кожний десятий вважає їх відкритими та прозорими. Крім того, цікавими є результати аналізу відчуття «іншого» при здійсненні асинхронної Інтернет-комунікації [11], представлені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Особливості сприйняття співрозмовника в Інтернет-середовищі
(у %) [11]**

Не можна бачити зовнішність співрозмовника (очей, обличчя тощо)	17,3	Не можна почути голосу чи доторкнутися, відчуття запах	3,2
Не можна зрозуміти намірів співрозмовника, наскільки він щирий	16,7	Не можна зрозуміти почуттів співрозмовника	3,1
Не можна побачити виразу емоцій	7,2	Співрозмовник може краще передати свої думки	1,8
Не можна побачити поведінку та реакції	5,1	Сприйняття не відрізняється	1,4
Не можна зрозуміти внутрішній світ співрозмовника	4,6	Не бачу ставлення співрозмовника до мене	0,4

Ці результати виключають ті форми комунікації, які передбачають взаємодію в реальному часі за допомогою різних аудіо- та відео ресурсів. Ми можемо побачити, що більшість студентів вказує на відсутність сенсорного сприйняття, тобто значущими факторами є сприйняття зовнішності, виразу емоцій, поведінкової реакції, аудіоконтакт та інші.

Дослідники наводять перелік позитивних та негативних ефектів комунікації в кіберпросторі, які відображені в таблиці 1.2.

Асоціація університетів Європи у 2013 році проводила дослідження, яке було присвячене вивченню стратегічного розвитку електронної освіти серед європейських університетів. Дослідження проводилось в режимі «онлайн», запрошення були надіслані електронним листом безпосередньо керівникам усіх 800 країн-членів АУЄ в 47 країн.

Таблиця 1.2

Позитивні та негативні ефекти інтернет-комунікації [103]

Негативні ефекти, інтернет-комунікації як ризик	Позитивні ефекти, інтернет-комунікації як ресурс
Занурення в інтернет-комунікацію у пошуках соціальної підтримки і визнання, підміна реальної особистості віртуальною	Доступ до референтних груп, можливість приєднатись до них
Техногенне виснаження мозку як особлива форма перевтоми, інформаційне перенавантаження	Подолання просторово-часових обмежень
Пристрасть до віртуальних знайомств	Розширення можливостей по управлінню процесом спілкування, враженням про себе
Доступність «небезпечного контенту»	Толерантна, виборча та відкрита взаємодія, зняття соціальних бар'єрів
Виникнення залежності від Інтернету	Реалізація потреб підлітка в соціальному експериментуванні
Зниження культурного рівня, витіснення традиційних форм спілкування	Зниження соціально-престижної мотивації
Складності в ситуаціях реального спілкування	Розширення психологічного досвіду, розвиток цифрової компетентності
Заміна дружніх відносин поверхневими псевдовідносинами	Подолання комунікативного дефіциту, соціальної самотності

Всього в дослідженні взяли участь 249 закладів вищої освіти (з них 241 – члени АУЄ) з 38 країн. Таблиця 1.3 демонструє розподіл участі різних типів університетів [193]. Експертам було запропоновано виділити та оцінити переваги електронної освіти. Так, аналіз результатів свідчить про те, що респонденти не мають сумнівів стосовно цінності електронної освіти. Серед ключових переваг електронної освіти виділено такі: перегляд методів навчання (87 %), можливість одночасно навчати велику кількість студентів (77 %), моніторинг навчального процесу (76 %), інтерактивність взаємодії (75 %), інтенсифікація рефлексивного навчання та розвиток критичного

мислення (61 %), посилення викладання іноземними мовами (56 %), індивідуалізація освітнього процесу (52%) (див. рис.1.2).

Таблиця 1.3

Типи закладів вищої освіти, що брали участь в дослідженні [193]

Тип ЗВО	Кількість (n)	Питома вага (%)
Класичні університети	159	64
Спеціалізовані університети	38	15
Університети прикладних наук	21	9
Технічні університети	26	10
Відкриті університети	5	2
Всього	249	100

Три чверті опитаних установ визнали, що електронна освіта може змінити підхід до навчання та викладання в цілому, а 87 % вважають її каталізатором змін у методах навчання. Серед інших позитивних особливостей респонденти підтримують її потенціал для покращення навчання у закладах масової освіти («Це допомагає навчати більшу кількість учнів, а також дає змогу співпрацювати один з одним»). Лише 8 % заявляють, що вони не впевнені у загальній користі електронної освіти, при цьому думки залишаються розділеними щодо деяких її переваг. Крім того, більшість закладів вищої освіти сприймає електронну освіту як засіб співпраці всередині закладу (71 %) та з іншими міжнародними закладами вищої освіти (70 %). Менше значення приділяється співпраці з установами тієї ж країни, роботодавцями та приватними постачальниками освіти [193].

Глобальне дослідження в рамках проекту «Вплив дистанційної освіти на навчання дорослих» (IDEAL) було ініційовано Міжнародною радою з питань відкритої та дистанційної освіти (ICDE), Інститутом навчання протягом усього життя ЮНЕСКО (UIL) та StudyPortals (SP). Дослідження проведено у період з 2013 по 2015 рр. Всього в ньому взяли участь 427

респондентів. Половина відповідей (53 %) надійшла від респондентів за межами Європи [222]. Таблиці та рисунки, наведені нижче, показують розподіл респондентів за країнами їх походження (див. табл. 1.4), сферою професійної діяльності (див. табл. 1.5) та віком (див. рис. 1.3).

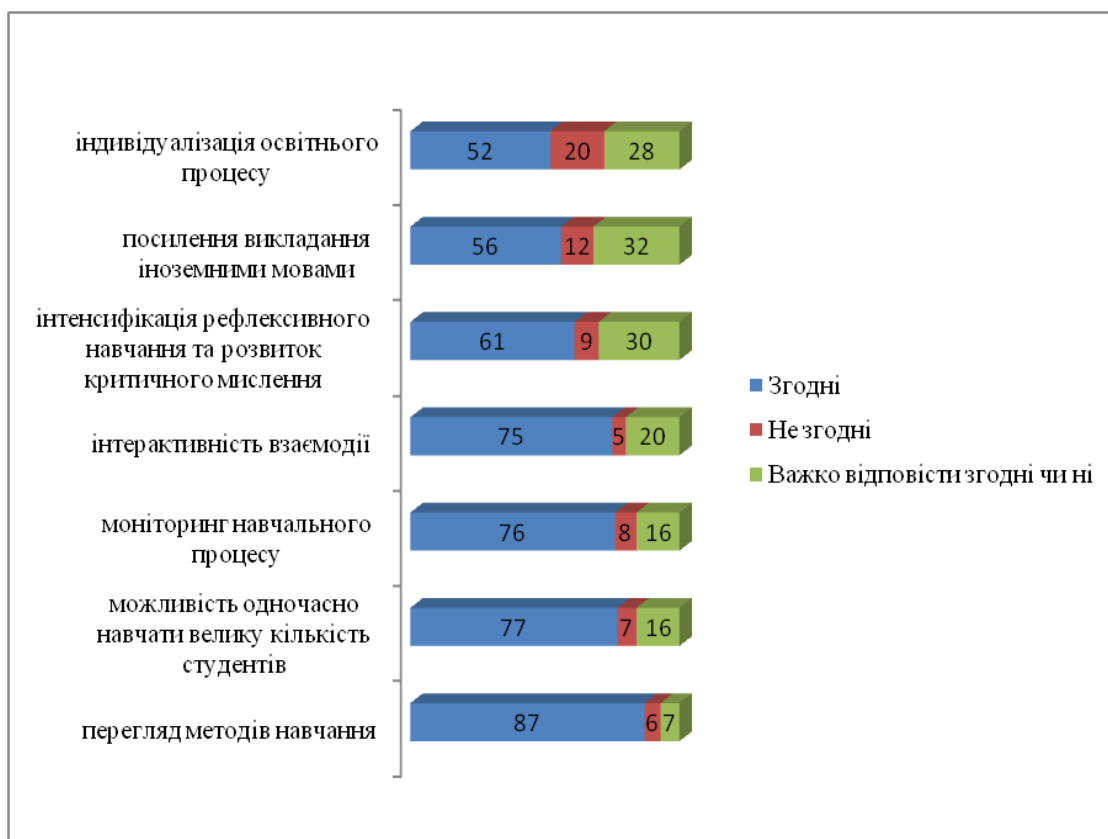

Рис. 1.2. Переваги електронної освіти очима ЗВО (у %) [193]

Переважну більшість складає працевлаштована та студентська молодь у віці 25-34 років. Рисунок 1.4 демонструє головні фактори, що обумовлюють використання технологій електронної освіти. Серед багатьох варіантів найчастіше обраною причиною є те, що електронну освіту легше поєднувати з професійною діяльністю (32 %). Майже 18 % респондентів зазначили, що електронна освіта приваблює їх відсутністю потреби виходити з дому для отримання освітніх послуг; ще 18 % виділяють можливість навчання у власному темпі, 15 % вважають, що простіше поєднувати електронну освіту з сімейними обов'язками, а ще 15 % обирають електронну освіту через її меншу вартість.

Таблиця 1.4

Розподіл походження респондентів за країнами [222]

Країна	%
Греція	6,56
Великобританія	5,85
Італія	3,51
Німеччина	3,04
Нідерланди	2,34
Франція	1,87
Португалія	1,41
Румунія	1,41
Хорватія	1,17
Російська Федерація	1,17
Іспанія	1,17
Турція	1,17

Таблиця 1.5

Розподіл респондентів за сферою діяльності та професійним статусом [222]

Зайнятість	Кількість	%
Працевлаштований	213	50
Студент	128	30,05
Самозайнятий	41	9,62
Зареєстрований як безробітний	27	6,34
У відпустці	6	1,41
Працюю та навчаюсь	5	1,17
Інше	4	0,94

Аналізуючи бар'єри використання електронної освіти, дослідники на основі аналізу відкритих питань виокремлюють наступні: відсутність

безпосередньої взаємодії; доступність бажаного курсу; обмежений вибір предметної області; відсутність інформації / обізнаності; звичка навчатись в аудиторії та вимога фізичної присутності; часові та фінансові витрати; визнання попередньої кваліфікації.

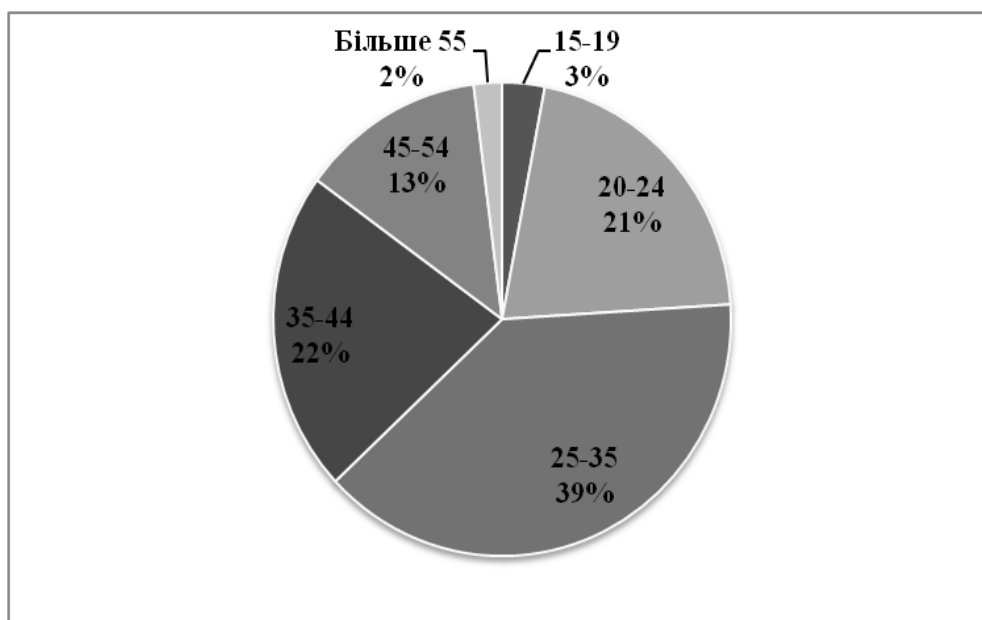

Рис. 1.3. Розподіл респондентів за віком (n=427, у %) [222]

Дослідження мало кроскультурний характер, тож дослідники запропонували порівняльний аналіз переваг, тобто факторів, що обумовлювали використання технологій електронної освіти, та бар'єрів, що блокували споживання цифрових продуктів серед таких країн як Фінляндія, Федеративна Республіка Німеччина, Греція, Угорщина, Великобританія. Інформація, яка наведена у таблиці 1.6, демонструє, що ключовими мотивуючими факторами виступають наступні: можливість самореалізації, гнучкість, розвиток професійних навичок. Серед блокаторів або ризиків респонденти насамперед виділили фінансові витрати; відсутність супроводу та зворотнього зв'язку; відсутність безпосередньої комунікації; ризик соціальної ізоляції; складність самостійного навчання; проблеми технічного характеру; відсутність формальної регуляції; відсутність необхідного контенту та інше [222].

Рис. 1.4. Мотивація використання технологій електронної освіти [222]

Ефективність електронної освіти також досліджували вчені з Азії. Так, з точки зору сприйняття студентами переваг та недоліків електронної освіти корисним є дослідження, яке проведено в Куала-Лумпур серед студентів професійно-технічних закладів. У ньому взяли участь 45 студентів [202].

Таблиця 1.6

Фактори інтересу та бар'єри використання електронної освіти серед досліджуваних країн [222]

Країна	Соціологічний портрет	Мотивація та зацікавленість	Бар'єри
Фінляндія	Середній вік 36 років Переважно мають вищу освіту Працевлаштовані Переважно жінки Проживають в містах Мають дітей	Гнучкість Розвиток прикладних навичок	Вартість Нестача зворотного зв'язку та супроводу Нестача комунікації «віч на віч» Соціальна ізоляція Проблеми мотивації Сімейні обов'язки Технічні перешкоди Нестача навичок роботи з технологіями

Продовження Таблиці 1.6

Країна	Соціологічний портрет	Мотивація та зацікавленість	Бар'єри
Німеччина	Середній вік – 35 років Відносять себе до середнього класу	Гнучкість	Вартість Нестача зворотного зв'язку та супроводу Нестача комунікації «віч на віч» Соціальна ізоляція Відсутність ліцензованих програм Відсутність нормативно-правового регулювання
Греція	Середній вік – 30-37 років	Гнучкість Професійні можливості	Нестача навичок роботи з технологіями Негативний досвід роботи з технологіями електронної освіти Проблема визнання електронної освіти
Угорщина	Працевлаштовані Мають дітей Мають вищу освіту	Гнучкість Професійні можливості Розвиток прикладних навичок	Вартість Нестача навичок роботи з технологіями Негативний досвід роботи з технологіями електронної освіти Нестача якісного навчального контенту
Великобританія	Середній вік 25-29 років 60 % складають жінки	Професійні можливості Індивідуальна зацікавленість	Вартість Нестача навичок роботи з технологіями Сімейні обов'язки Працевлаштування

Наведені у таблиці 1.7 дані свідчать про те, що найбільш вагомими перевагами використання технологій електронної освіти є можливість навчатись у будь-якому місці (24 %) та у будь-який час (19 %), розвиток самостійності та незалежності (22 %), можливість навчатись відповідно до власних траєкторій (12 %). Серед недоліків переважають загрози втрати безпосереднього спілкування як між викладачами (24 %), так і між

студентами (25 %). Інші недоліки більшою мірою зосереджені на перешкодах технічного характеру та купівлі або використання різних девайсів, які необхідні для користування послугами електронної освіти (див. табл. 1.8).

Таблиця 1.7

Переваги використання електронної освіти [202]

Переваги	Кількість (n)	%
Можливість навчатись у будь-який час	36	19,05
Можливість навчатись у будь-якому місці	45	23,81
Розвиває студентську незалежність	41	21,69
Надає супровід у розвитку навчальних навичок	40	21,16
Можливість навчатись у власному темпі та за допомогою зручних йому інструментів	22	11,64
Інше	5	2,65
Всього	189	100

Таблиця 1.8

Недоліки використання електронної освіти [202]

Недоліки	Кількість (n)	%
Висока вартість	17	9,5
Нестача «живої» комунікації з викладачами	43	24,1
Нестача «живої» комунікації з друзями	90	50,5
Технічні перешкоди	26	14, 6
Інше	2	1,3
Всього	178	100

Таким чином, зроблена нами спроба систематизувати ключові переваги та недоліки електронної освіти дозволяє головними перевагами вважати електронної освіти такі:

1. Гнучкість освітнього процесу, що дозволяє здобувачам освіти організувати свою навчальну діяльність відповідно до зручного для себе географічного розташування, часу та умов.

2. Процес навчання набуває інтерактивного, динамічного та оперативного характеру.

3. Електронна освіта надає простір для засвоєння сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій.

4. У процесі навчання утворюються стандарти та специфікації, що регулюють роботу електронних освітніх ресурсів та технологій.

5. Електронна освіта виступає каталізатором розвитку самостійної діяльності учасників освітнього процесу.

6. Електронна освіта надає можливості дистанційної взаємодії.

7. Електронна освіта надає необмежені можливості отримання доступу до великої кількості інформації для різних верств населення.

8. Електронна освіта сприяє деформалізації комунікативних процесів, що обумовлює усунення бар'єрів, які перешкоджають організації ефективної навчальної діяльності. При цьому можуть створюватись соціальні групи, що об'єднуються за новими критеріями.

9. Електронна освіта сприяє підвищенню інформаційної культури учасників освітнього процесу;

10. Електронна освіта дозволяє враховувати всі індивідуальні особливості здобувачів освіти, завдяки чому освітній процес набуває персоніфікованого характеру.

11. Електронна освіта може бути тією моделлю, яка є більше раціональною та вигідною з економічної точки зору, ніж традиційні форми здобуття освіти.

Резюмуючи, слід сказати, що переваги електронної освіти сьогодні стають все більше очевидними. Електронна освіта – це свобода та гнучкість, доступ до якісної освіти, можливість у будь-який час та у будь-якому місці

отримати сучасні знання, що знаходяться у будь-якій точці світу; це можливість розвивати навчальні Інтернет-ресурси, здійснювати проєктну діяльність, розширювати комунікативну складову освітньої діяльності, формувати інформаційну культуру, опановувати сучасні інформаційні та комунікативні технології, створювати спеціалізовані соціальні мережі. Це також можливість дистанційної взаємодії; постійного супроводу освітньої діяльності; самостійної роботи із різними електронними ресурсами; економія часу; індивідуальний графік навчання тощо. Електронна освіта робить процес засвоєння нової інформації більш творчим та індивідуальним, відкриває нові можливості для самовираження здобувача освіти.

Електронна освіта дозволяє суспільству в цілому та закладам освіти зокрема відповідати на виклики сучасних процесів глобалізації. Але варто зазначити, що швидка трансформація освітньої системи отримує не тільки позитивні, але й негативні оцінки. До значущих недоліків електронної освіти можна віднести наступні:

1. В рамках електронної освіти головні учасники освітнього процесу можуть зіткнутись з проблемою соціальної ізоляції та складнощами протікання процесу соціалізації через відсутність «живої» комунікації.
2. Електронна освіта потребує великих фінансових вкладень.
3. В процесі навчання можуть виникати різні перешкоди технічного характеру.
4. Електронна освіта може негативно впливати на комунікативні навички здобувачів освіти. Так, окремий учень може мати чудові знання в академічному просторі, але не володіти необхідними навичками для того, щоб передати засвоєні знання іншим.
5. Відсутність належного регулювання питань інформаційної безпеки та загроза поширення академічної недоброчесності в віртуальному освітньому просторі.

6. В умовах електронної освіти можуть виникати проблеми, які пов'язані з самодисципліною та самомотивацією до освітнього процесу.

7. Загроза тривалої адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними освітніми технологіями.

8. Ризики виникнення мовного бар'єру в процесі освітньої діяльності.

9. Складнощі визнання електронної освіти та результатів навчання.

10. Відсутність належного нормативно-правового регулювання електронної освіти.

11. Електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньо-професійної програми.

Таким чином, поширення та розвиток цифрових інформаційно-комунікативних технологій сьогодні здійснює значний вплив на функціонування різних сфер суспільного життя, спричиняє появу та формування якісно нових форм та моделей комунікації. Електронна освіта як продукт цифрової революції стала інформаційно-комунікативним простором, який має особливі принципи та правила утворення соціальних зв'язків, соціальної взаємодії та соціальних відносин на відміну від реального життя. З одного боку, віртуальне освітнє середовище надає здобувачу освіти безліч можливостей самопрезентації, свободи, гнучкості, навчання відповідно до власних потреб, інтересів, ритму, самостійної роботи тощо. З іншого ж – попри всі можливості та переваги віртуальний простір поситає як сукупність ризиків та загроз, які необхідно враховувати. Це переважно проблеми інформаційної безпеки, соціальної ізоляції, соціалізації студентської молоді, академічної недоброочесності ті інші. Сьогодні перед багатьма ЗВО постає проблема та продовжуються дискусії щодо ефективності, конкурентоспроможності та стратегічного розвитку інституту вищої освіти в контексті глобальних тенденцій віртуалізації та

цифровізації. Але, на нашу думку, досягнення сталого розвитку сучасного ЗВО залежить від поєднання комплексного аналізу, зважування та за необхідності посилення усіх переваг та здобутків цифрової епохи, мінімізації ризиків на макро- (на рівні держави), мезо- (на рівні закладу вищої освіти) та мікрорівнях (на рівні суб'єктів освітньої діяльності).

Висновки до розділу 1

На підставі узагальнення теоретико-методологічних підходів до вивчення електронної освіти у першому розділі була здійснена інтерпретація основних категорій та понять, яка поглиблює розуміння феномену електронної освіти, а також було запропоновано авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг та опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш суміжного поняття “дистанційної освіти”, акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв'язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти.

В першому розділі було обґрунтовано положення про трансформацію та еволюцію підходів до розуміння електронної освіти на основі історико-соціологічного аналізу теоретико-концептуальних здобутків, що простежується в існуванні таких поглядів: 1) електронна освіта як вдосконалена форма дистанційної освіти; 2) електронна освіта як засіб отримання додаткової освіти (в галузі неформальної освіти); 3) електронна освіта як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій; 4) електронна освіта як альтернатива традиційним формам освіти (в галузі неформальної освіти); 5) електронна освіта як напрям отримання освітніх послуг, які надають акредитовані установи, за допомогою використання інформаційних технологій.

Реалізована спроба поєднання синтетичних концепцій (наприклад, теорії структурації Е. Гідденса), яка наголошує на взаємозв'язку соціальних систем та соціальної дії та конструктивістської парадигми (соціальний конструктивізм П. Бергера та Т. Лукмана), тим самим синтезуючи макро- та мікрорівні дослідження інституціоналізації електронної освіти.

Було уточнено особливості електронної освіти як інформаційно-комунікативного простору та зроблено висновки про те, що електронна освіта як продукт цифрової революції має особливі інструменти та умови організації соціальних зв'язків, соціальної взаємодії та соціальних відносин. Зазначене, з одного боку, розкриває перед учасниками освітнього процесу безліч можливостей, але з іншого – продукує та стає джерелом якісно нових загроз та ризиків, наслідки яких є до кінця не усвідомленими, що лише посилює їх непрогнозований вплив.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [48; 49; 50; 51; 52; 55; 57; 58; 59].

РОЗДІЛ 2.

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ: ЛОКАЛЬНИЙ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ

2.1.Інституціоналізм як теоретична парадигма в соціології та інституціоналізація як соціальний процес

Формування суспільного порядку – це питання, пошуком відповідей та пояснень якого безперервно займалась академічна соціологічна спільнота. В соціологічній науці існує безліч підходів та концепцій до пояснення утворення та функціонування інституційного світу, але майже всі вони говорять про те, що цей процес носить не систематичний, не запланований, але й не випадковий характер. Серед ключових теоретичних підходів до вивчення становлення інституційного порядку варто виділити наступні: соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман), структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон), синтетичні концепції (Е. Гідденс, Ю. Хабермас, Н. Луман). Спираючись на ідеї представників та теоретиків соціального конструктивізму, соціальна реальність представляє собою різноманіття знань, а також інструментів та процесів, за допомогою яких ця система знань набуває якості соціально визнаної реальності. В центрі цієї реальності значущим стає повсякденне життя, ключовою умовою існування якого є соціальна взаємодія та взаємне сприйняття акторами один одного. П. Бергер та Т. Лукман виходили з того, що актори сприймають один одного в якості встановлених типів, що спричиняє соціальну взаємодію. На першому етапі відбувається процес засвоєння певних видів людською діяльності або хабітуалізація, під час якої дія, яку часто повторюють, стає зразком. Цей зразок повторюється надалі, що дозволяє значно економити зусилля, звільнитися від необхідності вибору та взаємодіяти з акторами на передбачуваних умовах [16].

Процес хабітуалізації робить утворення інститутів можливим завдяки класифікації рутинних дій. При цьому інститут є «взаємною типізацією засвоєних дій діячами різного роду» [16, С. 92]. Таким чином, проведення типізації є другим кроком на шляху до інституціоналізації.

Варто відмітити, що для процесу інституціоналізації велику роль відіграє не тільки взаємна типізація дій, але й типовий характер діячів, тобто «інститут виходить з того, що дії типу Х повинні відбуватися діячами типу Х» [16, С. 92]. Саме це робить скоєні дії доступними для розуміння як членами соціальної групи, так і суспільством в цілому. Нове покоління отримує нові знання про систему типізованих дій, за рахунок чого система набуває ще однієї якості – об'єктивності. Нове покоління знайомиться зі світом, в якому вже існує певна структура соціальних відносин, тому індивіди сприймають інститут як «систему, що володіє власною реальністю; реальністю, з якою індивід стикається як з зовнішнім і примусовим фактом» [16, С. 98]. Далі відбувається засвоєння цієї реальності або інтерналізація, під час якої у індивіда починають формуватись уявлення про навколишній світ, очікування та ідентичність. Інтерналізація реальності розпочинається з первинної соціалізації та може продовжуватись протягом усього життя.

По відношенню до індивіда соціальні інститути існують до його народження та продовжують існувати після його смерті. Але історичний та суб'єктивно-фактичний характер інституційних утворень не повинен заважати вченим у розумінні того, що об'єктивність інститутів є результатом сконструйованих індивідом дій. П. Бергер і Т. Лукман використовують поняття «об'єктивації», під яким розуміють процес, під час якого екстерналізовані продукти індивідуальної діяльності трансформуються в об'єктивну реальність. Весь інституційний світ і окремі інститути є об'єктивацією людської діяльності. Останнім етапом об'єктивації є реіфікація, під якою розуміють уречевлення соціальної реальності. Парадоксальним ефектом є те, що людина самотійно створює

соціальну реальність, яка потім сприймається ним як така, що має незалежний характер і не може змінюватися чи коригуватися. Для людини вона є не результатом власної продуктивної діяльності, а чужою фактичністю, яку неможливо контролювати.

Зв'язок між соціальним світом, що створюється людиною, та його впливом на подальше існування людини П. Бергер і Т. Лукман трактують як взаємозалежність наступних постулатів:

1. Суспільство як продукт людської діяльності.
2. Суспільство як об'єктивна незалежна реальність.
3. Людина як соціальний продукт.

Особливості суспільного устрою конструюються людиною, яка впорядковує навколишній світ та соціальні взаємодії в ході екстерналізації. Під час об'єктивації соціальних зв'язків та процесів людина наділяє суспільство якістю об'єктивності. В процесі соціалізації та засвоєння інституційних структур людина знаходиться під сильним тиском суспільства, в результаті чого кожен індивід стає «соціальним продуктом» у певних сенсах.

Виникнення колективного знання про «взаємну типізацію поведінки» дозволяє говорити про соціальні ролі. Виконуючи ролі, індивіди стають учасниками соціального світу. «Інтерналізуючи ці ролі, вони роблять цей світ суб'єктивно реальним для себе» [16, С. 123]. Крім того, «за допомогою ролей інститути втілюються в індивідуальному досвіді» [16, С. 122].

Якщо погодитися з П. Бергером та Т. Лукманом і ототожнити інститути та правила, за допомогою яких проходить зміцнення внутрішніх зв'язків суспільства, то це означає, що суспільство стає доступним нам за допомогою ролей, виконуючи обґрунтування своєї реальності для нас. Всі ролі стають відображенням соціальної реальності та інституційного порядку. Через це П. Бергер та Т. Лукман говорять про центральне значення ролей: «Завдяки ролям, які він грає, індивід виявляється присвяченим в

особливі сфери соціально об'єктивного знання не тільки у вузькому когнітивному значенні, але і в сенсі «знань, норм, цінностей і навіть емоцій» [16, С. 127].

Ролі, як і інституційний порядок, піддаються реіфікації, через що вони сприймаються індивідами як «неминуча доля», а суб'єктивна дистанція між собою та виконанням ролі зменшується. Таким чином, інтерпретація ролей проводиться залежно від їх функцій – вони репрезентують інститути або інституційну обумовленість індивідуальної поведінки, і саме ролі дозволяють інститутам існувати в досвіді індивідів.

При цьому варто розуміти, що підтримка та відтворення реальності світу повсякденності відбувається не тільки через виробництво сенсу та неприпустимість сумнівів. Задля досягнення цієї мети постає необхідність в процесі легітимації, який, на думку Бергера та Лукмана, є фінальним етапом у конструюванні соціальних інститутів. Однак важливо відмітити, що чітке пояснення сенсу існування соціальних інститутів дає не внутрішня логіка світу або зовнішня функціональність. Саме мова є головним інструментом легітимації інституційного порядку – за її допомогою логіка накладається на об'єктивний соціальний світ. Так, відмінний соціальний досвід людей викликає критичне ставлення до певного соціального порядку. Але саме завдяки процесу легітимації відбувається пояснення існуючого соціального порядку [16, С. 151].

П. Бергер і Т. Лукман відмічають, що інституційні значення повинні мати спрощений характер, та бути представленими у вигляді «стереотипів» – вони допомагають індивідам сприймати та запам'ятовувати їх. З метою забезпечення процесу передачі інституційних значень надійністю, використовують різні допоміжні засоби – символічні елементи (емблеми) та символічні дії (ритуали). Вчені вважали, що легітимацію можна поділити на чотири рівні, які відрізняються силою переконливості індивіда.

Перший рівень легітимації – дотеоретичний. На цьому рівні батьки беруть відповіді на дитячі питання «чому». Відповіді типу «так усе влаштовано» вважаються найбільш переконливими у цій ситуації. П. Бергер та Т. Лукман визначають його в якості рівня первинного знання. Вважається, що складні легітимації утворюються у певний момент розвитку інституціоналізації. Знання, які мають найбільше значення для інституційного порядку, є дотеоретичними. А їх сукупність представляє собою все, що кожному з нас відомо про соціальний світ – до цих знань можна віднести правила поведінки, моральні принципи, прислів'я і приказки, міфи та певні вірування тощо.

Другий рівень легітимації відбувається за допомогою використання теоретичних тверджень. Такі обґрунтування носять прагматичний характер та мають тісний зв'язок з конкретними діями. В якості прикладів можна привести різні народні мудрості, казки та легенди, що часто мають поетичну форму. Третій рівень утворюється явними теоріями легітимації, які є диференційованою системою знань. За такі легітимації часто відповідає певний персонал, що забезпечує їх передачу за допомогою процедур посвяти, які носять формалізований характер. В якості прикладу можна привести вивчення цінностей свого суспільства та обґрунтування його політичної системи на шкільних заняттях.

Четвертий рівень легітимації утворюється символічними універсумами. Усі сектори інституційного порядку є частиною всеосяжної системи відліку, тому певний досвід людини буде зрозумілим у його межах. «Під символічними універсумами розуміють матрицю усіх об'єктивованих та суб'єктивно реальних значень» [16, С. 124-127]. Символічні універсуми є захисним механізмом не тільки інституційного порядку, але й індивідуальної біографії. Крім того, до їх функцій відносять визначення соціальної реальності та встановлення меж того, що має відношення до сфери соціальної взаємодії.

П. Бергер та Т. Лукман відмічали, що подолати негативні наслідки сегментованості інституційного порядку реального соціуму можна за допомогою феномену «смислового універсуму». Під цим поняттям вони розуміли систему теоретичних традицій, яка надає об'єктивного сенсу різним видам інституціоналізованої діяльності, що сприяє інтеграції суспільства. Однак у будь-якому суспільстві є ізольовані смислові універсуми, які будуються за різними критеріями та знаходяться у конкуруючих відносинах. В якості таких критеріїв можуть бути наступні: стать, вік, професія та інші. Під смисловим універсумом П. Бергер та Т. Лукман розуміють теоретичну конструкцію, що відповідає за легітимізацію інституційного порядку на найвищому рівні. Таким чином, можна сказати, що потреби у легітимації не існує до тих пір, доки інститут не потребує додаткового підтвердження і виступає просто фактом. Така потреба з'являється при передачі об'єктивації інституційного порядку новому поколінню – на етапах формування індивідуальної пам'яті і хабітуалізації.

Концепцію соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана відносять до інтегративних теорій – тобто таких, які намагаються вирішити протиріччя структурного і діяльнісного підходів у соціології. П. Бергер та Т. Лукман говорять про людську природу, яка є соціокультурним явищем, що здатна сприймати особливості соціального середовища з перших етапів свого розвитку, незважаючи на можливості біологічного організму. «Людина створює саму себе», а «створення людиною самої себе завжди і неминуче – підприємство соціальне» [16, С. 83-86].

Теорії інституціоналізації проходили різні етапи свого розвитку, в результаті чого сформувалися різні течії та підходи до вивчення соціальних інститутів. В першу чергу, необхідно згадати традиційний інституціоналізм, представниками якого є Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл. В його основі

лежить думка про те, що соціальні інститути виступають в якості рушійної сили суспільства. При цьому під поняттям «інституту» вони розуміють окремі організації, що відповідають різним сферам суспільного життя, у тому числі економічній, політичній, культурній тощо. В рамках традиційного інституціоналізму прийнято виділяти три дослідницькі напрямки, а саме:

1. Соціально-психологічний (Т. Веблен).
2. Соціально-правовий (Дж. Коммонс).
3. Емпіричний (У. Мітчелл) [13].

Варто розпочати з соціально-психологічного інституціоналізму, представником якого є Т. Веблен – засновник інституційної парадигми в рамках економічних наук. Він використовував соціологічний підхід для того, щоб пояснити різні економічні процеси та явища. Т. Веблен проводив аналіз соціальної поведінки індивідів та її мотивів, вивчав умови розвитку та функціонування суспільства, економічних і соціально-політичних інститутів (організаційних форм). За Т. Вебленом, існуючі різні протиріччя між соціальними інститутами та зовнішнім середовищем є рушійною силою розвитку. На його думку, соціальні інститути не встигають за мінливими умовами сучасності, через що виникає необхідність у зміні існуючих та утворенні нових інститутів. Після роботи Т. Веблена «Теорія бездіяльного класу» поняття «інституціоналізму» суттєво поширилося. Вчений зазначав, що необхідність інституційних змін обумовлена технологічним прогресом та збільшенням чисельності населення. Окрім соціального аналізу, Т. Веблен звертав увагу на економічні інститути, які мають тісний зв'язок з матеріальним виробництвом. Серед ключових факторів, які обумовили виникнення інституціоналізму, виділимо наступні:

- 1) трансформаційні зміни ринкових відносин в результаті монополізації економіки;

- 2) соціальна напруга в суспільстві та вплив профспілкових суспільних рухів та установ;
- 3) потреба централізованої регламентації та суспільного регулювання ринку.

Розглядаючи інституціональну парадигму, необхідно згадати соціально-правовий напрям, представником якого є Дж. Коммонс, який приділяв велику увагу вивченню соціально-правових інститутів та вважав, що конфліктні ситуації можна вирішити за допомогою удосконалення юридичних норм. Дж. Коммонс займався дослідженням дій колективних інститутів, до яких відносяться партії, профспілки і т.ін. Він вважав, що угода є однією з найважливіших категорій економічної науки і відзначав, що юридична угода укладається між капіталістами та робітниками. При цьому усі соціальні інститути (союзи акціонерів, родини, держава) можуть стати учасниками ринку угоди, що базується на трьох компонентах – конфліктній ситуації, взаємодії та рішенні, яке досягається за допомогою юридичного регулювання. На думку вченого, велике значення має уряд, який має представництво у формі «колективного інституту», метою якого є задоволення потреб суспільства і сприяння зменшенню монополізації економіки.

Ще один значущий напрям – кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм, представником якого є У. Мітчелл. Він був учнем Т. Веблена та приділяв увагу дослідженню циклів ділової активності. У. Мітчелл вважав, що ділові цикли базуються на постійних спадах та підйомах, що характерно економічним процесам розвиненої системи грошових господарств у державах, що проходять різні етапи економічного розвитку. Він також відмічав, що ділові цикли пов'язані з економічною динамікою. У. Мітчелл робить акцент на тому, що ділові цикли базуються не на системах зі стабільним станом, а на взаємодії технологій, які призводять до змін, та інституційних засновах, що стримують

дестабілізацію соціальних систем. Він вважав, що держава грає важливу роль у вивченні економічних процесів. У. Мітчелл акцентував свою увагу на тому, що державне регулювання та своєчасне статистичне інформування суб'єктів економічної діяльності є дуже важливими завданнями. Крім того, він підкреслював, що державне планування та прогнозування також грає особливу роль. Під плануванням У. Мітчелл розумів організацію діяльності та проведення розрахунків у довгостроковій перспективі. На його думку, невідповідність розвитку економічної науки, масової свідомості, засобів державної політики запитам та потребам економіки є наслідком низького рівня розвитку механізмів, що регулюють економічну діяльність. Саме тому планування має сприяти становленню науки та покращенню інформування соціальних груп, що, в свою чергу, дозволить впливати на їх свідомість та поведінку [13].

З вищесказаного можна зробити висновок про те, що для представників традиційного інституціоналізму технологія є причиною розвитку суспільної системи в цілому та економічної галузі зокрема, що, в свою чергу, є каталізатором формування постіндустріального суспільства. Такі глобальні зміни може спричинити науково-технічна революція, яка оновлює науку та виробляє нові технології.

В соціологічній науці сформувалась велика кількість підходів до вивчення феномену соціального інституту. Причиною цього стало те, що соціологи використовують даний термін для визначення різних процесів та явищ. При цьому з усього різноманіття трактувань складно виділити таке, яке було б в змозі відобразити та пояснити повний зміст поняття.

Важливо відмітити, що сам термін «інститут» є результатом інтервенцій в соціологічну науку з боку юриспруденції. В цій галузі соціальний інститут був визначенням сукупності правил і норм, які регулювали правові відносини. В якості прикладу можна привести інститут шлюбу, власності та інші. Вперше концептуальний підхід до вивчення

соціальних інститутів був сформований у роботах О. Конта і Г. Спенсера. Вони не надавали визначення цього поняття, але аналізували життя суспільства у рамках соціальних організацій. О. Конт зазначав, що суспільство є складною системою, першоелементами якої виступають сім'я, церква і держава. Для вчених підтримання громадського порядку було основною задачею соціальних інститутів. Так, Еміль Дюркгейм називав соціальні інститути "фабриками відтворення суспільних відносин". Інституційний напрям набув активного розвитку у 20-50-і рр. 20 століття у межах англо-американської соціології. Представники цієї течії мали свою трактовку поняття «соціального інституту». Так, Ч. Кулі вважав, що соціальні інститути є усталеною формою мислення, а Г. Гілман говорив про те, що соціальні інститути є не упередженим явищем, а деякими ідеями. Відомий американський соціолог Т. Парсонс відмічав, що соціальні інститути є сукупністю зразків очікувань, які забезпечують регулювання поведінки людей та соціальних відносин. В свою чергу, Д. Хоманс стверджував, що соціальні інститути є сукупністю норм, які вказують індивіду на правила поведінки у різних ситуаціях та умовах. Польський соціолог Ян Щепанський відмічав, що поняття «соціального інституту» має 4 ключових компоненти:

1. Сукупність осіб, що діють спільно.
2. Сукупність осіб, що діють від імені певної групи.
3. Організація, яка регулює поведінку індивідів.
4. Соціальні ролі, які є значущими для групи.

Ян Щепанський також пропонує власне трактування поняття «соціального інституту». Під ним він розуміє «систему установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження для виконання певних і безособових функцій заради задоволення існуючих індивідуальних та суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів груп» [167, С. 96-97].

Варто сказати, що у вітчизняній соціології поняття «соціального інституту» та інституційний аналіз виникли на початку 70-х рр. 20 століття. І. Лейман в своїй роботі «Наука як соціальний інститут» відмічав, що соціальний інститут є певною сукупністю людей, які об'єднані спільними цінностями та нормами, що виконують певні функції. У цього об'єднання є власна внутрішня структура, а також система стійких внутрішніх та зовнішніх зв'язків [35]. Підводячи підсумки, можна сказати, що під поняттям «соціального інституту» ми розуміємо усталену форму організації суспільного життя, спрямовану на підтримку стабільного соціального порядку та задоволення потреб суспільства за допомогою використання механізмів управління соціальними процесами. Крім зазначених вище теоретичних підходів до аналізу соціальних інститутів, варто хоча б тезово виділити безпосередньо соціологічні здобутки. В першу чергу, варто згадати Е. Дюркгейма, який визначив соціальні інститути як відносини та взаємозв'язки в суспільстві, що мають усталений характер. Французький соціолог також говорив про те, що до соціального інституту можна віднести усі переконання та вірування, тобто “колективні уявлення”, що встановлені тією чи іншою соціальною групою. Пізніше Е. Дюркгейм розширив власні трактування, розуміючи під інститутом усі методи дії та мислення, що здатні вплинути на окреме мислення або свідомість.

Згадуючи не менш відомого німецького соціолога М. Вебера, слід зазначити, що він створив власну концепцію, в якій соціальна дія є первинним елементом. М. Вебер вважав, що інститут – це громадська форма організації з власним специфічним характером. По-перше, вступ до цих організацій відбувається за умови існування об'єктивних умов, а не прагнення індивідів. По-друге, раціональні установки та апарат примусу є механізмами, що забезпечують регулювання дій людей. До соціальних інститутів М. Вебер відносив церкву та державу. Але важливим поняттям в розумінні функціонування соціальних інститутів, на думку М. Вебера, є

легітимність, яка гарантує їх тривале існування та ефективне функціонування. Легітимність соціальних інститутів можливо досягти наступними шляхами:

- 1) за допомогою виробництва ціннісно-смислового простору;
- 2) через встановлення нормативно-правових норм;
за допомогою соціально-групової приналежності [97].

Варто навести визначення «соціального інституту», що використовується в рамках структурного функціоналізму. В його концептуальній моделі організації суспільної системи соціальні інститути є, з одного боку, ціннісно-нормативними комплексами, націленими на координацію та регулювання соціальної поведінки, з іншого - усталеними конфігураціями, які формують статусно-рольову систему суспільства. Значущим представником цього напрямку є Т. Парсонс. В своїй аналітичній концепції організації суспільства Т. Парсонс згадував про чотири підсистеми, які можуть виступати прототипами соціальних інститутів та їх компонентів: 1) соціальна підсистема, яка відповідає за функцію інтеграції суспільства; 2) культурна підсистема, яка забезпечує відтворення культурних зразків, цінностей та норм; 3) підсистема особистості, яка відповідає за ціледосягнення; 4) поведінковий організм - відповідає за адаптацію індивіда до навколишнього середовища. В концепції Т. Парсонса велике значення має поняття «ролі», яке варто виділити окремо. Вчений вважав, що складовими соціальних структур є стандартизовані зв'язки акторів, які виконують певні ролі один для одного. Саме тому, ролі виступають у якості складових соціальної структури більше, ніж актори. У цьому випадку роль стандартизує дії індивідів, які є частинами даної системи. Під соціальним інститутом Т. Парсонс розумів систему очікувань, яка регулює дії індивіда, що виконує певні ролі. Він вважав, що інститути є контролюючими механізмами, які у якомусь сенсі обмежують дії людей. Соціальні інститути є сукупністю соціальних норм, які є складовими

соціальних дій акторів та які змушують їх вести себе тим чи іншим чином [97].

Варто сказати, що існуючі підходи до вивчення соціальних інститутів, не є вичерпними саме тому, що кожний з них відображає лише окремі аспекти цього багатомірного феномену. Так, представники біхевіористського підходу наполягають на тому, що соціальний інститут є організованим способом дій, який характеризується постійним відтворенням в суспільному житті. В рамках аксіологічно-нормативного підходу соціальний інститут розглядається в якості сукупності усталених зразків, норм і правил поведінки. Представниками даного підходу є У. Томас і Ф. Знанецкий. Функціональний підхід, до якого відносяться такі дослідники як Е. Гідденс та С. Фролов, говорить нам про те, що характерною рисою соціального інституту є спрямованість на виконання значущих соціальних функцій. Варто згадати ще один підхід – організаційний. Представниками цього напрямку є А. І. Пригожин та В. В. Щербина. Вони вважали, що соціальний інститут можна визначити як організацію людей, що спрямована на досягнення певних цілей за допомогою використання різних засобів [150].

Доведено, що поняття «соціального інституту» отримало багато визначень та трактувань. При цьому досить складно вибрати з цього різноманіття найбільш чітке. Але така кількість дослідницьких підходів говорить про те, що вивчення цього феномену викликає великий науковий інтерес з боку академічної спільноти. Соціальному інституту як організації, яка має свою власну структуру, властиві наступні риси:

1. Розподіл функцій, прав та обов'язків між учасниками взаємодії.
2. Наявність чіткого розподілу праці.
3. Специфічний спосіб регламентації.
4. Наявність раціонального механізму регуляції, визначених норм та інструментів соціального контролю.

5. Існування організацій, що здійснюють діяльність у рамках певного інституту.

6. Існування різних ресурсів.

Екстернальність є базовою характеристикою соціального інституту – коли інститут сприймається як сутність, що володіє зовнішньою реальністю. В якості прикладу можна привести мову, яка сприймається як щось зовнішнє. Ще однією важливою характеристикою інституту є об'єктивність – інститут буде об'єктивно реальним за тієї умови, якщо всі або майже всі погодяться, що він існує. В якості прикладу знову можна привести мову – є правильне вживання, хоча здається, що будь-яку річ можна назвати як заманеться. Наявність примусової сили соціального інституту проявляється у тому, що жоден індивід не може зробити так, щоб об'єктивно існуючий інститут зник за його бажанням. Однак П. Бергер відмічав, що якщо усі носії англійської на Землі раптом перестануть використовувати цю мову, то вона не буде існувати в якості інституціональної реальності. Об'єктивне існування мови залежить від мови індивідів, що висловлюють свої суб'єктивні наміри, значення і мотиви шляхом розмови. Таким чином, інститути змінюються, але для досягнення змін окремий індивід повинен володіти великою владою. Значущою рисою соціальних інститутів є наявність морального авторитету. Це надає їм право на скоєння легітимного насильства, який може мати формат морального осуду. Крім того, варто зауважити й те, що соціальні інститути мають історичний характер. Адже інститут – це не тільки соціальний, але й історичний факт. Значення, що втілюються в інституті, є результатом тривалої акумуляції великою кількістю індивідів. Так, розмовляючи певною мовою, людина несвідомо повторює досвід минулих поколінь [117].

Слід зауважити, що структуру соціального інституту досліджував Я. Щепанський. Він виділяв наступні ключові компоненти: мета, засоби досягнення, функції, організації, а також санкції. В свою чергу, І. І. Лейман

визначав серед складових елементів колектив, систему управління та матеріальні організації [35]. Крім того, в соціологічній науці прийнято розділяти соціальні інститути на формальні та неформальні, виходячи з характеру і статусу регулюючих норм. Залежно від кількості функцій, що покладені на соціальний інститут, виділяють монофункціональні та поліфункціональні соціальні інститути.

В дисертаційній роботі була реалізована спроба поєднання синтетичних концепцій (наприклад, теорія структурації Е. Гідденса), яка наголошує на взаємозв'язку соціальних систем та соціальної дії та конструктивістської парадигми, тим самим синтезуючи макро- та мікрорівні дослідження інституціоналізації електронної освіти. Саме тому в рамках емпіричного дослідження ми використовували такі критерії інституціоналізації електронної освіти:

на рівні суб'єкта:

- тлумачення (розуміння) електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності (інтеріоризація);
- практики використання технологій електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності;
- ставлення та оцінювання електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності;

на рівні структури:

- існування усталених структур та організацій, які надають послуги електронної освіти;
- формування нормативно-правової системи електронної освіти;
- ступінь залучення освітнього процесу до електронного освітнього середовища;
- легітимація електронної освіти.

Як вже говорилося вище, соціальний інститут не виникає стихійно, він є результатом реакції суспільства на існуючі потреби. Соціальні інститути

підтримують соціальний порядок, інтегрують соціальні групи, розміщують та закріплюють індивідів у соціальній структурі соціуму. Процеси виникнення, становлення та закріплення соціальних інститутів отримали власну назву інституціоналізації. Варто відмітити, що цей процес є досить тривалим та поступовим, він складається з кількох послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, яка вимагає консолідованих оперативних дій;
- 2) визначення цілей;
- 3) формування нормативної системи в процесі соціальної взаємодії, що здійснюється методом спроб і помилок;
- 4) виникнення процедур та інструментів, які пов'язані із нормативною системою;
- 5) практична імплементація, прийняття та інституціоналізація норм, правил та процедур;
- 6) поява системи санкцій;
- 7) створення статусно-рольової системи.

Дослідник Г. Ленські [207], акцентував увагу на головних потребах, які виступають каталізаторами процесів інституціоналізації, а саме: потреба у комунікативних процесах; потреба у виробленні товарів та послуг; потреба в розподілі різного роду благ; потреба забезпечення безпеки та захисту індивідів; потреба в підтримці соціального порядку; потреба в збереженні статусної системи.

Існування будь-якого соціального інституту не може бути ізольованим від функціонування інших соціальних інститутів. Цей принцип призводить до виникнення інституційного світу, в якому усі інститути взаємопов'язані та взаємозалежні. Варто розуміти, що початкові соціальні інститути мають багато відмінностей з тими, що існують сьогодні. Окрім того, кожен етап розвитку суспільства має свої пріоритети щодо тих чи інших соціальних інститутів. Для традиційного суспільства значну роль грає релігійний інститут, для індустріального – виробничі та наукові інститути, для

постіндустріального – інститути, що виробляють та розповсюджують інформацію та різні послуги [152, С. 70]. Але можна говорити про те, що будь-який соціальний інститут проходить наступний життєвий цикл, який складається з таких етапів: виникнення, трансформація, функціонування, виникнення кризи, зникнення інституту, зародження нового інституту.

Ще одним важливим напрямом вивчення соціальних інститутів є дослідження інституційної матриці. Це питання викликає велику увагу з боку дослідників, що призводить до змін у розумінні соціальних інститутів. На даний момент кордони наукових досліджень є досить розмитими. Поступово поняття «інститут» отримувало новий, більш широкий та збагачений зміст. Причиною таких змін став великий внесок вчених, що займалися інституційними дослідженнями. Вивчення сутності та значення соціальних інститутів стало більш поглибленим. Інститути сприймаються як механізм, що регулює суспільне життя. Т. Парсонс вважав, що саме інститути гарантують усталеність соціального порядку. Його метою було вивчення інституційного ядра, саме це, на його думку, дозволяє не тільки подивитися на функціонування соціальних систем по-новому, але й знайти пояснення особливостей розвитку різних соціальних процесів та займатися прогнозуванням розвитку суспільства в цілому.

З метою виявлення прихованих механізмів узагальнення та систематизації дій людей, необхідно співвідносити типові соціальні практики з глобальними цілями і потребами соціальної системи. Вивчення внутрішньої структури, що задає умови «три», є основою концепції інституційної матриці, а метою такого вивчення є виявлення інституційного ядра, яке відповідає за стабільність цих систем.

«Концепція інституційних матриць трактує соціальні інститути як глибинні, історично стійкі основи соціальної практики, що забезпечують відтворення соціальної структури в різних типах суспільств» [83, С. 3]. За допомогою базових інститутів зберігається цілісність, незалежно від

прагнень окремих індивідів. Саме пристосування населення до зовнішніх умов стало причиною для виникнення базових інститутів. Розвиток суспільства надає інститутам стійкості та чіткого визначення інституційних форм. Між усіма інститутами існує тісний взаємозв'язок та всі вони є частиною системи, а їх головною функцією виступає регулювання основних сфер суспільного життя.

Варто відмітити, що першими дослідженнями інституційних матриць займались представники неоінституційного напрямку в економіці – К. Поланьї і Д. Норт. К. Поланьї займався не розкриттям самого поняття, а вивченням соціальної обумовленості економічних дій, яку він прагнув продемонструвати. Д. Норт під інституційною матрицею розумів сукупність норм та правил, що у певному сенсі обмежують економічні дії та визначають вектор розвитку базових інститутів. Він відмічав, що інституційна матриця є обов'язковою складовою кожного суспільства. Таким чином, можна стверджувати, що інституційна матриця є стійкою системою базових інститутів, що відповідає за контроль та регулювання основних підсистем суспільства (економічних, політичних, ідеологічних та інших) [83].

Говорячи про особливості інституційних матриць, в першу чергу, слід сказати про їх комплементарний характер. Тобто, всі суспільні базові інститути доповнюють один одного та не можуть існувати відокремлено. В інституційній матриці базові інститути не суперечать один одному. Але варто розуміти, що у кожному суспільстві базові інститути домінують над альтернативними. Альтернативні інститути виконують допоміжні, додаткові функції. Розвиток і характер інституційного світу зумовлюється саме базовими інститутами, які обмежують функціонування додаткових інститутів. Ще однією особливістю інституційних матриць є їх стійкий характер по відношенню зовнішнього впливу.

Підводячи підсумки, можна сказати, що дослідження інституційного світу викликає великий науковий інтерес з боку соціологів, але першість в цьому напрямку заслуговують економісти. В економіці інституційний підхід є досить поширеним. Так, наприклад, Рональд Коуз та Дуглас Норт, які є представниками цього напрямку, отримали Нобелівські премії. Але економічні дослідження інституційного світу без соціологічного аналізу лише обмежують та деякою мірою навіть перешкоджають формуванню всебічного знання та розуміння нашої соціальної «тканини» [83].

2.2. Передумови та фактори появи та розвитку електронної освіти: соціологічний контекст

Швидкий розвиток ІКТ та їх стрімке поширення серед усіх галузей суспільного життя змушує соціальні інститути займатися пошуком нових стратегій розвитку, які будуть відповідати сучасним умовам та викликам. Інформатизація, гуманізація, демократизація та індивідуалізація є тими всеохоплюючими тенденціями, які не могли не торкнутися інституту освіти, тим самим спричиняючи його трансформацію і зміну вектору розвитку.

Друга половина ХХ ст. стала часом виникнення нових соціологічних теорій та концепцій, в яких говориться про розвиток нової епохи – інформаційної. «Настання ери постмодерну пов'язане не лише із продукуванням нових цінностей та сенсів споживачів, але й із значним розширенням спектру можливостей задоволення потреб...Постмодерна модель споживання характеризується тим, що акцент споживчих інтенцій переноситься на інформаційну сферу, сферу послуг, а в речовому споживанні утверджується неотрадиційна модель з характерним намаганням забезпечувати відтворення людини, проте до потреб

відтворення включено як елементи символічного споживання, так і потреби у інформаційно-комунікативних та освітніх послугах» [70, С. 120].

Ця нова епоха має власні вимоги, які стануть причиною оновлення системи освіти в цілому. У цей час починають популяризуватися концепції інформатизації, інтернетизації та індивідуалізації освіти, що в результаті призвело до того, що соціологія розпочала змінювати вектор досліджень та “говорити” не тільки про переваги таких процесів, але й про недоліки ефектів модернізації.

У 1960-ті роки формується нова концепція інформаційного суспільства Д. Белла. Він відмічав, що інститут освіти відіграє ключову роль на сучасному етапі розвитку суспільства. Згідно його концепції, провідна роль у функціонуванні сучасного суспільства віддана знанням, технологіям та інформації, а розвиток системи проводиться зусиллями класу професійних фахівців. Інститут освіти займається не тільки трансляцією знань, але й професійною підготовкою нових поколінь, що обумовлює необхідність відповідати сучасним вимогам до фахівців, бути відкритим для нововведень та готовим до конструктивних змін [15].

Також варто звернути увагу на концепцію «інформаційного» суспільства М. Кастельса. Він вважав, що соціальні організації та соціальні відносини потребують нової форми. Для «інформаційного» суспільства головну роль відіграють не знання, а технології утворення знань, засоби пошуку та обробки інформації, а також різні механізми організації символічних комунікацій. Таким чином, традиційні моделі організації освітнього процесу мають трансформуватися з урахуванням вимог до підготовки нового покоління, міжособистісні та професійні відносини якого базуються на інноваційних комп’ютерних технологіях [82].

В свою чергу, американський соціолог Е. Тоффлер відмічав, що суспільство «третьої хвилі» в цілому та інститут освіти зокрема зіткнувся з необхідністю врахування принципів різноманітності та плюралізму.

Сучасні інформаційні технології, що активно проникли в діяльність освітніх інститутів, дозволяють організовувати навчальний процес з урахуванням цінностей, інтересів, потреб та можливостей різних верств населення, що призводить до інтенсифікації процесів демократизації системи освіти.

У роботі під назвою «Третя хвиля» Е. Тоффлер говорить про три основні стадії розвитку суспільства: аграрну, індустріальну та постіндустріальну. Хвиля, на думку Е. Тоффлера, є певним науково-технічним проривом, що призводить до глобальних змін в організації суспільної діяльності. Так, для першого етапу характерний швидкий розвиток сільського господарства, для другого – промислова революція. За Е. Тоффлером, становлення постіндустріального суспільства спричинено науково-технічною революцією. Для цього періоду характерним є підвищення цінності й значущості освіти та інтелектуальної праці, витіснення сільського господарства та промисловості сферою послуг, розуміння науки в якості рушійної сили розвитку суспільства. При цьому у сучасного індивіда з'являється нова мета, яка полягає у накопиченні інформації та знань за допомогою звернення до глобальних комунікативних мереж. Крім того, у індивідів з'являється більше вільного часу, яке вони приділяють самовираженню, розвитку інтелектуальних та творчих здібностей [149].

Варто згадати П. Бурд'є, який приділяв велику увагу вивченню модернізаційних наслідків та вважав, що культурний капітал і головні методи його відтворення мають особливе значення. На його думку, освіта – це головний механізм, що передає та транслює культурний капітал, при цьому легітимізує контроль його розподілу в суспільстві. «Процес накопичення та трансляції культурного капіталу протікає латентно і здається більш прихованим, ніж подібний процес, пов'язаний з економічним капіталом. Культурний капітал, накопичений у вищій школі, як би «затверджується» освітньою системою відповідно до певної кваліфікації.

Кваліфікація, у свою чергу, стає умовою легітимного доступу до домінуючих соціальних позицій. На думку Бурд'є, у сучасному суспільстві роль інституту сім'ї у передачі культурного капіталу дуже незначна, тоді як роль вищої освіти у нарощуванні такого капіталу дуже значна» [214]. Але стрімкий розвиток ІКТ зробив знання та інформацію значно доступнішими, з'явилися нові альтернативні засоби, що дозволяють сучасному індивіду отримати необхідні ресурси, за допомогою яких він займає певні соціальні позиції. Таким чином, інститут освіти перестав бути єдиним можливим джерелом накопичення культурного капіталу [28].

Дослідженням цієї проблематики також займався З. Бауман – він стверджував, що надання широкого доступу до різних інформаційних джерел та інтерактивних технологій призвело до послаблення інституційних основ закладів вищої освіти, які вже не володіють монопольним правом на формування професійних навичок, компетентностей та програмних результатів навчання. Також варто відмітити, що вимоги до професійної підготовки фахівців стрімко змінюються, а технологічна революція набирає оберти, що може призводити до виникнення ситуації, в якій університетська освіта буде не в змозі надавати актуальні знання та формувати затребувані навички. Саме тому сьогодні ми все частіше стикаємося з тим, що індивіди надають перевагу короткостроковій та гнучкій професійній підготовці [14].

Варто сказати, що починають популяризуватися концепції гуманізації та інформатизації освіти, а також концепції безперервної та випереджаючої освіти. Концепція інформатизації освіти наполягає на необхідності організації сучасного освітнього процесу за допомогою використання сучасних інформаційних технологій, тим самим задовольняючи потреби індивідів в отриманні якісної інформації. Головна мета інформатизації освіти полягає у підвищенні ефективності системи освіти та якості освітніх послуг. Концептуальні ідеї інформатизації освіти простежуються у роботах

цілої низки дослідників – Д. Белла, Е. Тоффлера, М. Кастельса, А. Турена, Ю. Хабермаса та інших.

XXI століття є епохою ставлення до людини як до найвищої цінності. Світові тенденції гуманізації та індивідуалізації слугували факторами, що призвели до тектонічної трансформації інституту освіти. Цифрова людина існує в умовах швидкого розвитку інформатизації та технологізації, необхідності постійного пошуку життєвих траєкторій та адаптації до сучасних тенденцій. Увага до індивіда, його свободи, саморозвитку та потреб стають пріоритетами сучасності. Показовим є те, що ЮНЕСКО називає 21 століття «епохою людського фактору та капіталу». Зацікавленість цими ідеями простежується ще в період Просвітництва та Відродження. Саме в цей час усвідомлюється велика значущість окремої людини, а гуманізм стає головною течією. Даний термін виник у Європі в епоху Відродження (XIV-XVI ст.) – спочатку так називали інтелектуальні вправи «*Studia Humanitatis*», що поєднували в собі заняття риторикою, філологією, етикою та філософією. Нова культура формувалася руками відомих творців, таких як Петрарка, Боккаччо, Салютатті – вони прагнули до створення нової людини, що має ключову характеристику *Humanitas*, тобто навички самокерування, рефлексії, саморозвитку. Головна мета таких занять – розвиток людини через пізнання мудрості та пошук свого покликання. Варто сказати, що простежувався тісний взаємозв'язок між гуманістичними ідеалами про особистість та освітою. Ще І. Кант у роботі під назвою «Що таке Просвітництво» говорив про те, що людина тривалий час була позбавлена автономії думки, тому епоха Просвітництва є епохою свободи та самовираження. Також варто згадати роботи М. Фуко, в яких він підкреслював велике значення навичок самокерування та самовдосконалення. Він говорив про техніку «турботи про себе», основою якої є глибинний самоаналіз та вивчення власної сутності, типу свого

мислення. При цьому дуже важливо зберегти індивідуальність, не дивлячись на мінливість навколишнього середовища [62].

Таким чином, ми можемо спостерігати, що сучасний інститут освіти ввібрав в себе філософські принципи гуманізму. Суть гуманізму полягає в особливому світогляді, згідно з яким людський фактор є найвищою цінністю, а право людини на свободу, саморозвиток та вираження є основою діяльності соціальних інститутів. Беручи до уваги вищесказане, ми можемо виділити основні напрями та необхідні компоненти процесу гуманізації освіти:

1. Вивчення здобувачем освіти власної сутності.
2. Приділення великої уваги загальнолюдським цінностям.
3. Створення умов, що допомагають здобувачу освіти розкрити творчі здібності та проявити власну унікальність.
4. Забезпечення відкритого та прозорого характеру освітньої діяльності.
5. Відмова від репресивно-контролюючих методів викладання на користь інтерактивних та заохочуючих.
6. Збереження безперервного характеру освіти.
7. Розвиток рефлексивного та креативного мислення здобувачів освіти.
8. Обов'язкове врахування індивідуальних якостей, здібностей, інтересів, цілей, прагнень, схильностей кожного здобувача освіти при організації навчального процесу.
9. Поєднання вимогливості та довіри до здобувачів освіти.
10. Організація освітнього процесу з метою культурного, естетичного, духовного розвитку здобувачів.
11. Дотримання принципу гнучкості освітньої системи.
12. Організація освітньої діяльності за допомогою особистісно орієнтованого підходу [74; 85].

Варто відмітити, що концепція випереджаючої освіти заснована А. Д. Урсулом, президентом Міжнародної академії ноосфери. Він висунув ідею, згідно якої свідомість має випереджати буття в епоху глобальних змін. Саме тому якість освітніх послуг на сучасному етапі повинна мати випереджаючий характер. Швидке поширення ІКТ змушує сучасну систему освіти здійснювати комплексну підготовку нових поколінь, які вимушені бути адаптованими до якісно нових умов. Все це підкреслює важливість для сучасної молоді отримання навичок роботи з ІКТ задля її подальшої орієнтації в постійних потоках інформації. Тому випереджаюча освіта приділяє велику увагу саморозвитку здобувачів освіти, їх гнучкості, мобільності та навичкам швидкої адаптації [1].

Варто розуміти, що сьогодні провідне значення серед теоретико-методологічних здобутків займає концепція безперервної освіти. Про це свідчить те, що ці ідеї є найбільш поширеними серед різних освітніх декларацій та програмних документів останнього десятиріччя. Вони декларують те, що безперервний характер освіти з використанням сучасних ІКТ є головним напрямком розвитку системи освіти. Вперше концепція безперервної освіти була презентована на засіданні ЮНЕСКО П. Ленграндом. Концепція безперервної освіти викликає великий інтерес вітчизняних дослідників, зокрема В. І. Астахової. У своїх роботах вона говорить про головні стратегічні завдання, які мають виконувати сучасні заклади вищої освіти:

1. Надавати вільний доступ до якісної освіти всім верствам населення.
2. Забезпечувати відповідність якості освітніх послуг сучасним міжнародним стандартам.
3. Створювати усі необхідні умови для забезпечення безперервної освіти та саморозвитку людини протягом усього життя.

4. Реформувати освітні установи з метою задоволення потреб окремої особистості.

5. Дотримуватися принципів індивідуалізації, інноваційності, відкритості, загальності, варіативності.

В. І. Астахова вважає, що безперервна освіта - це не нова парадигма, а єдиний принцип, який охоплює освітню систему та виступає фундаментом розвитку її кожної окремої складової, що свідчить про те, що людина має право обирати освітні траєкторії з урахуванням власних потреб та інтересів протягом усього життя [8].

У 2000-2012 рр. кафедра соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провела серію досліджень, націлених на вивчення бар'єрів та факторів модернізації вищої школи України на прикладі навчальних практик сучасного студентства. У процесі досліджень вчені виявили, що академічне шахрайство студентів та різні практики академічних порушень є ключовою причиною гальмування модернізаційних процесів в умовах розвитку інформаційних технологій. Серед таких гальмуючих факторів також можна виділити наступні: неналежне фінансування освіти та науки, невідповідність професійних та педагогічних практик сучасним тенденціям (зокрема, використання ІКТ у викладацькій діяльності) та інше [5].

У 2015-2016 рр. Соціологічна асоціація України провела соціологічну ревізію ефективності реформ у галузі освіти у 16 містах України. У рамках аналізу дослідники провели 32 фокусованих групових інтерв'ю з викладачами (150) та студентами (154) з 57 закладів вищої освіти України. У процесі дослідження було виявлено, що більша частина викладачів відноситься до освітніх реформ негативно та вважає, що така модернізація освіти деструктивно впливає на сучасну освітню систему саме через нестачу ресурсів реформування, відсутність сформованого плану модернізації, окреслених цілей та чітких інструментів впровадження інноваційних

практик. Окрім того, серед інших важливих факторів респонденти назвали відсутність мотивації до отримання знань у студентів та невмотивованість викладачів до модернізації стратегії викладання та використання сучасних інформаційних технологій [141].

Підводячи підсумки, можна сказати, що швидкий розвиток ІКТ та їх активне впровадження у сучасну освітню систему підкреслює актуальність проблематики модернізації вищої школи. На даний момент архітектура сучасного університету, його основи, функціональне призначення, структура та роль у системі соціальних відносин зазнають значних змін.

Настання цифрової епохи та «четвертої промислової революції» призвели до створення якісно нового віртуального освітнього середовища. Сьогодні відбувається активна комп'ютеризація та автоматизація освітнього процесу – все частіше в освітній процес впроваджуються інтерактивні методи навчання, взаємодія суб'єктів освітньої діяльності може відбуватися дистанційно, з'являються віртуальні освітні платформи. Так, дигіталізація стала основною тенденцією, що вплинула на систему освіти. Під дигіталізацією слід розуміти переведення доступної інформації, що накопичило людство, у цифровий формат [161]. Саме тому необхідність впровадження електронних освітніх технологій та засобів комунікації, створення та популяризації електронних освітніх ресурсів, формування електронного навчального контенту та використання електронних серверів зберігання інформації набуває особливої актуальності.

Серед значущих передумов розвитку електронної освіти слід виділити популяризацію освітньої парадигми студентоцентрованого навчання. В рамках цієї парадигми здобувач освіти перестає бути пасивним слухачем та стає активним учасником процесу навчання, яке має на меті розвиток у здобувачів критичного та аналітичного мислення, навичок пошуку креативних ідей та рішень, самостійної навчальної діяльності. При цьому цифрова компетентність, формування якої ускладнюється без імплементації

ІКТ в освітню систему, має провідну значущість. Тому освітня система, яка вимушена відповідати усім тенденціям ринку праці, повинна впроваджувати інноваційні форми навчання та інформаційно-комп'ютерні технології, а також пропонувати найбільш ефективні та гнучкі форми зв'язку між учасниками освітньої діяльності.

В Україні ж розвиток і впровадження технологій електронної освіти носить фрагментарний і несистематичний характер. Інтеграція технологій електронної освіти в освітній простір має відповідати сучасним тенденціям індивідуалізації освіти, що означає організацію навчального процесу з урахуванням індивідуальних потреб та можливостей кожного здобувача освіти. Ми спостерігаємо, що сьогодні набуває популярності концепція безперервної освіти («life-long-learning»), у зв'язку з чим стає гострішою потреба у методах та технологіях, що були б здатні забезпечити особистісний та професійний розвиток протягом усього життя.

Завдяки технологізації освітнього процесу формується віртуальне освітнє середовище, що надає можливості безперервного доступу до невичерпної кількості різних джерел знань та інформації, долаючи просторово-часові обмеження. Активне використання технологій електронної освіти призводить до модифікації та інтенсифікації процесу навчання, а також до трансформації поняття академічної мобільності – акцентується увага не на фізичному переміщенні, а на мобільності інформації та знань завдяки віртуальним освітнім ресурсам.

Тенденції інтернаціоналізації освіти зближують різні національні системи освіти, формують єдині стандарти, навчальні програми та курси, сприяють тісній міжнародній співпраці, міжкультурному діалогу та обміну досвідом, створюють єдине освітнє ціннісно-нормативне поле, агенти якого виступають в якості рівноправних суб'єктів процесу навчання. Електронна освіта є проявом інтернаціоналізації, вона намагається підтримувати баланс у розподілі освітніх послуг серед різних регіонів. Сьогодні освіта стає

доступнішою різним верствам населення, незалежно від статі, віку, соціального статусу, місця проживання та інших характеристик. При цьому важливо розуміти, що електронна освіта не прагне витіснити традиційні моделі навчання, вона модернізує та оновлює існуючу систему, сприяє інтеграції гнучких й ініціативних фахівців в глобальний світ, що швидко змінюється.

Процеси глобалізації поставили перед інститутом освіти цілу низку важливих питань, ключовими з яких є наступні: питання реалізації стратегій розвитку академічного міжнародного співробітництва, формування транснаціональних стандартів якості освіти та розширення доступу до освіти і розвиток її технологічного потенціалу.

Перехід від елітарної освіти до масової є своєрідною відповіддю сучасним глобалізаційним тенденціям. Процес масовізації освіти призвів до того, що сучасна освітня система має відповідати потребам масового, середнього здобувача освіти. Через це виникає необхідність у доступних, легких у використанні та у якомусь сенсі спрощених форм навчання. Процес масовізації освіти також спричинив поширення неоліберальних поглядів на роль освіти у сучасному світі. Освіта перестає функціонувати на благо суспільству та відповідати за потенціал його розвитку і набуває статусу приватного блага. Це приводить до того, що держава не здатна задовольнити масовий попит і надати відповідну фінансову підтримку. Масовість освіти та проникнення ринкових відносин і механізмів у діяльність освітніх установ призвело до виникнення такого феномену як комерціалізація.

У системі економічних відносин знання знаходять інституціональне вираження у формі освітніх послуг, які є товаром на ринку. Таким чином, інститут освіти набуває форми комерційної структури та бізнескорпорації, яка має підвищувати якість своїх послуг, щоб відповідати потребам масового споживача. Завдяки сучасним тенденціям інститут освіти прагне залишатися конкурентоспроможним і тому шукає нові інноваційні підходи

до освіти, займається впровадженням інформаційних технологій у процес навчання, розвиває альтернативні форми отримання освіти, однією з яких є електронна освіта. Але з іншого боку, електронна освіта як новий напрям є незалежною нішею та простором для реалізації комерційних інтересів. Через це виникають передумови для появи електронної освіти «закритого» типу – онлайн-курсів, електронних ресурсів, серверів та баз для зберігання інформації. Всі вони є відтворенням законів ринку в абсолютно некомерційних соціальних інститутах.

Варто згадати про значущість інклюзивної освіти, яка сьогодні є одним з головних пріоритетів всіх європейських освітніх установ. Відповідно до Закону України "Про освіту" від 05.09.2017 N 2145-VIII «інклюзивне навчання - система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» [67].

Підводячи підсумки, можна виділити наступні передумови розвитку електронної освіти: масовізація, гуманізація, індивідуалізація і комерціалізація освіти, світові тенденції комп'ютеризації та інтернетизації, інтернаціоналізація, віртуалізація.

Аналізуючи сучасні глобалізаційні процеси, багато дослідників відзначають популяризацію нового напрямку філософії освіти – концепції конективізму або парадигму освіти в контексті цифрової цивілізації, представниками якої виступають Дж. Сіменс та Ст. Даунс. Ця теорія базується на декількох основних принципах:

1. Знання та продуктивна освітня діяльність базується на плюралізмі думок, ідей, уявлень.
2. У навчальному процесі використовується поєднання окремих вузлів та інформаційних ресурсів.

3. Освітній процес не передбачає обов'язкової фізичної присутності індивідів та орієнтується на конструювання інформаційної мережі.

4. Критичне мислення та можливість пов'язувати між собою парадигми, ідеї та теорії виступають в якості головних навичок.

5. Розвитку та самовідтворенню мережевої структури сприяють знання кожного здобувача освіти.

6. Освіта має бути спрямована на оновлення знань.

7. Інтерсуб'єктивні рішення дозволяють досягти ефективності в навчанні.

8. Свобода вибору та безперервний саморозвиток є головними принципами освітньої діяльності [199].

За теорією конективізму Дж. Сіменса та Ст. Даунса персоніфіковані форми діяльності відповідають за ефективність навчання завдяки інтерактивним ресурсам та засобам, а глобальна мережа є не тільки джерелом знань та інформації, а й безпосередньою дислокацією індивідів, де вони можуть задовольнити свої потреби, імплементувати соціальні практики та приймати різні рішення.

Таким чином, оновлення парадигми призвело до утворення освітніх траєкторій, які враховують нову філософію освіти, орієнтовану на розвиток та евристичне навчання людини, а також її потреби, інтереси, можливості та здібності. Якщо згадати А. Камю, то головне завдання сьогодні – уникнути формування «сторонньої», ексклюзивної людини, яка буде відчуженою та розгубленою. Замість цього необхідно приділяти особливу увагу формуванню особистості, яка буде незалежною, вільною, гуманною, духовно розвиненою та творчою.

2.3. Концептуальні й інституційні засади та етапи становлення електронної освіти: вітчизняний та світовий досвід

Формування, розвиток та закріплення інституту електронної освіти – складний процес історичного становлення усталеної форми організації освітніх практик, який починається з усвідомлення потреби в електронній освіті та її технологіях. Якщо розглядати процес інституціоналізації за П. Бергером та Т. Лукманом, то необхідно згадати про його основні етапи: хабітуалізацію (усталені звички взаємодії індивідів з ІКТ), типізацію (ідентифікація суб'єктів освітнього процесу), інституціоналізацію (формування нового інституційного порядку у вигляді створення структур та підрозділів електронної освіти) [16].

У більшості наукових джерел начало становлення електронної освіти датують початком ХХ століття, а сам процес ділиться на декілька етапів:

1. Становлення мультимедіа-технологій (1930-1960 рр.). Саме в цей час формуються нові засоби масової комунікації. Так, друковані медіа починають поступатися радіо та телебаченню. У цей період односторонні комунікації все ще домінують, але популярність самоосвіти та заочного навчання суттєво зростає.

2. Формування відкритої та дистанційної освіти (1970-1980 рр.). У цей період відбувається становлення двосторонніх форм комунікації та інноваційних методів навчання.

3. Популяризація електронної освіти (з 1990-х рр.). Для цього періоду характерна інтенсифікація розвитку мультимедійних технологій та їх активне впровадження в освітню діяльність [166].

Окремо треба сказати про розвиток електронної освіти в країнах «першого світу» – найбільшу популярність ця освітня модель отримала у Канаді, США та Великій Британії. Так, більше 200 закладів вищої освіти США використовують електронну освіту на постійній основі, а кількість

онлайн-програм кожного року зростає на 40-50 %. У Великій Британії приблизно 50 закладів вищої освіти пропонують дистанційні освітньо-професійні програми. Початковим етапом розвитку усталеного електронного освітнього середовища стало створення дистанційних програм у власних інтересах. Так, Університет Британської Колумбії розробив програму під назвою «WebCourseTools» у 1996 році – саме вона вважається першим аналогом електронного освітнього середовища. Країни Європи приєдналися до цих тенденцій у 80-х рр. 20 ст. та створили власні програми, такі як ACOLAD, Moodle, ATutor, Promethee, eLearning Server та інші – усі вони орієнтувались на веб-супровід освітнього процесу [53].

Важливо зазначити, що країни Європи розробляють єдину нормативно-правову базу, яка регламентує електронну освіту (вона стосується підготовки викладачів, формування освітніх веб-серверів і програм та матеріально-технічного забезпечення) та може використовуватися в усіх галузях наукової діяльності. В цей час з'являється велика кількість підрозділів та центрів електронної освіти, а також централізована організація, яка відповідає за популяризацію технологій електронної освіти в Європейському Союзі – «EuropeanDistanceEducationNet». Великобританія ще у 1970-ті роки стала центром розвитку електронної освіти – поштовхом до цього стало створення Відкритого Університету, який пропонував велику кількість дистанційних програм. Тенденція була підтримана багатьма європейськими країнами – Францією, Німеччиною, Іспанією тощо [64]. Варто сказати, що в глобальному масштабі всього у світі 37 країн та приблизно 250 університетів повністю включилися у електронний простір та регулярно використовують ІКТ у навчальній діяльності [188].

Окрім того, США пильно відстежують тенденції, які виникають на ринку електронних освітніх послуг. Так, у 2016 р. дослідницька група Babson оприлюднила звіт з аналітичною інформацією про зацікавленість

студентів програмами електронної освіти. У 2014-2015 рр. кількість здобувачів, що надають перевагу електронній освіті, зросла на 4 %, до 29-30 % здобувачів освіти стали включеними в електронне освітнє середовище, а майже половина з них отримує освіту виключно в електронному форматі.

Манчестерський університет Black board Learn Solution University of Manchester за підтримки компаній Black board та Managed Hosting розробили стратегічний проєкт, направлений на розвиток електронної освіти. Слід згадати про світовий рейтинг університетів (The World University Rankings) – відповідно до нього 70 % 200 найкращих закладів вищої освіти світу станом на 2016 р. використовують стратегічні рішення Black board, а саме: Оксфордський університет отримав 1 місце, а провідні позиції займали Стенфордський, Гарвардський, Єльський, Принстонський університети та інші [30].

З початку XXI ст. на сучасному ринку електронної освіти можна виділити найбільш розвинені центри. В якості прикладу можна привести Массачусетський технологічний інститут, який за підтримки Гарвардського університету розробили проєкт «edX» [119], який виступає площадкою, де зберігаються різноманітні онлайн-курси, якими користуються більше 3 млн. осіб. Кращі заклади вищої освіти світу також долучаються до цього серверу – Бостонський, Пекінський, Каліфорнійський, Сорбонна, Колумбійський університети тощо.

Більше того, у 1999 р. Массачусетський технологічний інститут створив програму «OpenCourseWare» [212], яка пропонує здобувачам більше 1500 курсів. Стенфордський університет також розробив власний електронний простір (Office of the Vice Provost for Teaching and Learning (VPTL) [228], який задовольняє освітні потреби широких верств населення [218]. В якості прикладу також можна навести програму електронної освіти університету Ліверпуля (Laureate International Online University), в яку входить ціла мережа курсів, освітніх серверів та електронних баз, що

збирають корисний навчальний контент. Так, професійну підготовку проходить 27 тис. студентів з різних країн світу, а 9 тис. осіб стали повноцінними випускниками. При цьому у розвинених країнах масові курси отримують фінансову підтримку від роботодавців, які зацікавлені в належній підготовці фахівців, а також уряду та грантодавців.

Дослідження світового досвіду впровадження електронної освіти демонструють не тільки масову включеність великої кількості закладів вищої освіти у систему електронної освіти, але й великий попит на дану форму отримання знань. Завдяки налагодженому міжнародному співробітництву та обміну досвідом впровадження електронної освіти, саме світовий досвід здатен стати основою для більш результативної інтеграції електронної освіти у вітчизняну освітню систему та пошуку найбільш дієвої моделі, враховуючи соціокультурні, економічні, технологічні особливості розвитку українського суспільства.

Україна приєдналася до системи електронної освіти наприкінці 90-х - на початку 2000-х років [78]. У цей час розроблялися перші спроби врегулювання нової системи освіти. Наприкінці 1990-х рр. затверджувалася велика кількість нормативно-правових документів, які мали на меті визначення нової системи відносин. У 1998 році були прийняті Закони України: «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [66], «Про Національну програму з інформатизації». У 2000 р. МОН України запропонувало «Концепцію розвитку дистанційної освіти в Україні» [89], у 2003 р. вже була затверджена «Програма розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 рр.» [129]. Крім цього, у 2004 р. ухвалили «Положення про дистанційне навчання» [114].

У цей період також активно з'являються перші організації, центри та структури. У 1997 р. створена Асоціація користувачів науково-освітньої телекомунікаційної мережі «УРАН» або Асоціація УРАН [7], у 2000 р. на базі Національного технічного університету України «Київський

політехнічний інститут» створено перший центр дистанційної освіти [113]. Початок 21 ст. – період, у який з’являються різні науково-методичні центри та лабораторії, що займаються експериментальним впровадженням технологій електронної освіти у заклади вищої освіти України (в якості прикладу можна привести лабораторію дистанційного навчання при Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана, лабораторію електронного навчання при Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут», Сумському державному університеті та інші).

В першій версії Положення про дистанційне навчання розглядалося питання організації ієрархічної структури електронної освіти, іншими словами, про визначення головних, регіональних та локальних центрів [114]. Згідно з цією моделлю проводилася організація централізованого контролю та відстеження усіх ініціатив закладів вищої освіти. У результаті було визначено, що мережа URAN є головною та відповідає за супровід усіх систем електронної освіти, а також за забезпечення комунікативної взаємодії та доступу до Інтернету [114].

Однак відповідно до нової версії цього Положення [114], прийнятої у 2013 р., більше уваги приділяється формуванню відкритої та гнучкої системи електронної освіти. Завдяки цьому усі ініціативи та побажання університетів відносно програмних систем організації електронної освіти отримали підтримку. Результатом цих змін стало ухвалення вимог до закладів вищої освіти та наукових установ, які проводять підготовку здобувачів за допомогою електронної освіти [115]. Так, було визначено 36 критеріїв, які охоплюють матеріально-технічні, кадрові, методичні, змістові аспекти електронної освіти, дотримання яких – обов’язкова умова впровадження електронної форми підготовки здобувачів освіти.

Варто відмітити, що КНУ імені Т. Г. Шевченко проявляє активну ініціативу у питаннях впровадження масових онлайн-курсів. На даний

момент надання дистанційних онлайн-курсів забезпечують: Харківський національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харківський університет радіоелектроніки, Сумський державний університет, Полтавський університет економіки та торгівлі та інші. Однак впровадження технологій електронної освіти все ще залишається фрагментарним. У 2001 р. Львівська Комерційна Академія створила центр електронного навчання на основі Moodle та організувала низку дистанційних курсів для підготовки магістрів та спеціалістів. В якості яскравого прикладу реалізації електронної освіти є проект «Prometheus» [121], який впроваджений у 2014 році та спеціалізується на масових онлайн-курсах.

Велику увагу питанню впровадження електронної освіти в Україні також приділяє Всеукраїнська асоціація електронного навчання, створена у 2015 році. Її мета – поширення ідей відкритого навчання в електронному форматі, удосконалення нормативно-правових документів, створення різноманітних курсів та програм, професійна підготовка фахівців тощо.

На основі вивчення світового та вітчизняного досвіду розвитку електронної освіти були виділені ключові етапи інституціоналізації електронної освіти:

- електронна освіта виступає в якості додаткового супроводу традиційної аудиторної освіти шляхом використання ЗВО в освітньому процесі інформаційно-комунікативних технологій;
- електронна освіта у формі повного перенесення освітньої діяльності в електронний освітній простір є доступною виключно для обмежених груп здобувачів освіти в межах ЗВО (наприклад, іноземні здобувачі освіти);
- електронна освіта у формі повного перенесення освітньої діяльності в електронний освітній простір є доступною всім

здобувачам освіти, але функціонує лише в якості альтернативи традиційній аудиторній освіті в межах ЗВО;

- функціонування «віртуальних університетів».

Розвинені країни вже пройшли усі кроки інституціоналізації електронної освіти, однак Україна поступово впроваджує її окремі технології, що обумовлено низкою причин, серед яких необхідно виділити наступні: відсутність достатнього фінансування, направлено на розробку дистанційних курсів, з боку громадянського суспільства та роботодавців (вартість одного курсу становить приблизно 15 тис. доларів), невизнання сертифікатів дистанційної освіти на ринку праці та недовіра до нової навчальної системи з боку здобувачів та викладацького складу (більшість все ще обирає традиційні форми навчання). Окрім того, причинами поступового впровадження технологій електронної освіти є нестача навичок роботі з ІКТ, проблема визначення правового статусу електронної освіти, недостатнє інформування населення відносно функціонування електронної освіти, недостатній розвиток матеріально-технічного забезпечення тощо [144].

Висновки до розділу 2

У даному підрозділі був проведений аналіз різних теоретико-методологічних підходів до розуміння поняття “соціального інституту” та процесу інституціоналізації, які вже є стійкими в соціологічному дискурсі. Використовуючи оптику синтетичних концепцій (наприклад, теорії структуризації Е. Гідденса), яка наголошує на взаємозв’язку соціальних систем та соціальної дії та конструктивістської парадигми (соціальний конструктивізм П. Бергера та Т. Лукмана), були визначені критерії

інституціоналізації електронної освіти на рівні суб'єкта та структури. До критеріїв на рівні суб'єкта увійшли такі показники: тлумачення (розуміння) електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності (інтеріоризація); практики використання технологій електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності; ставлення та оцінювання електронної освіти ключовими суб'єктами освітньої діяльності. До критеріїв на рівні структури були віднесені: існування усталених структур та організацій, які надають послуги електронної освіти; формування нормативно-правової системи електронної освіти; ступінь залучення освітнього процесу до електронного освітнього середовища; легітимація електронної освіти.

На основі синтезу ідей та теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів був розкритий функціонал електронної освіти в контексті її інституціоналізації, а саме визначено ключові її функції: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу.

За допомогою історико-соціологічного аналізу узагальнені ключові теоретико-концептуальні передумови становлення електронної освіти, серед яких можна виділити наступні: концепції інтернетизації та індивідуалізації освіти, теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер, М. Кастельс), постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, З. Бауман), концепції безперервної та випереджаючої освіти, теорії гуманізації освіти, концепції студентоцентрованого навчання, теорії масовізації та

інтернаціоналізації освіти, а також глобальна цінність та пріоритет забезпечення інклюзивної освіти.

Крім того, вивчаючи світовий та вітчизняний досвід становлення електронної освіти, було доведено, що на відміну від України, більшість закладів вищої освіти країн Європи та США вже давно є включеними до цифрового освітнього простору та активно впроваджують технології електронної освіти. За результатами дослідження, яке було проведено дослідницькою групою кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2017 році, а саме на основі проведення контент-аналізу сайтів ЗВО України, було знайдено, що більшість ЗВО України є лише фрагментарно включеними до системи електронної освіти та знаходяться на етапі поступового та несистемного впровадження технологій електронної освіти в освітній процес, який не має інституціалізованого характеру [56]. Про це свідчить те, що 58 % українських ЗВО переважно впроваджують та використовують технології електронної освіти стихійно та несистемно, а на інституційному рівні вони віддають перевагу традиційним формам організації навчальної діяльності та лише 13 % ЗВО України комплексно та системно використовують технології електронної освіти, надаючи цим практикам інституціалізованого та регламентованого характеру [54].

Були виділені ключові етапи інституціоналізації електронної освіти та зроблений висновок, що в Україні електронна освіта виступає в якості додаткового супроводу традиційної аудиторної освіти шляхом використання ЗВО в освітньому процесі інформаційно-комунікативних технологій. Це спричинено цілою низкою причин та факторів, які знаходяться на різних рівнях аналізу (на рівні державної політики, на рівні окремого ЗВО, на рівні учасників освітнього процесу).

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [53; 54; 56; 62].

РОЗДІЛ 3.

СТАНОВЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ

3.1. Сучасний стан формування електронної освіти у вищій школі України : результати соціологічних досліджень

У зв'язку з глобальними тенденціями цифровізації та технологізації інститут вищої освіти вже давно зазнає трансформаційних змін та перетворень, що спричиняє його адаптацію до мінливих вимог та умов сучасності, а «...сьогодні саме освіта і наука стають головними чинниками соціально-економічної та соціокультурної трансформації будь-якого суспільства» [141]. Пандемія коронавірусної інфекції змусила інститут освіти розробляти оперативні стратегічні рішення та швидко реагувати на транснаціональні виклики. Поширення COVID-19 актуалізувало питання, які, з одного боку, турбували заклади вищої освіти, а з іншого – розумілись як такі, які можна відкласти до більш доцільного часу та які не потребують швидкого вирішення у зв'язку з відсутністю гострої необхідності. Але настання пандемії змусило заклади вищої освіти не тільки замислитись над питаннями цифровізації освіти, але й виробляти практичні кроки та інструментарії з питання перенесення освітнього процесу до веб-середовища задля досягнення ефективного функціонування системи вищої освіти в цілому. Можна сказати, що з 2020 року спостерігається інтенсифікація процесів впровадження технологій електронної освіти у вищу школу України та розвиток саме інституціоналізованих форм надання освітніх послуг дистанційним шляхом. Слід зазначити, що процеси легітимації та інституціоналізації електронної освіти в Україні порівняно з багатьма західними державами відбуваються значно повільніше та

потребують не тільки вдосконалення нормативно-правового регулювання, але й досить глибокої роботи над питаннями компетентнісної та технічної готовності, визнання електронної освіти ринком праці, інформаційної безпеки, академічної доброчесності, якості навчального контенту тощо.

В Україні в період з червня 2020 р. по квітень 2021 р. було проведено всеукраїнське соціологічне дослідження, яке було присвячено вивченню стану та розвитку дистанційних освітніх технологій в Україні. Дослідження проведено за підтримки Ради молодих вчених при Міністерстві освіти і науки України та громадської організації «Інноваційний університет». В рамках дослідження було використано багатоступеневу, регіоналізовану (для кожного регіону України, крім Автономної Республіки Крим та окупованих територій на Донбасі), з повторним відбором респондентів за допомогою Інтернет-анкети методом самозаповнення. Остаточні результати зважувались відповідно до регіону та статті для кожної групи. В рамках дослідження були опитані ключові учасники навчального процесу, а саме викладачі та здобувачі освіти, а також експерти (керівники закладів вищої освіти та структурних підрозділів). Було опитано 3369 здобувачів освіти (студентів 1-6 курсів та аспірантів), 846 представників викладацького складу та 72 експерти. Вибірка була розроблена та впроваджена відповідно до статистики віку та статі для кожної категорії, яка відрізняється на +/- 3% для кожної категорії, а саме:

1) здобувачі вищої освіти (бакалаври та магістри): 1) стать (жінки – 66,4%, чоловіки – 33,6%); 2) рік навчання (1 курс – 32,4%, 2 курс – 25%, 3 курс – 21,7%, 4 курс – 12,1%, 5 курс – 6,8%, 6 курс – 2,1%);

2) викладацький склад: 1) стать (жінки – 64,3%, чоловіки – 35,7%); 2) вік (18-29 років – 9%, 30-39 років – 35,3%, 40 років і старше – 55,7%);

3) експерти (керівники ЗВО та структурних підрозділів, експерти та консультанти з питань реформування ЗВО): 1) стать (жінки – 66,2%,

чоловіки – 40 %); 2) вік (18-29 років - 19,7%, 30-49 років – 52,1%, 50 років і старше – 26,8%).

На першому етапі відбору ключові учасники освітнього процесу, а саме викладацький склад та здобувачі освіти, були розподілені за критерієм статі та віку. Відповідно до даних Державної служби статистики України [120] всього в Україні нараховується 1141889 здобувачів освіти та 135216 представників професорсько-викладацького складу (наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників) (див. табл. 3.1, 3.2).

Таблиця 3.1

Розподіл здобувачів освіти України за статтю [120]

№ з/п	Стать	Кількість здобувачів освіти України (осіб)	% здобувачів освіти України	В тому числі опитано респондентів	
				Кількість осіб	%
1	Чоловіча	534944	47	1132	33,6
2	Жіноча	606945	53	2237	66,4
	Всього	1141889	100	3369	100

Таблиця 3.2

Розподіл професорсько-викладацького складу України за статтю [120]

№ з/п	Стать	Кількість професорсько-викладацького складу України (осіб)			% професорсько-викладацького складу України	В тому числі опитано респондентів	
		Наукові працівники	Науково-педагогічні працівники	Педагогічні працівники		Кількість осіб	%
1	Чоловіча	272	46195	7118	39,7	303	35,7
2	Жіноча	294	64870	16467	60,3	543	64,3
	Всього	566	111065	23585	100	846	100

Зміни, які постали на шляху розвитку сучасних ЗВО, торкнулись освітян в широкому сенсі слова на всіх рівнях функціонування системи вищої освіти - від центральних органів виконавчої влади та державних службовців у сфері вищої освіти до здобувачів вищої освіти. У зв'язку з пандемією ЗВО поступово почали впроваджувати та пропонувати різні моделі та шляхи свого подальшого розвитку в нових умовах. Єдиним, що стало для всіх освітян зрозумілим, це те, що ЗВО мають працювати надалі в якісно іншому руслі задля збереження та підтримання якості освітнього процесу. Результати опитування лише довели чутливість учасників освітнього процесу до становлення нової освітньої конфігурації. Поєднуючи це з етапами інституціоналізації, можна стверджувати про неминуче настання етапу виникнення потреби, коли формування та перебудова освітнього простору перетворилась зі стратегічних довгострокових планів на сьогоденний виклик та завдання, яке потребує оперативних дій. Так, рис. 3.1. та рис. 3.2. свідчать про те, що ключові суб'єкти навчальної діяльності спостерігають та відчують зміни, які спричинені впровадженням дистанційної форми організації освітнього процесу [204].

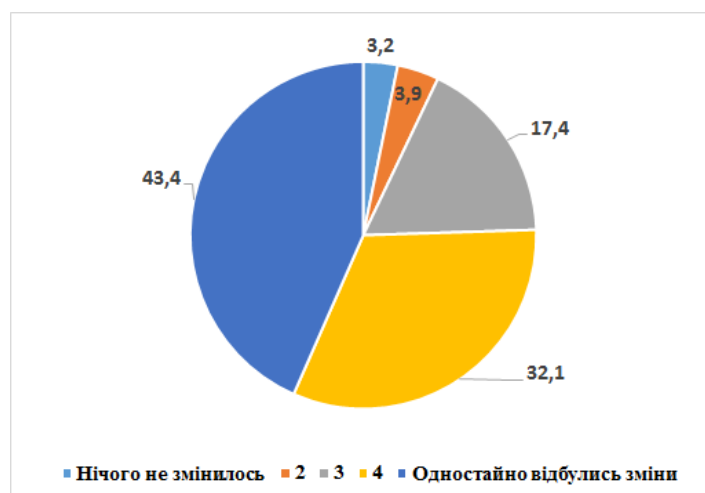

Рис. 3.1. Розподіл відповідей професорсько-викладацького складу на питання «Як Ви вважаєте, чи відбулися зміни в системі вищої освіти у зв'язку з впровадженням дистанційної освіти під час карантинних обмежень?» (n=846, у %).

Більшу увагу привертає аналіз конкретних змін, на які вказують учасники освітнього процесу. Варто зазначити, що відрізняється оцінювання та відношення до цих змін. Цікавим є те, що професорсько-викладацький склад більшою мірою наголошує на негативних змінах, які відбулись у зв'язку з поширенням технологій електронної освіти. Так, серед головних змін вони виділяють наступні: погіршення якості освіти, складнощі адаптації здобувачів освіти до нових освітніх форм, проблеми соціалізації, відсутність безпосереднього спілкування, послаблення зворотного зв'язку, складнощі контролю та оцінювання знань здобувачів освіти тощо.

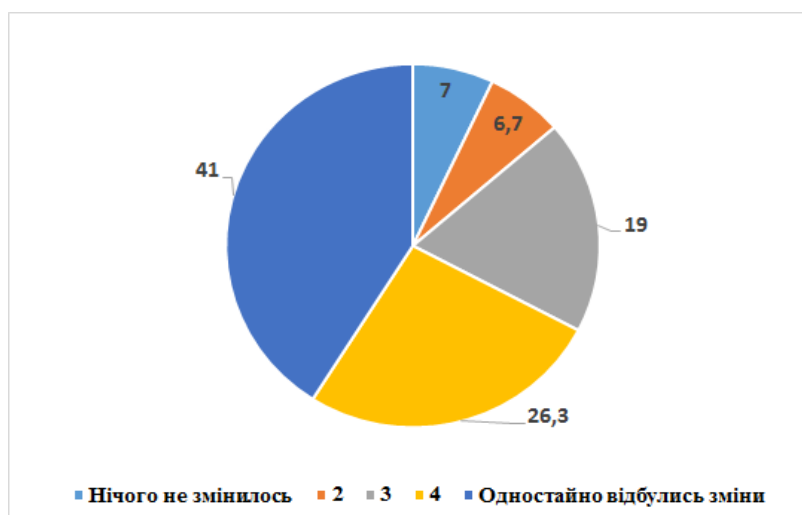

Рис. 3.2. Розподіл відповідей здобувачів освіти на питання «Як Ви вважаєте, чи відбулися зміни в системі вищої освіти у зв'язку з впровадженням дистанційної освіти під час карантинних обмежень?» (n=3369, у %).

Здобувачі освіти, навпаки, надають більш позитивні оцінки змінам, які відбулись в освітній системі. Вони акцентують увагу на таких змінах як: збільшення вільного часу, гнучкість процесу навчання, економія коштів, впровадження нових форм комунікації, можливість поєднувати навчання з трудовою діяльністю, доступність навчальних матеріалів, надання більше можливостей для саморозвитку та самоосвіти тощо. В першу чергу, цікавим було розуміння та інтерпретація учасниками освітнього процесу самого

поняття «електронна освіта» (див. табл. 3.3). Так, серед ключових груп респондентів все ж таки переважає розуміння електронної освіти як формальної очної освіти з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій. Такий розподіл відповідей нашої думки про те, що розуміння електронної освіти як однієї з неформальних форм отримання освітніх послуг, в свідомості більшості освітян ще до кінця не сформувалось та не сприймається в якості повноцінної освіти. Крім того, ще можна пояснити це ототожненням з поняттям дистанційної освіти, яке в нашому дискурсі є більш звичним та набагато частіше вживається і більшою мірою передбачає існування інституційної регламентації освітнього процесу.

Таблиця 3.3

Розподіл відповідей респондентів на питання «Що Ви розумієте під поняттям електронна освіта?» (n=3368, у %)

	Викладачі	Здобувачі освіти	Експерти
1. Формальна заочна освіта з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій.	20,7	39,5	20,3
2. Формальна очна освіта з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій (змішана).	48,1	34,9	44,9
3. Формальна освіта, яка отримується виключно за допомогою інформаційно-комп'ютерних технологій (наприклад, електронні університети).	27	30,6	33,3
4. Неформальна дистанційна освіта з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій (окремі курси, електронні платформи, онлайн-тренінги, вебіари, майстер-класи тощо, які представлені у веб-середовищі).	29,2	21,2	42
5. Інформальна освіта (самостійно спрямована пошуково-аналітична діяльність в електронних бібліотеках, відеохостингах, тематичних спільнотах соціальних мереж; спілкування та дискусії з членами віртуальних спільнот).	18	24,3	26,1

Особливо цікавим є розгляд ключових технологій електронної освіти, які активно почали використовуватись ЗВО під час карантинних обмежень. Нагадаємо, що під технологіями електронної освіти ми розуміємо сукупність матеріальних та електронних об'єктів, які необхідні для організації та супроводу освітньої діяльності за допомогою ІКТ з метою виконання ключових освітніх цілей. Так, серед найбільш популярних технологій, які активно використовуються тими чи іншими ЗВО, на думку опитаних респондентів, є наступні: електронні освітні платформи (89 %; 80 %; 87 %), офіційний веб-ресурс ЗВО (74 %; 61 %; 69 %), презентації (70 %; 68 %; 65 %) , відеолекції в реальному часі (67 %; 68 %; 65 %), мобільні пристрої (48 %; 48 %; 52 %) та соціальні мережі (46 %; 44 %; 55 %). Найменш поширеними технологіями є інтерактивні дошки (18 %; 14 %; 20 %), відеолекції у запису (39 %; 41 %; 48 %), електронні бібліотеки (43 %; 32 %; 42 %), онлайн-тренінги (30 %; 19 %; 37 %) (див. рис. 3.3).

У зв'язку з пандемією коронавірусної інфекції на ринку освітніх послуг популяризуються різні інформаційні додатки та програми, які супроводжують освітній процес та стають незамінними інструментами, що сприяють організації навчальної діяльності в цілому. Результати дослідження продемонстрували те, що такими найбільш затребуваними додатками є Moodle, Zoom, Viber, Google Meet, Telegram, YouTube та Google Classroom (див. рис. 3.4).

Спираючись та світові тенденції, вже стає зрозумілим те, що процеси повсюдної інформатизації та технологізації будуть тільки поглиблюватись, торкаючись майже усіх сфер суспільної діяльності. Зараз заклади вищої освіти все більше займаються питаннями стратегічного розвитку та планування, розробки програм дистанційного навчання, вдосконалення нормативно-правової регламентації електронної освіти тощо. Більшість дослідників сьогодні говорить про те, що найближчим часом нас чекає гібридизація освітнього процесу.

можливість працювати з обладнанням в лабораторіях, польова практика, паперові роботи, неформальні виховні заходи, «живі» диспути тощо.

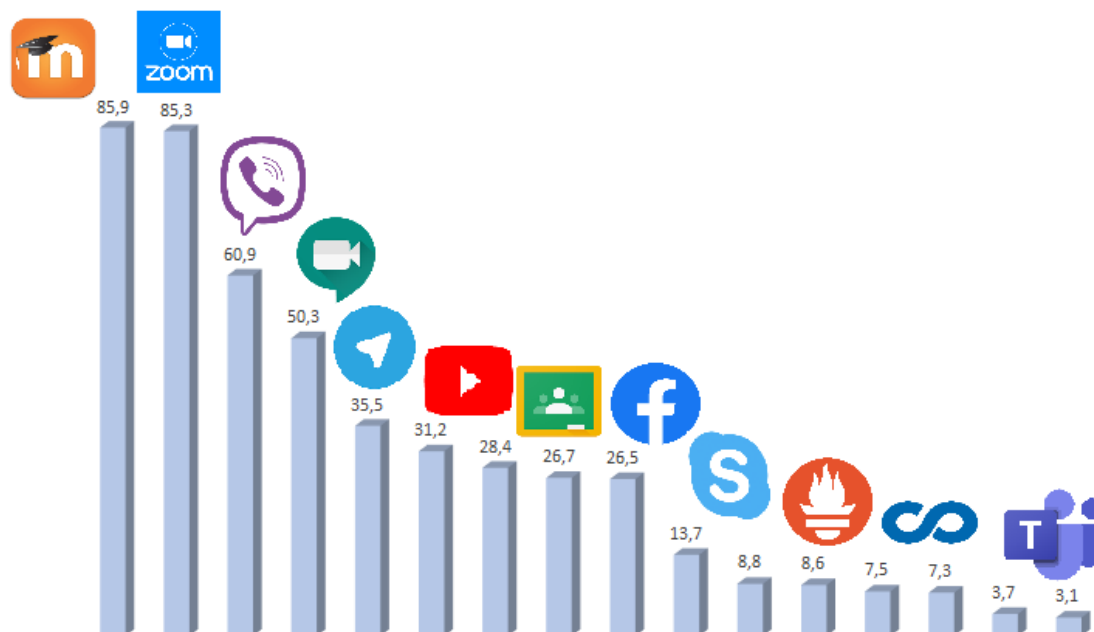

Рис. 3.4. Популярні інформаційні програми, платформи, додатки електронної освіти, які використовують сучасні ЗВО (на думку професорсько-викладацького складу ЗВО України, n=840, у %)

Перед професорсько-викладацьким складом постали нові виклики, що спричиняє деякою мірою їх обуреність «новими» умовами, які потребують оперативної консолідації, адаптації та засвоєння. Викладачі поступово, але в цілому ефективно стають включеними в віртуальний освітній простір, опановуючи різні форми організації навчальної діяльності. Нові освітні практики починають становитись чимось «повсякденним» та звичним. Викладачі наголошують на появі таких нових освітніх практик як: вебінари, відеолекції, онлайн стажування, використання інтерактивних платформ, онлайн-курси, онлайн-тренінги, робота з електронними платформами, дискусійні клуби онлайн, онлайн тестування, онлайн консультації та інші.

Як будь-який інший соціальний феномен електронна освіта має свої переваги та недоліки. З одного боку, перед учасниками освітнього процесу

відкрились нові можливості та горизонти для реалізації своїх освітньо-наукових цілей. З іншого боку, з'явилися певні обмеження, ризики та проблемні питання, які все більше актуалізуються та турбують освітян.

Таблиця 3.4

**Розподіл відповідей професорсько-викладацького складу та здобувачів освіти на питання «Чи підтримуєте Ви ідею активного впровадження електронної освіти та її технологій в освітній процес?»
(n=841, n=3350, у %)**

	Професорсько-викладацький склад	Здобувачі освіти
Так	38	75,6
Ні	31,8	20,2
Важко відповісти	30,2	4,2

Освітня система в цілому постала перед необхідністю впровадження електронної освіти у зв'язку не тільки з карантинними обмеженнями, але й зі стрімкими темпами розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Враховуючи те, що електронна освіта є зараз домінуючою формою організації освітнього процесу, заклади вищої освіти розробляють різні кроки, що націлені на її вдосконалення.

Слід розуміти, що ця форма здобуття освіти має свої переваги та недоліки. До основних переваг електронної освіти, порівняно з традиційними освітніми формами, здобувачі освіти відносять наступні:

1) економія часу (61 %). В першу чергу, здобувачі освіти акцентують увагу на тому, що у зв'язку з гнучкістю електронної освіти в них з'явилося більше вільного часу за рахунок відсутності необхідності тратити час на дорогу та обов'язкового фізичного перебування у ЗВО;

2) можливість поєднувати трудову діяльність та навчання (60 %). Для закладів вищої освіти вже давно не є новою практикою, коли здобувачі

освіти, навіть якщо вони навчаються за денною формою, оформлюють собі індивідуальний графік навчання у зв'язку з працевлаштуванням. Але електронна освіта полегшила ці процеси і надала здобувачам більше свободи у формуванні власних освітніх траєкторій;

3) можливість навчатись протягом усього життя (38 %). Все більше сьогодні набирає популярності концепція «life-long learning», яка виходить з того, що людина повинна навчатись та розвиватись протягом усього життя, не обмежуючись віковими та інституційними рамками;

4) формування та підвищення інформаційної культури, оволодіння сучасними інформаційно-комп'ютерними технологіями (38 %). Електронна освіта дозволяє ключовим учасникам освітнього процесу бути включеними у віртуальний освітній простір, оволодіти ключовими освітніми платформами, покращити навички роботи у системах управління контентом тощо;

5) інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу (33 %). В рамках електронної освіти зазнають змін статусно-рольові відносини. Колишній викладач, який володів монополією на трансляцію знань та навичок, сьогодні перетворюється в тьютора, функція якого полягає у наданні супроводу самостійної роботи здобувачів освіти та за необхідності її коригування та направлення. Надання доступу до необмеженої кількості інформаційних джерел змушує заклади вищої освіти трансформувати педагогічні підходи та моделі навчання, зосереджуючи увагу на формування у здобувачів таких компетенцій як аналітичне та критичне мислення, медіавибірковість та цифрова грамотність, здатність до пошуку та обробки цифрових джерел, креативність тощо;

6) інтерактивність навчального процесу (29 %). Можливості електронної освіти дозволяють урізноманітнити соціальні комунікації та взаємодію за допомогою різних інтерактивних методів, тим самим розширюючи форми побудови ефективного діалогу. Електронна освіта

дозволяє перетворювати здобувача освіти з пасивного слухача в активного учасника навчальної діяльності, залучаючи його до процесу конструювання власних знань та формування прикладних навичок;

7) надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення (28 %). Електронна освіта долає просторово-часові обмеження, надаючи доступ до освітніх ресурсів різних соціальним групам незалежно від їх територіального місцезнаходження. Сьогодні для отримання освіти достатньо мати доступ до глобальної мережі Інтернет, гаджет та бажання.

Незважаючи на переваги електронної освіти, їй властиві і певні недоліки. Для студентів та аспірантів українських ЗВО такими недоліками є:

1) перешкоди технічного характеру (66 %). Ефективна імплементація електронної освіти передбачає існування належної матеріально-технічної бази та оснащення закладів освіти. Незважаючи на те, що ЗВО намагаються відповідати цим вимогам, закупаючи необхідне обладнання, все ж таки деякі українські виші не мають такої можливості, що гальмує процеси їх включення до віртуального середовища. Крім того, електронна освіта вимагає від своїх користувачів технічної та технологічної компетентностей, що ускладнює включення окремих категорій населення (в першу чергу, літні люди) до електронного освітнього простору;

2) складнощі самодисципліни та самомотивації (36 %). Надання більшої гнучкості та свободи учасникам освітнього процесу, а також відсутність дисциплінарної сили закладів освіти може спричинити проблеми самоорганізації та вмотивованості;

3) мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу (35 %). Інститут освіти є ключовим агентом соціалізації, виконуючи не тільки функцію передачі професійних знань та навичок, але такі важливі функції як виховання, формування ціннісних

орієнтацій, прилучення до культурних та моральних цінностей, формування ідентичності, встановлення соціальних зв'язків та відносин тощо. Опосередкованість соціальної взаємодії інформаційно-комунікативними технологіями може призводити до втрати ключових етапів соціалізації особистості;

4) електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми (31 %). В даному випадку мова йде про те, що зовсім не всі спеціальності мають можливість організувати освітній процес в дистанційному форматі. Це стосується різних технічних та природничих спеціальностей, які передбачають лабораторні експерименти, практичні заняття в аудиторіях тощо;

5) труднощі адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними технологіями з боку учасників освітнього процесу (компетентнісна неготовність) (25 %);

6) загроза поширення академічної недоброчесності (22 %). Доступ до великої кількості інформаційних джерел та баз даних може спричинити поширення академічного шахрайства в освітньому середовищі;

7) проблема інформаційної безпеки (17 %). Слід зазначити, що глобальна мережа Інтернет має певні складнощі, що пов'язані з нормативно-правовим регулюванням. Поява на ринку освітніх послуг необмеженої кількості неперевіраних суб'єктів, які можуть транслювати сумнівні меседжі, які слугують інтересам окремих груп, маніпулювати інформацією, надавати недостовірний контент;

8) недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти (17 %).

Оскільки електронна освіта має свої переваги та недоліки, перед учасниками освітнього процесу відкрились нові можливості та горизонти для реалізації своїх освітньо-наукових цілей. З іншого боку, з'явилися певні обмеження, ризики та проблемні питання, які все більше актуалізуються та

турбують освітян. Здобувачі освіти акцентують увагу на появі таких освітніх можливостей як: гнучкість навчання, економія коштів та часу, можливість поєднання освітньої та трудової діяльності, індивідуалізація освітнього процесу, яка дозволяє будувати індивідуальні траєкторії навчання відповідно до своїх інтересів, цілей, потреб та можливостей, автоматизація навчального процесу, надання доступу до освітніх послуг різним верствам населення [154]. Окрім тих можливостей, які зазначені у таблиці 3.5, аналіз «відкритих» відповідей свідчить про те, що цей перелік не є вичерпним. До можливостей, які виділяють здобувачі освіти, також відносяться: збільшення часу для саморозвитку та вивчення іноземних мов, можливість отримання вищої освіти одночасно за різними спеціальностями, збільшення часу для занять спортом, інтенсифікація самостійної роботи, отримання доступу до необмеженої кількості інформаційних джерел, збільшення можливостей для креативних рішень в навчанні. Незважаючи на більш скептичний погляд професорсько-викладацького складу, викладачі все ж таки відзначають для себе появу нових можливостей, а саме: можливість проходження підвищення кваліфікації онлайн, розширення комунікацій з науковою спільнотою, збільшення можливостей для наукової діяльності, можливість участі в міжнародних заходах онлайн, поглиблення процесу цифровізації освіти, удосконалення навичок роботи з інформаційними технологіями, інтенсифікація міжнародного співробітництва в освітній галузі, підвищення рівня цифрової грамотності, збільшення часу для методичної роботи тощо.

Таблиця 3.5

Можливості, які надає електронна освіта (на думку здобувачів освіти) (n=3316, у %).

Можливості електронної освіти	%
Гнучкість графіку навчання	77,2

Продовження таблиці 3.5

Можливості електронної освіти	%
Економія часу	62
Можливість навчатися за індивідуальним планом відповідно до власних потреб і можливостей	56,5
Можливість поєднувати трудову діяльність та навчання	54,8
Економія коштів	47,2
Навчання та опанування сучасних інформаційно-комп'ютерних освітніх технологій	38,9
Автоматизація навчального процесу	32,1
Надання доступу до освітніх послуг різним верствам населення	32
Створення якісно нового віртуального освітнього простору	31,1
Імплементація інтерактивних методів навчання	15,2
Інтенсифікація утворення нових соціальних груп	13,6

Якщо згадати етапи інституціоналізації, то слід зауважити, що одним з них є становлення усталеної структури будь-якого соціального інституту. Цікавим є те, що на питання чи є в їх ЗВО усталена організація, яка пропонує послуги електронної освіти, відповіді здобувачів розділились на два табори: 45 % респондентів засвідчили існування подібної структури в їх освітньому закладі, але 46 % відмітили, що не мають ніяких уявлень щодо функціонування таких організацій (див. рис. 3.6).

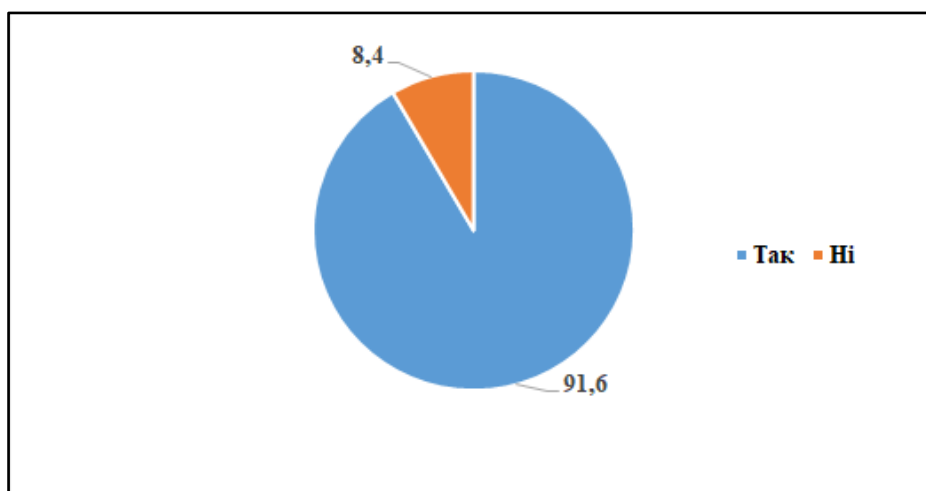

Рис. 3.5. Розподіл відповідей здобувачів освіти на питання “Чи має ваш ЗВО / наукова установа або факультет власне веб-середовище або веб-ресурси, на якому представлений навчальний контент? (n=3313, у %).

Варто зауважити, що з повсюдним впровадженням карантинних обмежень змінюються не тільки освітні практики, але й комунікативні процеси, які набувають опосередкований характер. Але якщо надання переваги онлайн-комунікаціям в період карантину було рішенням, яке зумовлене об’єктивними факторами та умовами, та домінуючим шляхом встановлення соціального зв’язку, то цікавим є вибір освітянами форми навчально-освітньої комунікації, яку вони переважно планують використовувати після карантину.

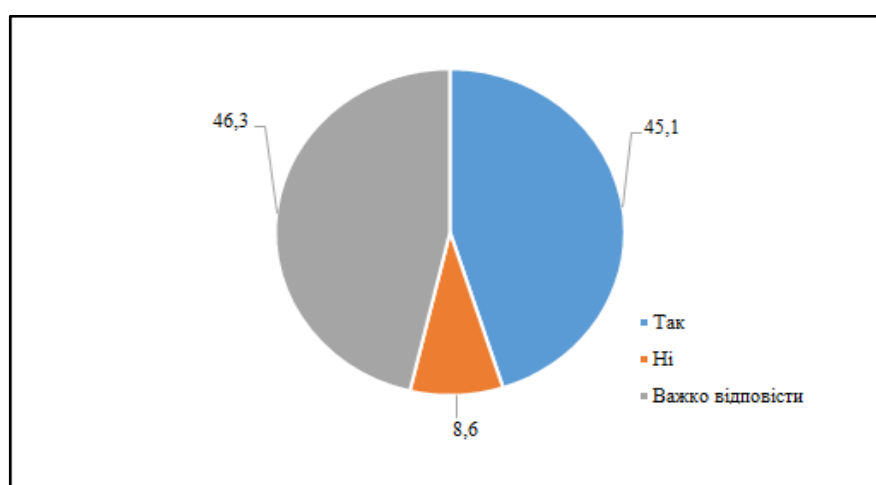

Рис. 3.6. Розподіл відповідей здобувачів освіти на питання “Чи є в Вашому ЗВО / науковій установі окрема усталена організація, яка надає послуги електронної освіти?” (n=3347, у %)

Аналіз результатів дослідження дозволив нам простежити таку тенденцію - якщо до карантину домінуючою формою навчально-освітніх комунікацій було безпосереднє (живе) спілкування (42 % здобувачів освіти), то після карантину форму “живої” комунікації обрало лише 16,6 %. Це говорить нам про ті наслідки, до яких призвела пандемія коронавірусної хвороби, одними з яких є формування нових звичок та зміна не тільки освітньо-професійних практик, але й наших повсякденних уподобань та стилю життя.

3.2. Каталізатори та бар'єри інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України

Ринок цифрових освітніх послуг є одним зі стрімкозростаючих в контексті глобального ринку освіти. Незважаючи на економічну кризу в більшості світових країн, за останні 5 років, щорічний темп зростання ринку електронної освіти оцінюють в 7,5 %. Це обумовлено тим, що в різних країнах це зростання спостерігається за рахунок різних сервісів електронної освіти, галузей економіки та цільових груп (наприклад, в США домінуючим є ринок шкільної електронної освіти).

Дослідники переконані, що на сьогодні електронна освіта більш швидко розвивається у сфері неформальної освіти, але це й було так до настання глобальної пандемії, яка змінила ландшафт національних освітніх систем та змусила всі освітні заклади переглянути свої вектори розвитку та адаптуватись до неминучих трансформацій. Якщо до запровадження карантинних обмежень українські ЗВО активно працювали в рамках гібридної (змішаної) форми, коли ІКТ були лише допоміжними інструментами, а більшість часу здобувачі освіти проводили в аудиторіях, то в період карантину вони зіткнулись з новим форматом роботи, коли

необхідним стало повне перенесення навчального процесу у віртуальний освітній простір. Ці зміни стали викликом не тільки для адміністрації вишів, але й для професорсько-викладацького складу та здобувачів вищої освіти. До 2019 року необхідність цифровізації освіти в цілому пов'язували з ідеєю значущості інтеграції у світовий освітній простір, зміцненням міжнародних контактів та зв'язків, встановленням міжнародного співробітництва у галузі освіти, підтримкою безперервного обміну досвідом та знаннями. Але тенденції сьогодення довели, що електронна освіта стала не просто доповненням до традиційних моделей, а єдиною можливою формою організації освітнього процесу в нових умовах.

Окрім глобальних макрофакторів, зумовлюючих процес розвитку електронної освіти, хотілось би зупинитись на факторах, які умовно знаходяться на мікрорівні. Одним з каталізаторів впровадження та використання технологій електронної освіти, на думку здобувачів освіти, є потреба в поєднанні трудової та освітньої діяльності. Дійсно, сьогодні ми спостерігаємо те, що, починаючи з другого курсу, велика кількість здобувачів освіти прагнуть шукати себе на ринку праці та паралельно з навчанням працювати. Електронна освіта надає можливості встановлення більш гнучкого та зручного графіку навчання, а також економії часу як мінімум на логістичні питання (див. рис. 3.7).

Впровадження кредитно-модульної системи та концепції студентоцентрованого навчання також вплинуло на розвиток електронної освіти. По-перше, змінились уявлення щодо ролі та призначення викладача, сьогодні він стає тьютором на радником, партнером та колегою, який координує та направляє самостійне засвоєння здобувачами освіти навчальних матеріалів. Також одним з факторів, який виділили здобувачі освіти, є економія коштів на сферу надання освітніх послуг. З одного боку, здається, що в рамках електронної освіти відбувається економія коштів на підтримці інфраструктурних компонентів (комунальні платежі, будівля

ЗВО), заробітній платі допоміжного персоналу, виготовленні навчальної літератури тощо. Але з іншого – варто розуміти, що якісна розробка, впровадження та супровід системи електронної освіти, електронних курсів, електронних платформ потребує значних фінансових інвестицій.

Рис. 3.7. Розподіл відповідей здобувачів освіти на питання “Які фактори, на Вашу думку, сприяють впровадженню та використанню технологій електронної освіти у вищій школі? (n=3318, у %).

Не менш значущим фактором розвитку електронної освіти є популяризація концепції інклюзивної освіти. Сьогодні одним з ключових пріоритетів в галузі освіти є досягнення сталого розвитку саме за допомогою надання доступу до освітніх послуг різним верствам населення, їх залучення та адаптації до глобального освітнього простору. В цьому сенсі електронна освіта стає тією освітньою моделлю, яка долає просторово-часові обмеження та пропонує індивідуалізовану та персоніфіковану форму здобуття та споживання освітніх послуг.

На розвиток електронної освіти, особливо в секторі неформальної освіти, також здійснюють вплив сучасні тенденції ринку праці. Не можна стверджувати про те, що сьогодні повністю знецінюється наявність вищої освіти, але все більше роботодавців при працевлаштуванні звертають увагу не стільки на формальну наявність підтверджуючого документу про освіту, скільки на реальний рівень компетенцій та навичок працівника. В цьому контексті популярними стають короткострокові онлайн-курси та тренінги, проходження яких потребує значно менше часу та зусиль, ніж отримання повної вищої освіти в університеті.

Попри існування великої кількості факторів, які виступають каталізаторами становлення та розвитку електронної освіти, варто приділити увагу тим бар'єрам, які стримують або перешкоджають цим процесам (див. рис. 3.8).

Рис. 3.8. Розподіл відповідей професорсько-викладацького складу на питання “Які фактори, на Вашу думку, перешкоджають впровадженню та використанню технологій електронної освіти у вищій школі? (n=837, у %).

На думку опитаних представників професорсько-викладацького складу, одним з головних таких факторів є компетентісна неготовність викладачів працювати в новому освітньому форматі. Особливо це стосується викладачів похилого віку, яким набагато складніше опанувати сучасні інформаційно-комп'ютерні технології. В цьому контексті вирішенням цієї проблеми могло б стати розроблення програм адаптації співробітників та обов'язкове проходження викладачами спеціалізованих курсів з опанування ІКТ. Якщо ми говоримо про сегмент формальної освіти, то ключовим бар'єром розвитку є відсутність у ЗВО необхідних технічних засобів задля впровадження та підтримки технологій електронної освіти. Враховуючи те, що більшість ЗВО України не так давно усвідомили цінність та значущість електронної освіти та її технологій, формування матеріально-технічної бази для електронної освіти почалось з великим відставанням порівняно з країнами Європи та США. А це нашоє на ще одну проблему та перешкоду, а саме – недостатнє фінансування ЗВО та цільових програм з розвитку електронної освіти. Не можна оминути такі дві важливі проблеми як інформаційна небезпека та академічна недоброчесність. Збільшення потоків інформації, інтернетизація освіти, швидкість та гнучкість електронної освіти, необмежений доступ до навчального контенту та велика кількість неперевіраних інформаційних джерел – все це лише поглиблює ці проблематики [61]. Звичайно, що одним із складновирішуваних перешкод є питання нормативно-правового регулювання та визнання електронної освіти ринком праці. В українському законодавстві питання електронної освіти не регламентується та не регулюється, а деякі роботодавці все ж таки вимагають документ про повну вищу освіту в якості підтвердження наявності компетенцій у того чи іншого співробітника.

Спираючись на результати досліджень, до інших факторів, які перешкоджають впровадженню та використанню технологій електронної освіти у вищій школі, можна віднести наступні: прихильність суспільства

отримувати вищу освіту традиційним шляхом; складнощі забезпечення повного перенесення освітнього процесу до веб-середовища; високі фінансові інвестиції в розвиток електронної освіти; недостатня кількість методичних матеріалів по розробці та використанню технологій електронної освіти; мовний бар'єр; складнощі самодисципліни та самомотивації до самоосвіти. Розмірковуючи про бар'єри розвитку електронної освіти, слід згадати про те, чого найбільше не вистачає учасникам освітнього процесу під час карантинних обмежень (див. рис. 3.9). Так, здобувачі освіти підкреслили, що більшою мірою їм не вистачає живого спілкування зі своїми колегами-студентами та викладачами, а також різних студентських заходів та зустрічей. До вторинних елементів можна віднести мотивацію до навчання, самодисципліну, доступу до різних університетських структур, доступу до наукових та освітніх джерел. Таким чином, наша соціальна природа та цінність живого спілкування та перебування у соціумі може виступати ключовою перешкодою, яка з'явиться на шляху повсюдного поширення електронної освіти.

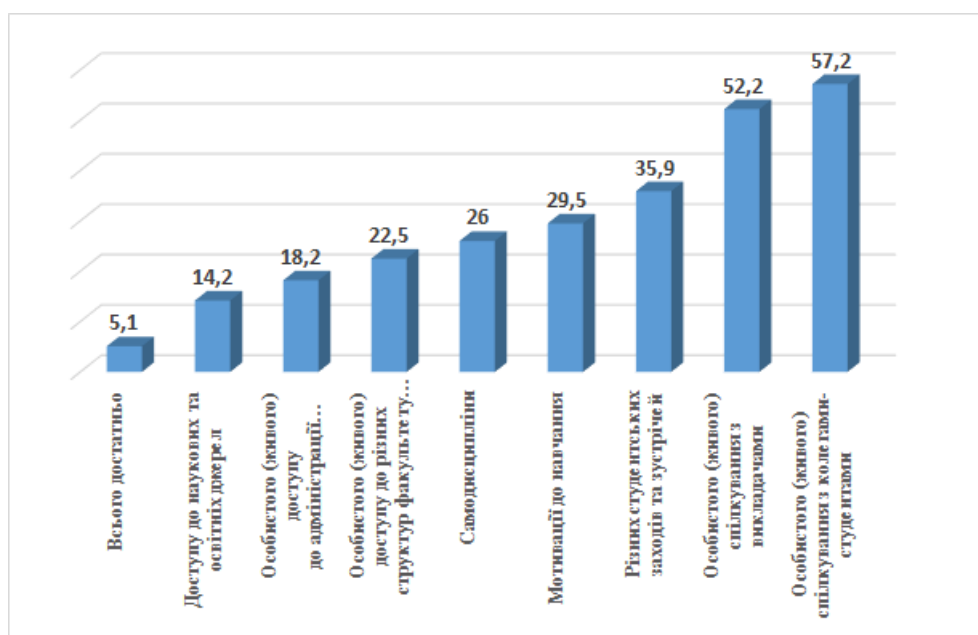

Рис. 3.9. Розподіл відповідей здобувачів освіти на питання “Чого Вам найбільше бракує для освітньої діяльності під час карантину?” (n=3361, у %).

3.3. Перспективи та ризики інституціоналізації електронної освіти у XXI столітті

У часи змін, що охопили всю планету, ми говоримо про вибухонебезпечні економічні кризи, вплив пандемії на всі сфери людського життя та світові тенденції. Вони стають невід'ємною частиною постмодерного життя та невід'ємною рисою XXI століття. Їх слід сприймати як провісників кардинальних змін у тому, як ми спілкуємось, як ми вивчаємо, передаємо свої знання та поширюємо свої ідеї. Людське суспільство перебудовується, а цифрові технології все більше проникають у нашу роботу та відпочинок. Нинішнє покоління, покоління споживання віртуальної реальності бачить світ по-іншому. Вони потребують знань, відмінних від тих, що використовували попередні покоління, а самі знання потребують нових методів здобуття. Науково-технічний прогрес середини XX століття став передумовою зростання електронної освіти. Теоретичні та практичні застосування у сфері інформаційних технологій сприяли появі принципово нових галузей науки, техніки та виробництва. Це, у свою чергу, забезпечило широку автоматизацію майже всіх аспектів виробничої та управлінської діяльності людини, значно підвищивши її ефективність та якість. Але оцінки ефективності електронної освіти далеко не є однозначними. Так, руйнівний зворотний зв'язок з комп'ютерами в освіті став результатом масштабного експерименту Міністерства освіти США, який був покликаний порівняти ефективність онлайн-навчання та навчання "віч-на-віч". Висновки були приголомшливими, тому що дидактичний ефект від використання комп'ютерів як засобу навчання не перевищує ефекту навчання віч-на-віч. Тому вченими був зроблений висновок про те, що використання комп'ютерних технологій у навчальному процесі може стати довгостроковою перешкодою для прогресу в освіті, що дозволить продовжити поточну кризу та стагнацію.

Незважаючи на все, ми маємо визнати, що електронна освіта набуває популярності в постмодерному суспільстві. Її переваги були визнані фахівцями в багатьох сферах та галузях. Компанії прагнуть удосконалити свою діяльність та покращити професійні знання свого персоналу, водночас отримуючи вигоду від рішень, які заощаджують витрати. Європейська Комісія трактує електронну освіту як “використання новітніх мультимедійних технологій та ресурсів Інтернету для покращення якості освіти шляхом надання доступу до інструментів та певних серверів, а також дистанційного обміну досвідом у певній сфері” [188].

Звичайно, що електронна освіта пропонує ряд переконливих переваг, включаючи доступ до електронних ресурсів певних країн чи певних галузей знань; доступність з точки зору витрат на навчання; можливість перегляду архівних матеріалів в будь-який час; можливість знайти адаптовану версію певного курсу до індивідуальних психологічних характеристик; можливість безперервно навчатись, можливість постійного саморозвитку тощо. Але не варто забувати про ті проблеми та ризики, які необхідно вирішувати та враховувати. У розумінні категорії ризику ми спирались на визначення поняття «освітніх ризиків», яке надають українські вчені Сокурянська Л. Г. та Дейнеко О. О.: «...освітні ризики - вибір (державою, закладом освіти, особою) певного алгоритму освітньої діяльності (надання та отримання освітніх послуг) у ситуації невизначеності через її можливі наслідки. Освітні ризики провокують ризики професійної самореалізації особистості, під якими ми розуміємо вибір професійної траєкторії, яка може як сприяти, так і перешкоджати реалізації її здібностей, талантів, професійних знань і навичок» [225]. Сьогодні українська соціологія приділяє особливу увагу питанню «нових нерівностей», а саме проблемам обмеженого доступу до таких соціальних ресурсів, як якісна освіта, доступ до Інтернету, продуктам культури тощо» [175].

Враховуючи всі переваги та недоліки електронної освіти, варто сказати, що сьогодні спостерігається інтенсифікація процесів активного її впровадження в заклади вищої освіти України, але те, яку роль та місце вона буде займати, є досить дискутованим питанням. Так, аналіз результатів дослідження демонструє, що професорсько-викладацький склад та експерти майже одногосно вважають, що електронна освіта не зможе повністю замінити традиційну освітню модель (72,9 % експертів та 84,1 % представників професорсько-викладацького складу) на відміну від здобувачів освіти, які висловили неоднозначність своєї позиції в цьому питанні. Майже 40 % здобувачів освіти вважає, що електронна освіта все ж таки витіснить очне навчання (див. рис. 3.10).

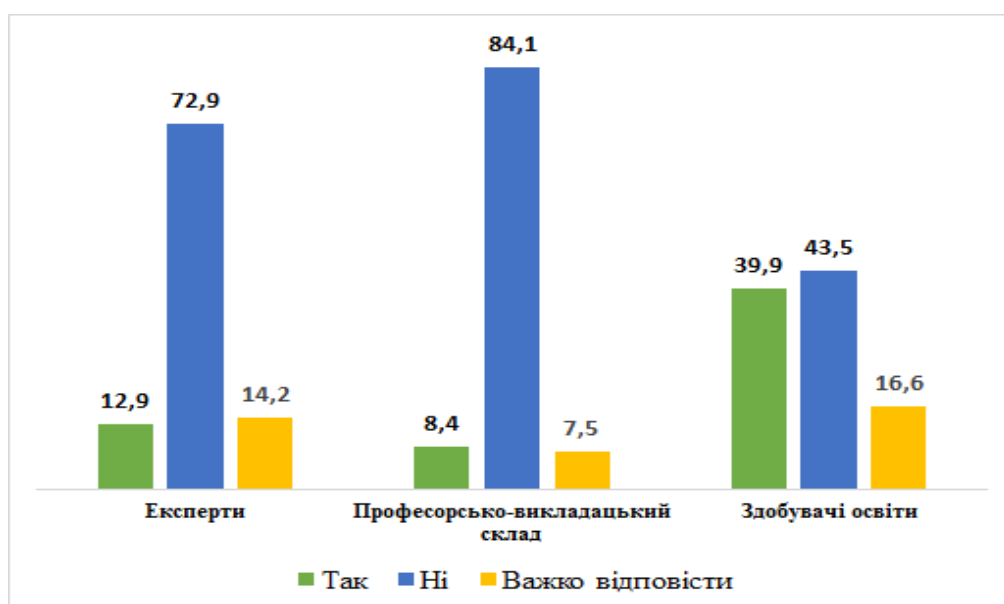

Рис. 3.10. Розподіл відповідей респондентів на питання “Як Ви гадаєте, чи зможе електронна освіта повністю замінити очне навчання” (n=62, n=843, n=3311, у %).

Аналіз результатів дослідження продемонстрував, що 41,9 % здобувачів освіти вважають, що електронна освіта буде виступати лише доповненням до традиційної аудиторної освіти (поєднання традиційної освіти та технологій електронної освіти), 25,3 % здобувачів наголошує на тому, що електронна освіта у майбутньому зможе повністю замінити

традиційну аудиторну освіту у вищій школі, 20,1 % респондентів притримуються думки про те, що електронна освіта буде виступати альтернативою традиційній аудиторній освіті та 12,2 % наполягає на тому, електронна освіта не знайде подальшого розвитку у сфері вищої освіти України та буде надавати освітні послуги лише окремим освітньо-професійним групам (див. рис. 3.11). Результати опитування професорсько-викладацького складу настановляють на не менш цікаві висновки. Більшість опитаних викладачів (68,4 %) все ж таки вважають, що електронна освіта буде виступати лише доповненням до традиційної аудиторної освіти (поєднання традиційної освіти та технологій електронної освіти) та лише 5,4 % опитаних схиляються до того, що електронна освіта у майбутньому зможе повністю замінити традиційну аудиторну освіту у вищій школі.

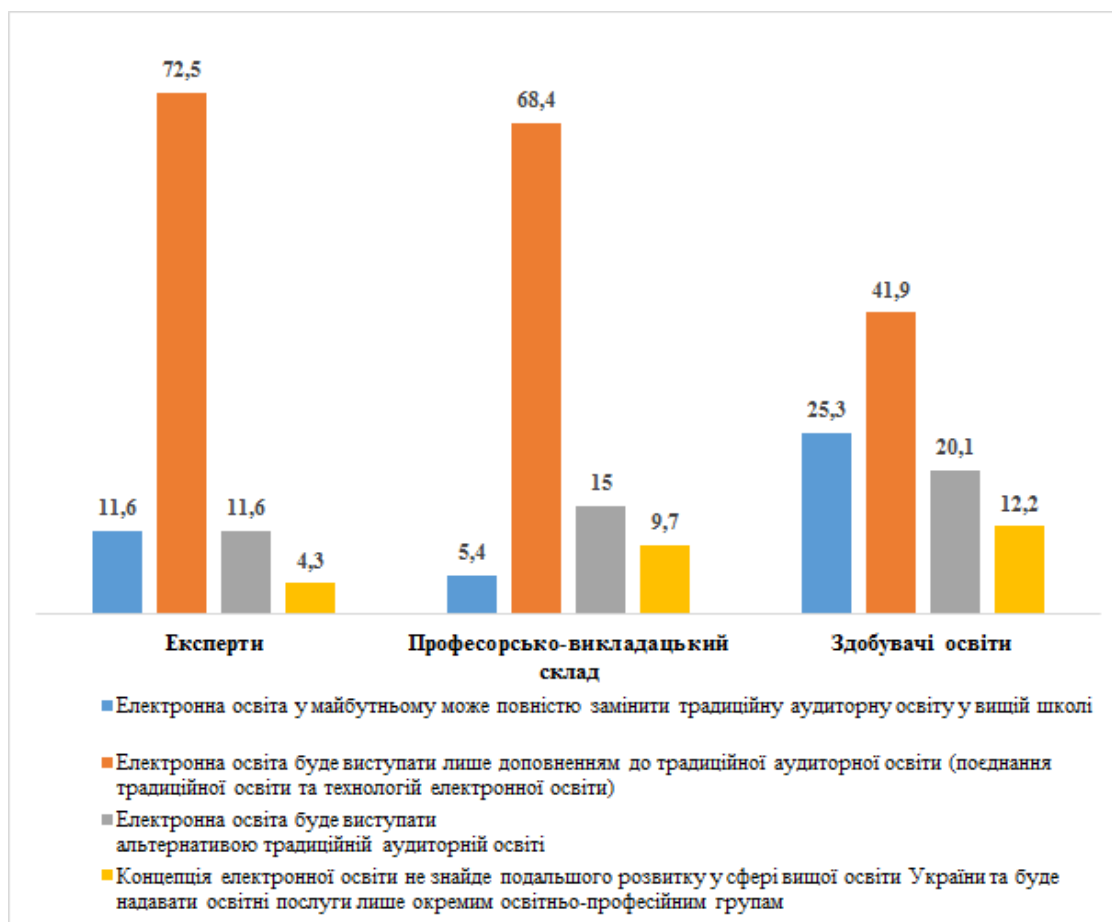

Рис. 3.11. Розподіл відповідей респондентів на питання “Які, на Вашу думку, перспективи розвитку електронної освіти в Україні?” (n=61, n=842, n=3325, у %).

Таку ж саму тенденцію ми можемо спостерігати при аналізі відповідей експертів. Таким чином, ми бачимо, що ключові учасники освітнього процесу не готові до сприйняття електронної освіти в якості повноцінної альтернативи традиційним формам організації навчальної діяльності, але наголошують на тому, що технології електронної освіти активно будуть впроваджені в систему вищої освіти у майбутньому. Але всі ми повинні усвідомлювати, що компанії та професії майбутнього будуть активно використовувати сучасні інформаційно-комунікативні технології. Глобальні мережі сьогодні об'єднали світ так, як ніхто не очікував. Для того, щоб задовольнити потреби мінливого світу, майбутня освіта має набувати таких якостей: гнучкість, територіальна незалежність, конкурентоспроможна вартість та якість, студентоцентрованість, технологічна оснащеність, інтерактивність.

Електронна освіта надає освітньому простору новий вимір, переводячи навчання на новий рівень через створення віртуальних спільнот, які взаємодіють в Інтернеті. Електронна освіта - це віртуальний кампус, який включає навчальну та соціальну взаємодію, норми, цінності, дискурс, статусно-рольову структуру тощо. Ми дійсно на порозі нових можливостей, і це лише початок нового горизонту освіти. Сила електронної освіти полягає в її потенціалі надавати потрібну інформацію потрібним людям у потрібний час і місце. Технологічний прогрес буде продовжувати змінювати форму навчання в Інтернеті та ця освітня модель неодмінно зробить серйозний прорив у найближчі роки.

Незважаючи на те, що електронна освіта все ще зароджується, вона пропонує потенційно нову індустрію та шлях розвитку і вдосконалення. Але в свою чергу, ця освітня модель буде вимагати від ключових учасників освітнього процесу певних навичок та компетенцій, які будуть виступати ключовими в роботі з ІКТ. Нагадаємо, що під цифровими компетенціями ми розуміємо сукупність знань та практичних навичок, які стають

значущими і необхідними для ефективного та безпечного існування, функціонування та розвитку в умовах цифрового суспільства, насиченого інформаційно-комунікативними технологіями, а також є ключовим компонентом формування його акумулятивного культурного капіталу.

Був проведений факторний аналіз на основі результатів опитування здобувачів освіти. Міра адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО) становила 0.8, що дозволило нам говорити про адекватність обраних даних для проведення факторного аналізу. Отримані результати дозволили нам умовно створити ключові дві групи компетенцій:

1. До першої групи «hard skills» увійшли такі компетенції як: загальна технічна та технологічна компетентність, навички роботи з онлайн-курсами, навички роботи з платформами електронної освіти.
2. До другої групи «soft skills» увійшли: навички самостійної роботи, почуття персональної відповідальності за результати навчання, самодисциплінованість, комунікативні навички.

Проведені дослідження дозволяють нам запропонувати SWOT-матрицю, яка надасть більш систематизовану та комплексну оцінку стану та розвитку електронної освіти у вищій школі України (див. табл. 3.6). Але всі ми повинні оцінювати не тільки ті можливості та переваги, які надає електронна освіта, але й зважувати ризики та загрози, які тягнуть за собою процеси повсюдної цифровізації та впровадження технологій електронної освіти [60]. Так, на основі результатів проведеного дослідження, ми можемо виокремити та класифікувати такі ризики за критерієм масштабізації наслідків, на які вказують ключові учасники освітнього процесу:

на рівні суб'єкта:

- мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та здобувачів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу;
- складнощі самодисципліни та самомотивації до самоосвіти;

- компетентісна неготовність учасників освітнього процесу;
- відсутність механізмів забезпечення якості електронного навчального контенту.

на рівні соціальних структур:

- відсутність належного нормативно-правового забезпечення електронної освіти;
- комерціалізація електронної освіти;
- загроза виникнення нових соціальних нерівностей;
- загроза виникнення кадрового дефіциту;
- загроза зникнення традиційних закладів вищої освіти;
- проблеми визнання електронної освіти ринком праці;
- проблема інформаційної безпеки;
- загроза поширення академічної доброчесності.

Таблиця 3.6

SWOT-матриця інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України

S ПЕРЕВАГИ	W НЕДОЛІКИ
1) економія часу та коштів; 2) гнучкість; 3) можливість поєднувати трудову діяльність та навчання; 4) орієнтована на набуття практичних професійних навичок та компетенцій; 5) інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу; 6) інтерактивність навчального процесу; 7) надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення; 8) надання доступу до необмеженої кількості освітніх джерел та ресурсів.	1) перешкоди технічного характеру; 2) складнощі самодисципліни та самомотивації; 3) мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції; 4) електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми; 5) компетентісна неготовність; 6) недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти; 7) високі фінансові інвестиції в розвиток електронної освіти; 8) можливість виникнення мовного бар'єру.
O МОЖЛИВОСТІ	T ЗАГРОЗИ
1) автоматизація навчального процесу; 2) можливість навчатися за індивідуальним планом відповідно до власних потреб і можливостей; 3) можливість оперативної зміни та вибору професійних інтересів; 4) можливість дистанційної взаємодії; 5) можливість навчатися протягом усього життя; 6) створення якісно нового віртуального освітнього простору; 7) створення нових соціальних груп, які об'єднані за новими критеріями та ознаками; 8) формування та підвищення інформаційної культури.	1) складнощі визнання електронної освіти ринком праці; 2) проблема інформаційної безпеки; 3) загроза виникнення нових соціальних нерівностей; 4) загроза поширення академічної доброчесності; 5) мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу; 6) загроза виникнення кадрового дефіциту; 7) загроза зникнення традиційних закладів вищої освіти; 8) поширення неякісного навчального контенту.

Таким чином, ми дійшли до висновку про те, що, незважаючи на всі переваги електронної освіти, слід пам'ятати про ризики та наслідки цифровізації освіти задля пошуку ефективних, комплексних, зважених, адаптованих до національних освітніх систем рішень, які враховували б інтереси та потреби всіх зацікавлених сторін.

Висновки до розділу 3

Підводячи підсумки, варто сказати, що порівняно з провідними західними країнами процеси інституціоналізації електронної освіти в Україні відбуваються значно повільніше. Були виділені ключові етапи інституціоналізації електронної освіти та зроблений висновок, що в Україні електронна освіта виступає в якості додаткового супроводу традиційної аудиторної освіти шляхом використання ЗВО в освітньому процесі інформаційно-комунікативних технологій, що може свідчати про домінування змішаної форми навчання.

Спираючись на результати дослідження, були виділені головні переваги та недоліки електронної освіти. До основних переваг електронної освіти можна віднести: економія часу, можливість поєднувати трудову діяльність та навчання, можливість навчатись протягом усього життя, формування та підвищення інформаційної культури, інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу, інтерактивність навчального процесу, надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення. До головних недоліків електронної освіти опитані респонденти відносять такі: перешкоди технічного характеру, складнощі самодисципліни та самомотивації, мінімізація безпосереднього спілкування

викладачів та учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу, електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми, труднощі адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними технологіями з боку учасників освітнього процесу (компетентнісна неготовність), загроза поширення академічної недоброчесності, проблема інформаційної безпеки, недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти.

Розроблено систему індикаторів для емпіричного вимірювання каталізаторів та бар'єрів інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України за допомогою систематизації показників, що знаходяться на мікро-, мезо- та макрорівнях. Виявлено, що ключовим каталізатором, який сприяє впровадженню електронної освіти та її технологій у вищу школу України, є виникнення нових можливостей та умов для поєднання трудової та освітньої діяльності, економія часу під час навчання в умовах електронної освіти та прагнення інтеграції у глобальний освітній простір. Було виявлено, що головними бар'єрами інституціоналізації електронної освіти є такі фактори: компетентнісна неготовність учасників освітнього процесу та надання переваги українського суспільства здобувати освіту традиційним шляхом.

В розділі удосконалено аналіз факторів внутрішнього та зовнішнього середовища електронної освіти за допомогою матриці SWOT, яка може стати інструментом комплексної оцінки перспектив та загроз інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, яка має на меті удосконалення процесів стратегічного планування, визначення цілеспрямованих напрямів розвитку та розробки управлінських рішень.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [60; 61; 154; 204].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичний та емпіричний аналіз стану та розвитку інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України. Було розвинуто теоретичну інтерпретацію концепту «електронна освіта» завдяки аналізу цього феномену з точки зору різних теоретико-методологічних підходів: інтегративних (синтетичних) теорій, інституційних теорій, концепцій соціального конструктивізму, структурно-функціональних парадигм, концепцій «мережевого» суспільства, теорій інформаційного суспільства. Було визначено, що електронна освіта як соціальне явище розглядається у межах різних підходів та областей наукового знання – психології, соціології, педагогіки, комп'ютерних наук тощо. Це спричинило існування уявлень про електронну освіту як соціальну, психологічну, педагогічну або технічну технологію. Кожний з цих підходів акцентує увагу на окремих аспектах досліджуваного феномену, але у загальному вигляді електронна освіта тлумачиться як сучасний напрям організації освітньої діяльності за допомогою активного впровадження та використання інформаційно-комунікативних технологій. Крім того, був уточнений понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблематики, а саме: запропоновано визначення таких понять як дистанційна освіта, інформаційна взаємодія в освіті, технології електронної освіти, електронний освітній простір, електронна освітня платформа, мережва освіти тощо. На основі аналізу теоретичних підходів було запропоновано авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка цілеспрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на отримання освітніх послуг та самостійне, опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційно-комунікативних технологій та Інтернету.

Було з'ясовано особливості електронної освіти як інформаційно-комунікативного простору та зроблено висновки про те, що електронна освіта як продукт цифрової революції має особливі інструменти та умови організації соціальних зв'язків, соціальної взаємодії та соціальних відносин, що, з одного боку, розкриває перед учасниками освітнього процесу безліч можливостей, але з іншого – продукує та стає джерелом якісно нових загроз та ризиків, наслідки яких є й досі до кінця не усвідомленими, що лише посилює їх непрогнозований вплив. Була надана інтерпретація таких характеристик та особливостей комунікативних процесів як кроскультурність комунікацій, інтерактивність та гіпертекстуальність, анонімність, дискурсивні особливості, анонімність та опосередкованість, було розглянуто питання інформаційної безпеки та академічної доброчесності.

В рамках дисертації були наведені різні підходи до розуміння поняття “соціального інституту” та процесу інституціоналізації, які вже є стійкими в соціологічному дискурсі. В першу чергу, мова йшла про здобутки структурно-функціональної парадигми (Т. Парсонс), концепції соціального конструктивізму (П. Бергер та Т. Лукман), класичної соціологічної думки (Е. Дюркгейм, М. Вебер) ті інших. Було запропоноване визначення поняття «соціального інституту» як усталеної форми організації суспільного життя, спрямованої на підтримку стабільного соціального порядку та задоволення потреб суспільства за допомогою використання механізмів управління соціальними процесами. Були запропоновані класифікації форм електронної освіти за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища (електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу можна виділити синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу

відбувається із певною затримкою); за критерієм регламентації електронну освіту можна класифікувати на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти конкретних результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (передбачає надання освітніх послуг відповідно до освітніх програм, але не має можливості присуджувати державні освітні кваліфікації відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел).

На основі аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів визначено ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; гуманізація освітньої діяльності; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу. Визначено, що ключовим завданням сучасних закладів вищої освіти є не виробництво знань, а чітка налагоджена система регулювання та оптимізації процесів з їх виробництва, трансляції та засвоєння.

У рамках дисертації уточнено соціальні, технологічні, культурні передумови та засади розвитку електронної освіти. В контексті цих міркувань розглянуто не тільки глобальні виклики пандемії коронавірусної хвороби та пов'язаних із цим карантинних обмежень, що, звісно, значною мірою інтенсифікували процеси впровадження та використання технологій

електронної освіти у вищій школі України, але й світові тенденції, які тим чи іншим чином обумовили процеси подальшої цифровізації освіти. Були розглянуті тенденції інтернетизації та індивідуалізації освіти, формування інформаційного суспільства, парадигми безперервної та випереджаючої освіти, процеси гуманізації освіти, формування пріоритету студентоцентрованого навчання, процеси масовізації та інтернаціоналізації освіти, поширення принципів та цінностей інклюзивної освіти, комерціалізація освіти тощо.

Узагальнюючи світовий та вітчизняний досвід становлення електронної освіти, було доведено, що на відміну від України, більшість закладів вищої освіти країн Європи та США давно є включеними до цифрового освітнього простору та активно впроваджують технології електронної освіти. За результатами дослідження, проведеного дослідницькою групою кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2017 році, а саме на основі проведення контент-аналізу сайтів ЗВО України, було знайдено, що більшість ЗВО України є лише фрагментарно включеними до системи електронної освіти та знаходяться на етапі поступового та несистемного впровадження технологій електронної освіти в освітній процес, який не має інституціалізованого характеру. Про це свідчить те, що 58 % українських ЗВО переважно впроваджують та використовують технології електронної освіти стихійно та несистемно, а на інституційному рівні вони віддають перевагу традиційним формам організації навчальної діяльності. Наразі лише 13 % ЗВО України комплексно та системно використовують технології електронної освіти, надаючи цим практикам інституціалізованого та регламентованого характеру.

Досвід закладів вищої освіти країн Європи, США, Канади говорить про те, що сучасні виші, якщо вони мають бажання залишатись

конкурентоспроможними, не повинні прив'язуватись до конкретної території саме тому, що провідні університети світу стають глобальними освітніми корпораціями, одночасно в яких можуть проходити навчання більше 200 тисяч здобувачів освіти. Так, проєкт першого віртуального університету був започаткований ще в 1960 році у Великобританії та називався Open University. Якщо говорити про європейські старі центри електронної освіти, то можна виділити Балтійський університет та Національний університет дистанційної освіти (UNED) в Іспанії. Наприкінці 1980-х років було створено Європейську асоціацію університетів з дистанційного навчання, яка через декілька років трансформувалась у Європейський відкритий університет, до якого включені 17 членів-організаторів із 15 країн. Сьогодні в США та Європі віртуальні університети – практика повсякденного життя. В якості прикладу можна навести такі університети як Відкритий університет Нідерландів (Open University of the Netherlands), Дистанційний університет Хагена, Німеччина, Національний університет дистанційної освіти, Іспанія, Центр відкритого навчання, Іспанія (Centro de Enseñanza a Distancia). На основі історичного аналізу виділено чотири моделі електронної освіти, які існують у світі:

1) Доповнення традиційних освітніх моделей. Такі освітні послуги надають традиційні ЗВО, які пропонують курси та програми електронної освіти.

2) Електронна освіта за принципом консорціуму. В рамках такої моделі на договірних засадах об'єднуються декілька ЗВО за допомогою державної або регіональної мережі та надають споживачам програми електронної освіти. При цьому здобувач освіти отримує диплом від конкретного ЗВО. Прикладом може бути Освітня мережа штату Мен (The University of Maine System, UNET).

3) Трьохмірна матриця електронної освіти, коли може укладатись угода між ЗВО, викладачами та провайдерами щодо надання програм електронної освіти. Право надання диплому про здобуття освітнього ступеня належить організаціям, які виникають в результаті укладання угоди. В якості прикладу можна навести «Державний університет Говернорс» (Governors State University).

4) Віртуальні університети. Ця модель електронної освіти передбачає організацію освітньої діяльності, при якій майже всі акредитовані програми ЗВО надає за допомогою інформаційно-комунікативних технологій (наприклад, OpenUniversity).

Якщо розглядати в якості однієї з «ідеальних моделей» інституціоналізації електронної освіти віртуальні університети, то слід сказати, що, незважаючи на два роки вимушених карантинних обмежень та намагань розвитку електронних освітніх технологій, в Україні електронна освіта домінує як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Здобувачам освіти не доступні всі функції, які виконує заклад вищої освіти, в цифровому просторі та можемо констатувати, що в українському освітньому просторі переважає гібридна модель електронної освіти, яка лише доповнює традиційну університетську освіту. А всі обмеження, з якими ми стикались протягом останніх двох років, та вимушене впровадження дистанційної форми освіти є скоріше сконструйованою потребою, мірою та необхідністю.

Так, розглядаючи життєвий цикл та риси будь-якого соціального інституту, слід сказати, що сьогодні електронна освіта лише набуває рис соціального інституту. Про це свідчить наявність ключових компонентів соціального інституту, а саме: системи статусів і ролей, функцій, норм і правил, дискурсивних практик, ціннісно-смыслового простору, організацій тощо. Спираючись на головну функцію будь-якого соціального інституту,

ми дійшли до висновку про те, що інституціоналізацію електронної освіти у вищій школі України можна розглядати лише в якості структурної трансформації інституту вищої освіти в цілому, адже ці інститути базуються на задоволенні однієї і тієї ж соціальної потреби. В контексті розгляду електронної освіти як якісно нового освітнього простору були визначені ключові комунікативні особливості, соціальні практики цієї освітньої моделі, інструменти встановлення соціальних зв'язків та побудови соціальних відносин. Але слід констатувати, що електронній освіті бракує декількох складових, які є обов'язковими для функціонування будь-якого соціального інституту. В першу чергу, мова йде про нормативно-правове регулювання електронної освіти, процес її формалізації, а також існування ресурсної бази для ефективного функціонування цього інституту.

Згідно з результатами дослідження, основними перевагами електронної освіти порівняно з традиційними освітніми формами є наступні: економія часу, можливість поєднувати трудову діяльність та навчання, можливість навчатись протягом усього життя, формування та підвищення інформаційної культури, інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу, інтерактивність навчального процесу, надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення. До головних недоліків електронної освіти опитані респонденти відносять такі: перешкоди технічного характеру, складнощі самодисципліни та самомотивації, мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу, електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми, труднощі адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними технологіями з боку учасників освітнього процесу (компетентнісна неготовність), загроза поширення академічної недоброчесності, проблема інформаційної безпеки, недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти. Саме

тому в якості першочергових практичних рекомендацій вважаємо за необхідне регламентувати функціонування електронної освіти у вищій школі України на законодавчому рівні та розробити єдину «дорожню карту» розвитку закладів вищої освіти України у новій цифровій формації.

Щодо оцінки перспектив розвитку електронної освіти в вищій школі України було виявлено, що більшість опитаних респондентів (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) впевнені, що найближчим часом електронна освіта буде виступати лише доповненням до традиційної аудиторної освіти. Разом з тим, були виокремлені каталізатори інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, а саме: прагнення інтеграції у світовий освітній простір, потреба в поєднанні трудової та освітньої діяльності, впровадження кредитно-модульної системи та концепції студентоцентрованого навчання, економія коштів на сферу надання освітніх послуг, популяризація концепції інклюзивної освіти та інші. Попри існування великої кількості факторів, які виступають каталізаторами становлення та розвитку електронної освіти, було приділено увагу бар'єрам, які стримують або перешкоджають цим процесам. Доведено, що такими перешкодами є прихильність суспільства отримувати вищу освіту традиційним шляхом; складнощі забезпечення повного перенесення освітнього процесу до веб-середовища; високі фінансові інвестиції в розвиток електронної освіти; недостатня кількість методичних матеріалів по розробці та використанню технологій електронної освіти; мовний бар'єр; складнощі самодисципліни та самомотивації до самоосвіти; недосконалість нормативно-правового забезпечення, компетентісна неготовність, складнощі визнання електронної освіти ринком праці.

В якості практичних рекомендацій хотілось би звернути увагу профільних органів державного управління на такі питання як: удосконалення нормативно-правового регулювання електронної освіти,

врегулювання питання визнання електронної освіти, покращення матеріально-технічної бази закладів вищої освіти, розробка програм з адаптації до якісно нового освітнього середовища та «дорожньої карти» розвитку закладів вищої освіти України у новій цифровій формації.

Становлення та формування будь-якого соціального інституту починається з виникнення та усвідомлення суспільної потреби. Саме тому, в сучасному українському суспільстві до кінця не актуалізувалась потреба в повсюдній цифровізації освіти і це, в першу чергу, може бути обумовлено не стільки страхом щодо знищення традиційних освітніх закладів, скільки соціальною природою й постійною потребою людей перебувати в реальному соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айнутдинова И. Н. Опережающее образование в высшей школе гуманитарного профиля: теоретические основы. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов, 2010. № 3 (34). С. 117–121.
2. Алтайцев А. М., Гербовицкая М. Ф., Корбут А. М., Краснов Ю. Э. Аналитический обзор международных тенденций развития высшего образования. Минск, 2003. № 8. URL : <http://charko.narod.ru/index15.html> (дата обращения: 16.06.2021).
3. Андреев Ю. П., Коржевская Н. М., Костина Н. Б. Социальные институты: содержание, функции, структура. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. 83 с.
4. Антонюк Т. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти як важливий фактор конкурентоспроможності української освітньої системи. *Наукові записки. Серія «Історичні науки» / Нац. ун-т «Острозька академія»*. 2013. Вип. 21. С. 149–155. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nznuoai_2013_21_26 (дата звернення: 07.07.2021).
5. Арбенина В., Сокурянська Л. Стан навчальних практик сучасного студентства як соціокультурний бар'єр модернізації вищої школи України. *Український соціологічний журнал*. 2012. № 1–2. С. 27–47.
6. Асанова Н. И. Парадигмы социологии образования и конкретно-социологические исследования. *Вестн. Пермского нац. исслед. политехн. ун-та. Соц.-экон. науки*. 2011. № 9. С. 71–80.
7. Асоціація користувачів Української науково-освітньої телекомунікаційної мережі «УРАН». URL : <http://www.uran.net.ua/~ukr/frames.htm> (дата звернення: 08.09.2020).

8. Астахова В. И. Некоторые вопросы теории и практики становления непрерывного образования. *Гуманит. науки*. 2011. № 3. С. 86–93.
9. Бакиров В. С., Ушакова Н. И., Хижняк Л. М. Міжкультурна комунікація в університеті: історичний досвід і виклики сучасності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 286-293. URL : <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/10265> (дата звернення: 08.09.2020)
10. Бакиров В. С. Трансформация университета, функций и статуса университетского преподавателя. *Новий колегіум*. 2016. № 2 (84). С. 5–11. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NovKol_2016_2_4 (дата звернення: 17.06.2020).
11. Балымов И. Л. Представления студентов о человеке в Интернете и общении с ним. *Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена*. 2007. № 15(39). Аспирантские тетради. С. 245–248.
12. Барбашин М. Ю. Методологические возможности Блумингтонской школы и перспективы развития современного неоинституционализма. *Журн. социологии и соц. антропологии*. 2014. Т. XVIII, № 1. С. 98–112.
13. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций. Москва : БЕК, 1996. 352 с.
14. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.
15. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. *Новая технократическая волна на Западе : сб. ст.* Москва, 1986. С. 330–342.
16. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / пер. с англ. Е. Руткевич ; Моск. филос. фонд. Москва : Academia-Центр ; Медиум, 1995. 323 с.

17. Бельська Т. В. Інституційний вимір глобального громадянського суспільства. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44(1). С. 71–81. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_44%281%29__10 (дата звернення: 08.09.2020).
18. Беляков К. І. Інформатизація в Україні: Проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : монографія. Київ : КВІЦ, 2008. 576 с.
19. Білан Н. І. Особливості інтернет-комунікації. *Наук. зап. Ін-ту журналістики*. 2015. Т. 59. С. 51–54.
20. Бірюкова М. В. Згуртованість в сучасному світі: realem vs virtual. *Габітус*. 2021. № 25. С. 9-14. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.1> URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/25-2021/25-2021.pdf> (дата звернення: 08.09.2021).
21. Бірюкова М. В. Мобільні месенджери як технології сучасної self-взаємодії у фокусі цифрової соціології. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 4. С. 8-12. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4\(44\).199304](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199304) URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2019_4_3 (дата звернення: 08.09.2020).
22. Блур Д. Сильная программа в социологии знания. *Логос*. 2002. № 5-6(35). С. 162–185.
23. Болкунов И. А. Электронное обучение: проблемы, перспективы, задачи. *Тавр. науч. обозреватель*. 2016. № 11(16). С. 128–132.
24. Борисова Т., Чуканова С. Наукова комунікація в цифрову епоху : [звіт про IV Міжнародну науково-практичну конференцію, присвячену сучасним питанням бібліотекознавства, наукометрії, бібліометрії]. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. 2016. № 3. С. 22–25. URL :

<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9547> (дата звернення: 09.09.2021).

25. Бугайчук К. Л. Дистанційне та електронне навчання: сутність, особливості, співвідношення. *Вісн. післядиплом. освіти*. 2014. № 10 (23). С. 7–17.
26. Бугайчук К. Л. Мобільне навчання: сутність та моделі впровадження в навчальний процес вищих навчальних закладів МВС України. *Інформ. технології і засоби навчання*. 2012. № 1. URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1471> (дата звернення: 04.10.2020).
27. Буланова-Топоркова М. В., Духавнева А. В., Кукушин В. С., Сучков Г. В. Педагогические технологии. Москва ; Ростов н/Д : МарТ, 2004. 336 с.
28. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / пер. с фр., сост., общ. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. Москва : Ин-т эксперимент. социологии, 2005. 576 с.
29. Бурлука О. В. Самоосвіта як процес становлення і розвитку особистості. *Наук. вісник. Серія «Філософія»*. 2006. Вип. 22. С. 99–104.
30. Васильев М. Глобальные тренды в области систем e-learning и международный опыт ведущих университетов мира, использующих Black board Learn и Black board Collaborate. URL : <http://www.vpgroup.ru/Portals/7/materials/Vasilev.pdf> (дата обращения: 07.09.2021).
31. Вступ до інформаційної культури та інформаційного права / ред. М. Я. Швець, Р. А. Калюжний. Ужгород : ІВА, 2003. 240 с.
32. Гаврилова Н. В., Есмурзаева Ж. Б., Гаврилова Н. С. Электронное обучение и некоторые вопросы социально-психологической безопасности. *Концепт*. 2015. № 3. URL : <http://e-koncept.ru/2015/15063.htm> (дата обращения: 06.05.2020).

33. Гафіяк А. Інноваційні методи навчання студентів в умовах розвитку інформаційних та телекомунікаційних технологій. *Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Полтава, 2013. Вип. 2(58). С. 90–93.
34. Гидденс Э. Элементы теории структуризации. *Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас*. Новосибирск, 1995. С. 40–80.
35. Готов М. Б. Социальный институт: определение, структура, классификация. *Социс.* 2003. № 10. С. 13–19.
36. Гневашева В. А. Доступность блага «образовательные услуги высшего профессионального образования» в современной России. *Экономика образования.* 2010. № 3. С. 23–38.
37. Готько О., Чайковська О. Інформаційно-комунікаційні технології – як сучасний засіб навчання в освіті. *Молодь і ринок.* 2015. № 4. С. 130–134.
38. Гриценко В. Г. Шляхи інформатизації університетської освіти. *Вісн. Черкас. ун-ту.* 2011. Вип. 211. ч. 2. С. 35–38.
39. Гужеля Д. Ю., Ястребов Л. И. Электронное обучение и перспективы развития личности. URL : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/981f474054ed4647c32571da0031c51e> (дата обращения: 03.03.2020).
40. Дейнеко О. О. Адаптація соціально вразливих категорій студентства крізь оптику концепцій соціальної згуртованості: потенціал практичного застосування. *Габітус.* 2021. Вип. 22. С. 17-24. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.22.2>. URL : <http://habitus.od.ua/journals/2021/22-2021/4.pdf> (дата звернення: 03.09.2021).
41. Дем'яненко В. Б. Мережні електронні площадки як засіб формування інформаційної системи навчального призначення для учнів малої академії наук України. *Інформаційні технології в освіті.* 2012. Вип. 12. С. 146–151.
42. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія : матеріали Міжвуз. вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л. Б. Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. 102 с.

43. Довгань О. Д. Сучасні інформаційні структури як компоненти інформаційної безпеки. *Інформація і право*. 2015. № 2 (14). С. 111–120.
44. Долгих В. Н. Возможности и проблемы электронного обучения. *Актуальні проблеми розвитку електронної освіти в галузі економіки* : тези доп. І Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастопіль, Харків, 14–16 трав. 2011 р.). Харків, 2011. С. 28–30.
45. Еланова М. М., Мантатова Л. В. Гуманизация образования в целях устойчивого развития. Улан-Удэ : ВСГТУ, 2006. 154 с.
46. Електронна освіта : термінологічний словник / В. С. Бакіров, Л. М. Хижняк, І. А. Солдатенко [та ін.] ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; за ред. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. 163 с.
47. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
48. Жовнір А. О. Віртуалізація, інформатизація та технологізація як сучасні тренди глобалізованого суспільства в умовах сталого розвитку. *Сучасні інформаційні технології управління екологічною безпекою, природокористуванням, заходами в надзвичайних ситуаціях* : матеріали 17 Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25–26 вересня 2018 р.). Київ, 2018. С. 138–140.
49. Жовнір А. Електронізація соціальних комунікацій у сучасному українському суспільстві: мережеві підходи. *Соціол. студії*. 2019. № 1 (14). С. 33–37. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-33-37>.
50. Жовнір А. О. E-learning як комунікативний простір сучасного учасника освітнього процесу: особливості, бар'єри, ризики. *Якубинська наукова сесія* : зб. тез доп. учасн. XIV Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 05 квітня 2019 р.). Харків, 2019. URL : https://sau.in.ua/event_held/hiv-mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-yakubynska-naukova-sesiya/ (дата звернення: 03.09.2021).

51. Жовнір А. О. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах становлення та розвитку електронної освіти. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України "Київ. політехн. ун-т"*. Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 1/2 (33/34). С. 120–124 (Index Copernicus International).
52. Жовнір А. О. Зміни понятійно-категоріального апарату соціології освіти в умовах розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій. *Харківські соціологічні читання «Мова соціології: сучасні тренди»* : зб. тез доп. учасн. XXI Міжнар. наук. конф., (м. Харків, 15–16 листоп. 2018 р.). Харків, 2018. URL : <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-65-2018/xxi-mizhnarodna-naukova-konferencija-harkivski-sociologichni-chitannja-mova-sociologii-suchasni-trendi-zaproshehennja-do-uchasti> (дата звернення: 10.10.2021).
53. Жовнір А. О. Концептуальні та інституційні засади становлення електронного навчання: вітчизняний та світовий досвід. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences»* : Conference proceedings, 20-21 October, Lublin, 2017. S. 140–143.
54. Жовнір А. О., Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання. *Грані*. 2017. Т. 20, № 7. С. 80–88. (Index Copernicus International)
55. Жовнір А. О. Особливості соціологічної діагностики модернізації освіти. *International scientific conference "Modernization of educational system: world trends and national peculiarities"*: Conference Proceedings, 23 February, Kaunas, 2018. S. 51–54.
56. Жовнір А. О., Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Тремполець Д. М. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. *Укр. соціум*. 2017. № 2. С. 45–59. URL : <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-65-2018/xxi-mizhnarodna-naukova-konferencija-harkivski-sociologichni-chitannja-mova-sociologii-suchasni-trendi-zaproshehennja-do-uchasti>

socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/45-59_no-2_vol-61_2017_UKR.pdf (дата звернення: 12.10.2021).

57. Жовнір А. О. Поняття та сутність електронного навчання: теоретичні підходи до визначення. *Соціологія у (пост)сучасності* : матеріали XVI Міжнар. наук. конф., (м. Харків, 15–16 берез. 2018 р.), Харків, 2018. С. 44–45.
58. Жовнір А. О. Проблематика соціальних комунікацій в контексті формування та розвитку електронної освіти. *Габітус* : наук. журн. Одеса, 2019. № 9. С. 65–68. (Index Copernicus International).
59. Жовнір А. О. Протиріччя розвитку електронної освіти в освітньо-комунікативному просторі сучасного суспільства. *Соціологічні студії*. Луцьк, 2020. № 1(16). С. 40–45. (Index Copernicus International)
60. Жовнір А. О. Соціальні наслідки та ризики становлення та розвитку електронного навчання. *«Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання»* : матеріали III Конгресу соціологічної асоціації України, 12–13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 503–504.
61. Жовнір А. О. Упровадження медіаосвіти та формування медіакомпетентності як ключові фактори забезпечення інформаційної безпеки громадянина та держави. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя, 2017. Вип. 73. С. 178–193.
62. Жовнір А. О. Філософські засади трансформаційних процесів у контексті сучасної системи освіти: онтологічний вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса, 2018. Вип. 21. С. 30–33. (Index Copernicus International).
63. Жорнова О., Науково-методичне забезпечення навчального процесу у вищій школі : усталені нормативи та сучасні вимоги. *Вісн. Книжк. палати*. 2012. № 2. С. 1–4.

64. Жулкевська В. О. Дистанційна освіта: історичний аспект зарубіжного досвіду *Вісн. Львів. ун-ту*. 2004. Вип. 18. С. 81–88. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpe.2004.18.6284>.
65. Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної ради*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 12.02.2021).
66. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації». *Відомості Верховної ради*. 1998. № 27–28. Ст. 182. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.02.2021).
67. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної ради*. 2017. № 38–39. Ст. 380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 12.02.2021).
68. Засоби і технології єдиного інформаційного освітнього простору : зб. наук. пр. / за ред. В. Ю. Бикова, Ю. О. Жука ; Ін-т засобів навчання АПН України. Київ : Атіка, 2004. 240 с.
69. Зоська Я. В., Бессараб А. О. Споживчі інтенції українців щодо контенту й послуг інтернету. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2018. Вип. 80. С. 61-71. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2018_80_10 (дата звернення: 18.02.2021).
70. Зоська Я. В. Соціокультурна зумовленість споживання освітніх послуг в сучасному українському суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 85. С. 118-133. DOI:10.32840/2707-9147.2020.85.12
URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/85/14.pdf> (дата звернення: 18.02.2021).
71. Зубченко О. С. Впровадження електронного навчання в систему вищої освіти країн-членів Європейського Союзу. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту*

імені Івана Франка. 1998. Т. 64. С. 113–118.
URI : <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/8766> (дата звернення: 09.09.2020).

72. Ибрагимова С. Н., Жельская Л. Б. Особенности современной Интернет-коммуникации. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии*: сб. ст. по матер. VII Междунар.науч.-практ. конф. Новосибирск, 2012. С. 140–146.
73. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург : Петерб. Востоковедение, 2000. 96 с.
74. Иванова С. В. Гуманизация образования: цели, задачи и условия. *Ценности и смыслы*. 2010. № 2. С. 91–109.
75. Иванова С. В. Электронное обучение: многообразие теорий. URL : <http://www.kpinfo.org/activities/research/conferences/conference-internet-2013-april/78-problemy-i-perspektivy-razvitiya-obrazovaniya-v-sovremennom-mire/513-1-30> (дата обращения: 10.03.2021).
76. Іванюк І. В. Формування понятійно-термінологічного апарату з питань розвитку дистанційної освіти. *Інформ. технології і засоби навчання*. 2012. № 5. <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/viewFile/716/540> (дата звернення: 17.07.2021).
77. Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи : монографія / за заг. ред. Ф. Г. Ващука. Ужгород : ЗакДУ, 2011. 560 с.
78. Історія становлення дистанційної освіти в Україні. URL : <http://www.osvita.org.ua/distance/ukraine/> (дата звернення: 14.05.2020).
79. Калита О. М. Електронна комунікація: мовнокомунікативні особливості й жанрова диференціація. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. Вип. 9. С. 102–105. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2012_9_32 (дата звернення: 06.04.2021).

80. Каменева Т. Н. Педагогические технологии в электронном образовательном пространстве: традиции и инновации. *Образовательные технологии и общество*. 2013. № 1. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-tehnologii-v-elektronnom-obrazovatelnom-prostranstve-traditsii-i-innovatsii> (дата обращения: 15.04.2021)..
81. Касаткін Д. Ю. Методика наповнення та використання комп'ютерно-орієнтованого навчального середовища. *Наук. вісн. нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. Київ, 2012. Вип. 175. Ч. 2. С. 209–219.
82. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
83. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы: макросоциологическая объяснительная гипотеза. *Социс. Теория. Методология*. 2001. № 2. URL : http://www.kirdina.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=221&Itemid=58&lang=ru (дата обращения: 16.09.2020).
84. Кириченко Е. А., Ярута А. Г. Особенности Интернет-коммуникации как новой формы социализации в современном обществе. *Межкультурная коммуникация: лингвистический, социальный и медицинский аспекты*: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф.. Курск, 2012. С. 17–21.
85. Кісіль М. В. Гуманізація вищої освіти як сучасна тенденція. *Інноваційний розвиток суспільства за умов кроскультурних взаємодій* : матеріали конф. Суми, 2008. С. 49–51.
86. Клубань М. В. Інформаційно-освітній простір: поняття, основні принципи та нормативно-правове регулювання. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 берез. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 120–123.
87. Клубань М. В. Стан впровадження електронної освіти у вищих навчальних закладах України. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 4, т. 1. С. 126–129.

88. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство : сучасний стан та перспективи розвитку в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія». Київ, 2004. 234 с.
89. Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні. URL : <http://www.osvita.org.ua/distance/%20pravo/00.html> (дата звернення: 23.03.2020).
90. Космачева Л. М., Коровушкина Е. А. Студентоцентрированное образование как условие реализации основных образовательных программ ВПО. *Вестн. Рос. междунар. акад. туризма*. 2011. № 2(2). С. 101–104. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/studentotsentrirovannoe-obrazovanie-kak-uslovie-realizatsii-osnovnyh-obrazovatelnyh-programm-vpo> (дата обращения: 04.07.2020).
91. Кравець С. Г. Функції дистанційного навчання у системі професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників. *Використання платформи дистанційного навчання e-learning.org.ua в освітньому процесі професійно-технічного навчального закладу* : матеріали наук.-практ. семінару, (26 квіт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 21–24.
92. Краснова Т. И. Взгляд на электронное обучение через призму трансформации образования. *Молодой ученый*. 2015. № 11. С. 1368–1371.
93. Кремень В. Г. Українська освіта в добу глобалізації. *Директор школи, ліцею, гімназії* : наук.-практ. журн. для керівників закладів освіти. 2002. № 6. С. 4–12.
94. Кристакис Н., Фаулер Дж. Связанные одной сетью: Как на нас влияют люди, которых мы никогда не видели / пер. с англ. Н. Сашиной. Москва : Юнайтед Пресс, 2011. 361 с.
95. Кронівець Т. М. Електронна освіта у вищих навчальних закладах України : проблеми і перспективи правового регулювання. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. Серія 18 «Економіка і право». 2013. Вип. 22.

- С. 134–140. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2013_22_20 (дата звернення: 06.04.2021).
96. Куликова А. В. Особенности интернет-коммуникаций. *Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского*. Серия «Социальные науки». 2012. № 4. С. 19–24.
97. Кустов А. Понятие института в современных социальных науках. URL :chrome-extension://oemmndcbldboiebfnladdacbfmadadm/http://www.hse.ru/data/2012/09/03/1243108051/KUSTOV_Ponjatie%20instituta.pdf (дата обращения: 03.07.2020).
98. Лапінський В. В., Міна А. С., Скрипка К. І. Міжнародні тенденції розвитку інформатизації освіти та підвищення її якості. *Інформ. технології і засоби навчання*. 2010. № 5(19). URL : [http://www.ime.edu-ua.net/em\[htm\]l](http://www.ime.edu-ua.net/em[htm]l) (дата звернення: 08.08.2020).
99. Лисенко С. А. Особливості світового досвіду з організації дистанційного навчання в умовах неперервної освіти. URL :: <http://oaji.net/articles/2014/927-1418210100.pdf> (дата звернення: 18.07.2020).
100. Лутфуллін В. Самоосвіта як форма навчання без перевантажень. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Полтава, 2013. Вип. 2 (58). С. 13–20.
101. Ляхощька Л. Дистанційне навчання як педагогічна технологія неперервної освіти. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 61–62. С. 33–39.
102. Мамон О. Тенденції розвитку електронної освіти та ефективність упровадження E-LEARNING у традиційну освіту. *Наук. вісн. Мелітопол. держ. пед. ун-ту*. Серія «Педагогіка». 2014. № 2. С. 302-307.
103. Марарица Л. В., Антонова Н. А., Ерицян К. Ю. Общение в интернете: потенциальная угроза или ресурс для личности. *Петерб. психол. журн*. 2013. № 5. С. 35–49.
104. Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. №4. С. 43–56.

105. Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів: монографія / О. Т. Баришполець, О. Л. Вознесенська, О. Є. Голубєва, Г. В. Мироненко та ін. ; за наук. ред. Л. А. Найдьонової, Н. І. Череповської. Київ : Міленіум, 2014. 348 с.
106. Мельніченко В. Освіта як соціальне явище. *Вересень*. Київ, 2003. № 1 (23). С. 14–18.
107. Мерцалова Т. А. Информационная открытость системы образования: вопросы эффективности государственной политики. *Вопр. образования*. 2015. № 2. С. 40–75.
108. Мигович С. М., Тверезовська Н. Т. Огляд сучасного стану дистанційного навчання в Україні. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2011. Вип. 159, ч. 2. С. 320–329.
109. Мирутенко Л. В. Система оцінки якості дистанційної освіти в Україні: основні проблеми і задачі. *Системи обробки інформації*: зб. наук. праць / Харків. ун-т Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. 2016. №3 (140). С. 260–263.
110. Можаяєва Г. В. Электронное обучение в ВУЗе: современные тенденции развития. *Гуманит. информатика*. 2013. Вып. 7. С. 126–138.
111. Морозова О. Н. Особенности интернет-коммуникации: определение и свойства. *Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А. С. Пушкина*. 2010. Серия «Филология». № 5, т. 1. С. 150–157.
112. Мур М. Теория транзакционных расстояний. *Теоретические принципы дистанционного образования*. 1997. С. 22–38.
113. Наказ Міністра освіти і науки України від 07 липня 2000 року № 293 «Про створення Українського центру дистанційної освіти. URL : http://osvita.ua/legislation/Dist_osv/3137/ (дата звернення: 09.10.2020).
114. Наказ Міністра освіти і науки України від 21 січня 2004 року № 40 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання».

URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0464-04> (дата звернення: 13.11.2020).

115. Наказ Міністра освіти і науки України від 30 жовтня 2013 року № 1518 «Про затвердження Вимог до вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти, наукових, освітньо-наукових установ, що надають освітні послуги за дистанційною формою навчання з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців за акредитованими напрямками і спеціальностями». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1857-13> (дата звернення: 09.10.2020).
116. Нефедова Л. В. Понятийный аппарат теории информатизации высшего образования. Информатизация образования интеграция информационных и педагогических технологий : материалы Междунар. науч. конф. Минск, 2008. С. 386–394.
117. Ноздрин Л. В. Исследование результатов e-learning проектов в высшей школе Украины. URL : <http://ifets.ieee.org/russian/depositary> (дата обращения: 08.09.2020).
118. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва : Начала, 1997. 168 с.
119. Офіційний веб-ресурс проекту «edX». URL :: <https://www.edx.org/> (дата звернення: 18.10.2020).
120. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 28.10.2020).
121. Офіційний сайт проекту "Prometheus". URL : <http://prometheus.org.ua/> (дата звернення: 18.10.2020).
122. Павлюк А. В., Битарова З. Л. Особенности электронного образования в цифровую эпоху. *Мир науки*. 2018. №4. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-elektronnogo-obrazovaniya-v-tsifrovuyu-epohu> (дата обращения: 04.03.2020).

123. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы. *Полит. наука*. Москва, 2001. № 2. С. 149–189.
124. Пилипчук В. Г., Брижко В. М. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 60–70.
125. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. Кишенев : Центр. типогр., 1997. 352 с.
126. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени : пер. с англ. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. 220 с.
127. Положення про дистанційне навчання.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (дата звернення: 18.10.2020).
128. Полтавская Е. И. О понятии «социальный институт». *Социс*. 2009. № 3. С. 68–71.
129. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2003 року № 1494 «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 роки. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1494-2003-%D0%BF> (дата звернення: 07.10.2020).
130. Проект концептуальних засад розвитку електронної освіти в Україні.
URL : <http://pon.org.ua/novyny/2063-konceptualni-zasadi-rozvitku-elektronnoyi-osviti.html> (дата звернення: 18.10.2020).
131. Пронина Л. А. Открытое информационно-образовательное пространство как компонент современного образования. *Гаудеамус*. 2012. № 20. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/otkrytoe-informatsionno-obrazovatelnoe-prostranstvo-kak-komponent-sovremennogo-obrazovaniya> (дата обращения: 12.06.2020)
132. Пушкарьова Т. О., Мельник О. М. Електронна освіта і її розвиток в Україні. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2013. № 3. С. 16–17.

133. Рамський Ю. С. Інформаційне суспільство. Інформатизація освіти. *Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання* : зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 7. С. 16–28.
134. Ритцер Дж. Современные социологические теории. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 688 с.
135. Сергеев А. Г., Жигалов И. Е., Баландина В. Б. Введение в электронное обучение : монография. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2012. 182 с.
136. Сидоренко О. Л. Вища освіта : шляхи України у світовому вимірі. Харків : Основа, 2000. 256 с.
137. Сидоров М., Табаков Д. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу. *Політ. менеджмент*. 2008. № 4 (31). С. 119–125. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/59836> (дата звернення: 17.08.2020).
138. Симонова А. Л., Ломаско П. С. U-LEARNING – повсеместное электронное обучение в XXI веке: на пути к коннективизму и смарт-образованию. *I Международная научная конференция в рамках IV Международного научно-образовательного форума «Человек, семья и общество: история и перспективы развития» «Информатизация образования и методика электронного обучения»*, сб. материалов. Красноярск, 2016. С. 293–297.
139. Скиба О. П. Наукові комунікації в інформаційну епоху. *Вісн. Нац. авіац. ун-ту*. Серія «Філософія. Культурологія». 2012. № 1 (15). С. 42–46. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2012_1_13 (дата звернення: 10.01.2020).
140. Скотна Н. Сутність глобалізації та її вплив на розвиток вищої освіти в Україні. *Людинознавчі студії*. Серія «Філософія». 2013. Вип. 28. С. 4–16. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2013_28_3 (дата звернення: 20.11.2020).
141. Сокурянська Л. Г. Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*.

- Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016. Вип. 36. С. 108–113. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2016_36_19 (дата звернення: 20.11.2020).
142. Соловов А. В. Электронное обучение - новая технология или новая парадигма? *Высшее образование в России*. 2006. № 11. С. 104–112.
143. Сорока Ю. Г. Практикуючи студентоцентровану освіту: діагностичні аспекти студентських очікувань *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2014. № 1101. Вип. 32. С. 190–194. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2014_1101_32_33 (дата звернення: 20.11.2020).
144. Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины : кол. моногр. / под ред. В. С. Бакирова. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 424 с.
145. Таппасханова М. А. Дистанционное обучение – способ реализации образовательной траектории. *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2011. № 8. С. 44–48.
146. Тарасевич В. Н. Что такое институт? (опыт институциональной эволюции). *Журн. институцион. исслед. Теория и методология институцион. экономики*. 2010. Т. 2, № 3. С. 5–23. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/chto-takoe-institut-opyt-institutsionalnoy-evolyutsii/viewer> (дата обращения: 13.05.2020).
147. Татаренко А. Л. "Гіпертекст", "гіпертекстуальність", "єргодична література": походження та окремі аспекти функціонування термінів. *Studia Slavistica* : зб. наук. статей / упоряд. і відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоганик. Ужгород, 2011. Вип. 11. Елімінація мовних бар'єрів. С. 102–116.
148. Тихомирова Н. В. Проблемы оценки качества электронного образования. *Открытое образование*. 2004. № 1. С. 27–32.
149. Тоффлер Э. Третья волна : пер. с англ. Москва : АСТ, 2004. 781 с.

150. Тощенко Ж. Т. Тезаурус социологии : темат. словарь-справочник. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 487 с.
151. Федорчук М. В. Щодо ролі електронної бібліотеки у підготовці фахівців правоохоронної діяльності. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (13 листоп. 2015 р.) Харків, 2015. С. 291–293.
152. Феофанов К. А. Социальная структура общества и его культурные функции : курс лекций. URL : [http://www.stankin.ru/science/postgraduate-study-and-doctoral-studies/postgraduate-study-speciality-and-rules-of-admission-of/22.00.06. Социальная структура общества и его культурные функции.pdf](http://www.stankin.ru/science/postgraduate-study-and-doctoral-studies/postgraduate-study-speciality-and-rules-of-admission-of/22.00.06.Социальная%20структура%20общества%20и%20его%20культурные%20функции.pdf) (дата обращения: 13.05.2021).
153. Хижняк Л. М. Замысел on-line-образования и ловушки на пути его реализации. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»*. 2013. № 1053, Вип. 31. С. 157–161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2013_1053_31_26 (дата звернення: 02.07.2021).
154. Хижняк О. В., Жовнір А. О. Електронна освіта як форма наукових онлайн-комунікацій: можливості та бар'єри в умовах карантину. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. VIII (42). Iss. 242. С. 33–36. URL : <http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-hs2020-242viii42-08.pdf> (дата звернення: 20.09.2021) (Index Copernicus International)
155. Хомерікі О. А. Інтернаціоналізація і інтеграція як напрямки глобалізації освіти: процеси синтезу і диференціації. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 76–84.

156. Цимбалюк В. Проблеми формування інституту інформаційної культури в теорії інформаційного права України. *Правова інформатика*. 2003. № 1. С. 31–36.
157. Цідило І. М. E-learning: понятійно-категорійний аналіз. *Молодь і ринок*. 2011. № 18 (83). С. 25–29.
158. Часова К. С. Гуманізація освіти в Україні: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 194–201.
159. Чередник Л. А. Інтернет-комунікація як спосіб сучасного міжособистісного спілкування. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття* : зб. матеріалів X Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 14-15 верес. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 161–167.
160. Чубарук Т. В. Конституційні засади правового регулювання інформаційної сфери. *Правова інформатика*. 2010. № 3 (27). С. 61–65.
161. Шаповалов А. С. Дигіталізація як сучасна тенденція розвитку інституту освіти. URL : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/14442/1/56_124-125_maket-ena-ntb%28099%29.pdf (дата звернення: 18.08.2021).
162. Шевчук Р. М. Правові та організаційні засади інформатизації навчального процесу у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2008. 254 с.
163. Штанько В. І. Віртуальний комунікативний простір і проблеми самоідентифікації особистості. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2012. № 1029(1), вип. 47. С. 5–12. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhITK_2012_1029%281%29_47_3 (дата звернення : 03.09.2021).
164. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с пол. С. М. Червониной. Москва : Логос, 2005. – 664 с.

165. Шуневич Б. І. Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Історія і теорія педагогіки». Київ, 2008. 510 с.
166. Шункевич Б. І. Розвиток дистанційного навчання у вищій педагогічній школі країн Європи та Північної Америки : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Історія і теорія педагогіки». Київ, 2008. 36 с.
167. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / пер. с пол. М. М. Гуренко под общ. ред. и послеслов. А. М. Румянцева. Москва : Прогресс, 1969. 240 с.
168. Щур Н. М. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у системі неперервної педагогічної освіти в США. *Інформаційні технології в освіті : зб. наук. праць*. Херсон, 2012. Вип. 12. С. 215–220.
169. Электронное обучение: руководство по применению и внедрению в вузе / под ред. О. Зубиковой, Г. Исмуратовой, О. Куфлей, Н. Суеркуловой, И. Ястребовой. Бишкек : Олимп, 2016. 147 с.
170. Якоба И. А. Особенности Интернет-коммуникации (лингвистический, социальный, гендерный аспекты). *Вестн. Иркут. гос. техн. ун-та*. 2012. № 3. С. 365–372.
171. Ярош А. О. Освіта як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. 2013. № 6-1 (том 1). С. 229–231.
172. Ярошенко Т. Наукові комунікації ХХІ століття: електронні ресурси для науки та освіти України. *Бібл. вісн.* 2006. № 5. С. 17–22.
173. Ярулин К. И. Система социальных институтов и антиинститутов. *Вестн. Тихоокеан. гос. ун-та. Социология и правоведение*. 2010. № 3(18). С. 279–284. URL : <http://www.khstu.su/vestnik/articles/451.pdf> (дата обращения: 07.09.2021).
174. Arkorful V., Abaidoo N. The role of e-learning, the advantages and disadvantages of its adoption in Higher Education. *International Journal of Education and Research*, 2014. Vol. 2, № 12. P. 97–410.

URL : <https://www.researchgate.net/publication/348335311> The role of e-learning advantages and disadvantages of its adoption in higher education (date of application: 03.09.2021).

175. Bakirov V., Sokurianska L. Sociology in Ukraine: institutional status and research agenda. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 7-15. DOI: 10.26565/2077-5105-2019-22-01. URL : <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/15418/14394> (date of application: 07.10.2021)
176. Barnes B., Bloor D., Henry J. Scientific knowledge: a sociological analysis. Chicago : Chicago University Press, 1996. 230 p.
177. Bates A. W. Technology, e-learning and distance education. 2nd ed. London : RoutledgeFalmer Studies in Distance Education Series, 2004. 246 p.
178. Bloor D. Knowledge and Social Imagery. Chicago : University of Chicago Press, 1991. 203 p.
179. Cavanaugh C. S. The effectiveness of interactive distance education technologies in K-12 learning: A meta-analysis. *International Journal of Educational Telecommunications*. 2001. Vol. 7(1). P. 73–78. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED430547.pdf> (date of application: 08.10.2021).
180. Chetwynd F., Dobbyn C. Assessment, feedback and marking guides in distance education. *Open Learning*. 2011. Vol. 26. P. 67–78. URL : <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02680513.2011.538565> (date of application: 08.10.2021).
181. Christakis N. A., Allison P. A. Mortality after hospitalization of a spouse. *The New England Journal of Medicine*. 2006. Vol. 354. P. 719–730. DOI: 10.1056/NEJMsa050196.
182. Christakis N. A., Fowler J. H. The Spread of Obesity in a Large Social Network Over 32 Years. *New England Journal of Medicine*. 2007. Vol. 357. P. 370–379. DOI: 10.1056/NEJMsa066082.

183. Dalsgaard C. Social software: E-learning beyond learning management systems. *European Journal of Open, Distance and E-Learning*, 2006. Vol. 2. URL : <https://www.semanticscholar.org/paper/Social-software%3A-E-learning-beyond-learning-systems-Dalsgaard/fdb1fcb7d145d109ff9558413ed4be9c4d0fe7fa> (date of application: 14.11.2020).
184. Djamshid T., Markus E. L., Nölting K; Röser M. Voigt D. Is e-Learning the Solution for Individual Learning?. *Electronic Journal of e-Learning*. 2004. Vol. 2. P. 273–280. URL : https://www.researchgate.net/publication/228760112_Is_e-Learning_the_solution_for_individual_learning (date of application: 24.11.2020).
185. Deineko O. O. Social Cohesion in Decentralized Ukraine: From Old Practices to New Order. *Studia Socjologiczne*. 2021. Vol. 1, Iss. 240. P. 117–138. DOI:10.24425/sts.2021.136281
URL : <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105735071&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sid=9deb3eb17fdd3c4977dd7438b7ba6453&sot=b&sdt=b&sl=89&s=TITLE-ABS-KEY%28Social+Cohesion+in+Decentralized+Ukraine%3a+From+Old+Practices+to+New+Order.%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm=> (date of application: 24.10.2021).
186. Doung T. van. The Role of E-learning. *Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century*. Budapest, 2016. P. 239–250. URL : <https://econpapers.repec.org/bookchap/pkkmueb016/239-250.htm> (date of application: 05.02.2021).
187. Education World: Educators Battle Over Calculator Use. *Education World, Both Sides Claim Casualties*. 2002. URL : http://www.educationworld.com/a_curr/curr072.shtml (date of application: 24.11.2020).

188. E-learning in European Higher Education Institutions : Results of a mapping survey conducted in October-December 2013 / M. Gaebel, V. Kupriyanova, R. Morais, E. Colucci. *European University Association*, 2014. . URL : <https://eua.eu/resources/publications/368:e-learning-in-european-higher-education-institutions.html> (date of application: 09.08.2020).
189. E-learning market: FORECAST 2019–2025. URL : <https://blog.coursify.me/en/e-learning-market-forecast-2019/> (date of application: 24.11.2020)
190. Etzkowitz H., Leydesdorff L. Universities and the global knowledge economy : a triple helix of university-industry-government relations. London ; New York, 1997. 184 p. (Pinter, Science, technology, and the international political economy series)
191. Etzkowitz H., Leydesdorff L. The dynamics of innovation: from National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*. 2000. Vol. 29, iss. 2. P. 109–123. DOI: [10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4).
192. Fowler J., Christakis N. Dynamic spread of happiness in a large social network: longitudinal analysis over 20 years in the Framingham Heart Study. *British Medical Journal*. 2008. Vol. 4. DOI: [10.1136/bmj.a2338](https://doi.org/10.1136/bmj.a2338).
193. Gaebel M., Kupriyanova V., Morais R., Colucci E. E-Learning in European Higher Education Institutions: Results of a Mapping Survey Conducted in October-December 2013. URL. : <https://eua.eu/resources/publications/368:e-learning-in-european-higher-education-institutions.html> (date of application: 24.11.2020).
194. Gaventa J. Exploring citizenship, participation and accountability. *IDS bulletin*. 2002. Vol. 33. P. 1–14. DOI: [10.1111/j.1759-5436.2002.tb00020.x](https://doi.org/10.1111/j.1759-5436.2002.tb00020.x).
195. Gaventa J. Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley. Urbana : University of Illinois Press, 1980. 288 p.

196. Gaventa J., Cornwall A. Power and knowledge. The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice. 2015. URL : https://www.researchgate.net/publication/282912392_Power_and_Knowledge (date of application: 24.11.2020).
197. Gaventa J., Tandon R. Citizen engagements in a globalizing world. *Globalizing Citizens: New Dynamics of Inclusion and Exclusion*. London, 2010. P. 3–30. URL : <https://www.zedbooks.net/shop/book/globalizing-citizens/> (date of application: 12.11.2020).
198. Gaventa J., Valderrama C. Participation, citizenship and local governance. Institute of Development Studies, 1999. URL : <https://www.uv.es/~fernandm/Gaventa,%20Valderrama.pdf> (date of application: 20.11.2020).
199. George S. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. 2004. URL : http://www.itdl.org/journal/jan_05/article01.htm (date of application: 09.04.2021).
200. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge : Polity Press, 1984. 402 p.
201. Goyal S. E-Learning: Future of Education. *Journal of Education and Learning*. 2012. Vol. 6(2). P. 239–242. DOI: [10.11591/edulearn.v6i4.168](https://doi.org/10.11591/edulearn.v6i4.168).
202. Johan E. L., Nur N., Samsuri F., Ahmad N., Kamarol B. A Study on the Student's Perspective on the Effectiveness of Using e-learning. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042814014451> (date of application: 24.11.2020).
203. Jones E., Gaventa J. Concepts of citizenship: a review. Institute of Development Studies, 2004. URL : <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/12081> (date of application: 18.09.2021).
204. Khyzhniak O., Zhovnir A., Shkrebet S. Features of e-learning institutionalization in Ukrainian HEIs in the context of a pandemic: sociological

- research results. *Journal of Social and Cultural Studies* 2021. Iss. 7. P. 1–19. DOI: 10.48131/jscs.917201.
205. Lamont M. *How Professors Think: Inside the Curious World of Academic Judgment*. Harvard, MA: Harvard University Press, 2009. 330 p.
206. Lamont M. *Money, morals, and manners : the culture of the French and American upper-middle class*. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 320 p.
207. Lenski G. E. *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York ; St. Louis ; San Francisco ; Toronto ; London ; Sydney : McGraw-Hill Book Company, 1966. URL : <https://www.amazon.com/Power-Privilege-Theory-Social-Stratification/dp/0807841196> (date of application: 17.11.2020).
208. Lowenthal J. N. Using Mobile Learning: Determinates Impacting Behavioral Intention. *American Journal of Distance Education*. 2010. Vol 24. P. 195–206. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/08923647.2010.519947>.
209. Martin M., Leydesdorff L. The knowledge based economy: modeled, measured, simulated. *Research Policy*. 2006. Vol. 38 (7). DOI: [10.1002/aris.2010.1440440116](https://doi.org/10.1002/aris.2010.1440440116).
210. McQuaid J. Using Cognitive Load to Evaluate Participation and Design of an Asynchronous Course. *American Journal of Distance Education*. 2010. Vol. 24. P. 177–194. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/08923647.2010.519949>.
211. Mead G. H. *Mind, Self & Society*. Chicago : The University of Chicago Press, 1934. 400 p.
212. MIT Open CourseWare. URL : <https://ocw.mit.edu/index.htm> (date of application: 08.12.2020).
213. Mukherji S. Virtual Education: New Face of Schooling. URL : <https://elearningindustry.com/virtual-education-new-face-of-schoolingvirtual> (date of application: 10.10.2021).
214. Nechitailo I., Nazarkin P., Biriukova M., Stadnik O., Boriushkina O., Rozova O. Opportunities and some results of measuring cultural capital in sociological

- research practice. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. Vol. 11, Iss. 1. P. 159–166. URL : <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000640541900031> (date of application: 10.10.2021).
215. Nishi A., Shirado H., Rand D. G., Christakis N. A. Inequality and Visibility of Wealth in Experimental Social Networks. *Nature*. 2015. Vol. 526. P. 426–429. DOI: [10.1038/nature15392](https://doi.org/10.1038/nature15392).
216. Nor A A., Lee H. L. Learning Management System (LMS) among University Students: Does It Work?. *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning*. 2013. Vol. 3 (3). P. 248-252. DOI: [10.7763/IJEEEE.2013.V3.233](https://doi.org/10.7763/IJEEEE.2013.V3.233).
217. Nortvig A-M., Petersen A. K., Balle S. H. A Literature Review of the Factors Influencing E-Learning and Blended Learning in Relation to Learning Outcome, Student Satisfaction and Engagement. *Electronic Journal of e-Learning*. 2018. Vol. 16. P. 46–55. URL : <https://eric.ed.gov/?id=EJ1175336> (date of application: 08.12.2020).
218. Open Learning Initiative of Stanford. URL : <http://oli.stanford.edu/what-we-do/> (date of application: 24.11.2020).
219. Ouadoud M., Yassin Chkouri M., Nejari A. Learning Management System and the Underlying Learning Theories: Towards a new Modeling of an LMS. *International Journal of Information Science & Technology*. 2018. Vol. 2(1). P. 25–33. URL : https://www.researchgate.net/publication/323808682_Learning_Management_System_and_the_Underlying_Learning_Theories_Towards_a_new_Modeling_of_an_LMS (date of application: 08.12.2020).
220. Pfeffer T. Virtualization of research universities. *Research and Occasional Paper Series, Center for Studies in Higher Education, UC Berkeley*. May, 2003. URL : <https://cshe.berkeley.edu/publications/virtualization-research-universities-raising-right-questions-address-key-functions-0> (date of application: 25.12.2020).

221. Poltorak V., Zoska Y., Stadnyk A., Sliushchynskyi B., Stadnik O., Vaniushyna O. Humanitarian technologies as a means of the art of waging information warfare: sociological aspect. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. Vol. 11, Iss. 1. P. 138-142. URL : <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000652568700023> (date of application: 25.11.2021).
222. Report 3 of the IDEAL (Impact of Distance Education on Adult Learning) project.
URL : https://static1.squarespace.com/static/5b99664675f9eea7a3ecee82/t/5c86557008522903c3b034c2/1552307582370/ideal_report_3_extended.pdf (date of application: 15.12.2020).
223. Schwab K. The global competitiveness report 2012–2013. *World Economic Forum, Permalink*. URL : http://www3.weforum.org/docs/wef_global competitivenessreport_2012-13.pdf (date of application: 24.11.2020).
224. Sejzi Abbas Abdoli, Baharuddin Arisa. Learning Management System (LMS) and Learning Content Management System (LCMS) at Virtual University. *2nd International Seminar on Quality and Affordable Education/* 2013. P. 216–220.
URL : <https://humanities.utm.my/education/wp-content/uploads/sites/6/2013/11/301.pdf> (date of application: 03.09.2021).
225. Sokurianska L., Deineko A. Educational risks as an actualization factor of the Ukrainian Studentship professional self-realization risks. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 1-2. С. 43-48. URL : <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/14668/13757> (date of application: 03.08.2021)
226. Sokurianska L., Bataeva E., Bakirov V. Ukrainian veterans in higher education: military identity and educational practices. *The Ideology and Politics Journal*. 2019. Iss. № 2 (13). P. 16-33.
URL : <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85089354352&origin=resultslist&sort=plf->

f&src=s&sid=1eb764abe34096a455ddd92634a67b37&sot=b&sdt=b&sl=98&s=
TITLE-ABS-

KEY%28Ukrainian+veterans+in+higher+education%3a+military+identity+and+
educational+practices%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm= (date of
application: 03.09.2021).

227. The e-Learning Action Plan. Designing tomorrow's education. Annex : Guide to related programs and instruments. / Commission of the European Communities. Brussels, 2001. 21 p. URL : <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0172:FIN:EN:PDF> (date of application: 14.10.2020).

228. The Office of the Vice Provost for Teaching and Learning. URL : <https://vptl.stanford.edu/> (date of application: 28.10.2021).

229. Villegas-Reimers E. Teacher professional development: an international review of the literature. UNESCO : international Institute for Education Planning, 2003. URL : <http://file.snnu.net/res/20126/18/018526a6-3cbf-4c9d-ac0f-a0740094aa75.pdf> (date of application: 18.10.2021).

230. Wagner C. S., Leydesdorff L. The diffusion of international collaboration and the formation of a core group. Globalisation in the network of science in 2005, *Journal of Informetrics*. URL : <https://www.leydesdorff.net/cswagner07/globalisation.pdf> (date of application: 24.12.2020).

231. Walsh E., Walsh E., Wade V., Lawless S., O'Connor A., Dagger D.. Service-Oriented E-Learning Platforms: From Monolithic Systems to Flexible Services. *IEEE Internet Computing*. 2007. Vol. 11. P. 28–35. DOI:[10.1109/MIC.2007.70](https://doi.org/10.1109/MIC.2007.70).

232. Woodley C., Meredith C. Supporting Student Transition Through Social Media. *American Journal of Distance Education*. 2012. Vol. 26. P. 86–95. URL : <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08923647.2012.655055> (date of application: 23.09.2021).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу:

1. Хижняк О. В., Жовнір А. О. Електронна освіта як форма наукових онлайн-комунікацій: можливості та бар'єри в умовах карантину. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. VIII (42), Iss. 242. С. 33-36. (Угорщина)

DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-242VIII42-08>

URL:

https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hum_viii_242_42.pdf

Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз результатів соціологічного дослідження, використаного в статті, та візуалізація отриманих в ході дослідження результатів, а також створення списку використаних джерел.

2. Khyzhniak O., Zhovnir A., Shkrebets S. Features of e-learning institutionalization in Ukrainian HEIs in the context of a pandemic: sociological research results. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*. 2021. Iss. 7. P. 1-19. (Туреччина)

DOI: 10.48131/jscs.917201

URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jscs/issue/62739/917201>

Особистий внесок: Авторкою був підготовлений підрозділ статті “Результати соціологічних досліджень” (*‘Results of Sociological Research’*), були підготовлені таблиці та графіки за результатами соціологічних досліджень.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

3. Жовнір А. О. Упровадження медіаосвіти та формування медіакомпетентності як ключові фактори забезпечення інформаційної безпеки

громадянина та держави. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Вип. 73. С. 178-193.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2017_73_20

4. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2017. № 2(61). С. 45-59.

URL: <http://oaji.net/articles/2020/8214-1599138802.pdf>

Особистий внесок: Авторкою був здійснений контент-аналіз офіційної інформації, підготовленої та оприлюдненої ЗВО на власному веб-сайті чи групі веб-сайтів, об'єднаних єдиним доменним іменем, що належать ЗВО та його структурним, в тому числі відокремленим підрозділам, а також аналіз технологій дистанційної взаємодії, представлених на веб-ресурсах ЗВО. Брала участь у визначенні серії індикаторів, покладених в основу типологізації ЗВО за рівнем впровадження електронного навчання.

5. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20, № 7 (147). С. 80-88.

DOI:10.15421/171799

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/1002/1017/>

Особистий внесок: Авторка брала участь у підготовці регіонального розподілу ЗВО, створенні відсоткового співвідношення ЗВО за рівнем включеності в систему електронної освіти, а також типологізації ЗВО за рівнем їх включеності в електронну освіту у вузівських центрах України.

6. Жовнір А. О. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах становлення та розвитку електронної освіти. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1-2 (33/34). С. 120-124.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2\(33/34\).152556](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.1/2(33/34).152556)

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_1-2_21

7. Жовнір А. О. Проблематика соціальних комунікацій у контексті формування та розвитку електронної освіти. *Науковий журнал «Габітус»*. 2019. Вип. 9. С. 65-68

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.11>

URL: <http://habitus.od.ua/9-2019>

8. Жовнір А. Електронізація соціальних комунікацій у сучасному українському суспільстві: мережеві підходи. *Соціологічні студії*. 2019. № 1 (14). С. 33-37.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-33-37>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2019_1_7

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Жовнір А. О. Поняття та сутність електронного навчання: теоретичні підходи до визначення // Соціологія у (пост)сучасності : матеріали XVI Міжнар. наук. конф., 15-16 бер. 2018 р., Харків, 2018. С. 44-45.

10. Жовнір А. О. Особливості соціологічної діагностики модернізації освіти // International scientific conference “Modernization of educational system: world trends and national peculiarities” : Conference Proceedings, 23 February, Kaunas, 2018. С. 51-54.

11. Жовнір А. О. Концептуальні та інституційні засади становлення електронного навчання: вітчизняний та світовий досвід // International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences» : Conference proceedings, 20-21 October, Lublin, 2017. С. 140-143.

12. Жовнір А. О. Соціальні наслідки та ризики становлення та розвитку електронного навчання // «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» : матеріали III Конгресу соціологічної асоціації України, 12-13 жовтня 2017 р., Харків, 2017. С. 503-504.

13. Жовнір А. О. Віртуалізація, інформатизація та технологізація як сучасні тренди глобалізованого суспільства в умовах сталого розвитку // Сучасні інформаційні технології управління екологічною безпекою, природокористуванням, заходами в надзвичайних ситуаціях : матеріали 17 Міжнар. наук. – практ. конф., 25-26 вересня 2018 р., Київ, 2018. С. 138-140.

14. Жовнір А. О. E-learning як комунікативний простір сучасного учасника освітнього процесу: особливості, бар'єри, ризики // Якубинська наукова сесія : зб. тез доп. учасн. XIV Міжнар. наук.-практ. конф., 05 квітня 2019 р., Харків, 2019.

15. Жовнір А. О. Зміни понятійно-категоріального апарату соціології освіти в умовах розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій // Харківські соціологічні читання «Мова соціології: сучасні тренди» : зб. тез доп. учасн. XXI Міжнар. наук. конф., 15-16 листопада 2018 р., Харків, 2018.

***Публікації, які додатково відображають наукові результати
дисертації:***

16. Жовнір А. О. Філософські засади трансформаційних процесів у контексті сучасної системи освіти: онтологічний вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. Вип. 21. С. 30-33.

URL: <http://hdl.handle.net/11300/11431>

17. Жовнір А. Протиріччя розвитку електронної освіти в освітньо-комунікативному просторі сучасного суспільства. *Соціологічні студії*. 2020. № 1. С. 40-45.

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-40-45>

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2020_1_7

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Розподіл здобувачів освіти України за освітніми ступенями*

№ з/п	Освітній ступінь	Кількість здобувачів освіти України (осіб)	% здобувачів освіти України
1	Молодший спеціаліст	130483	12
2	Бакалавр	698254	65
3	Спеціаліст	874	1
4	Магістр	237681	22
	Всього	1067292	100

*Джерело: Дані Державної служби статистики України [120].

Таблиця Б.2

Розподіл здобувачів освіти України за регіонами*

№ з/п	Область (регіон)	Кількість здобувачів освіти України	Доля по Україні	В тому числі опитано респондентів	
				Кількість опитаних респондентів	% опитаних респондентів
1	2	3	4	5	6
1	Вінницька	39347	3,44	68	2
2	Волинська	20678	1,81	26	0,8
3	Дніпропетровська	82685	7,24	1221	36,2
4	Донецька	27457	2,40	191	5,7
5	Житомирська	22352	1,95	26	0,8
6	Закарпатська	20212	1,77	37	1,1
7	Запорізька	49049	4,29	107	3,2
8	Івано-Франківська	32206	2,82	20	0,6
9	Київська	18798	1,64	65	1,9
10	Кіровоградська	11626	1,01	53	1,6
11	Луганська	17856	1,56	17	0,5
12	Львівська	95364	8,41	21	0,6
13	Миколаївська	26958	2,42	24	0,7
14	Одеська	75060	6,57	224	6,6
15	Полтавська	34019	2,97	78	2,3
16	Рівненська	24290	2,12	26	0,8
17	Сумська	18879	1,65	23	0,7

<i>Продовження таблиці Б.2</i>					
18	Тернопільська	28315	2,47	47	1,4
19	Харківська	124215	10,87	515	15,3
20	Херсонська	20733	1,81	25	0,7
21	Хмельницька	25308	2,21	329	9,8
22	Черкаська	32422	2,83	16	0,5
23	Чернівецька	22329	1,95	39	1,2
24	Чернігівська	12976	1,13	18	0,5
25	м. Київ	258755	22,66	153	4,5
	Всього	1141889	100	3369	100

*Джерело: Дані Державної служби статистики України та розрахунки автора на базі масиву всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного в Україні в період з червня 2020 р. по квітень 2021 р., яке було присвячено вивченню стану та розвитку дистанційних освітніх технологій в Україні [120].

Таблиця Б.3

Розподіл професорсько-викладацького складу України за статтю*

№ з/п	Стать	Кількість професорсько-викладацького складу України (осіб)			% професорсько-викладацького складу України	В тому числі опитано респондентів	
		Наукові працівники	Науково-педагогічні працівники	Педагогічні працівники		Кількість осіб	%
1	Чоловіча	272	46195	7118	39,7	303	35,7
2	Жіноча	294	64870	16467	60,3	543	64,3
	Всього	566	111065	23585	100	846	100

*Джерело: Дані Державної служби статистики України та розрахунки автора на базі масиву всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного в Україні в період з червня 2020 р. по квітень 2021 р., яке було присвячено вивченню стану та розвитку дистанційних освітніх технологій в Україні [120].

Таблиця Б.4

Розподіл професорсько-викладацького складу України за регіонами*

№ з/п	Область (регіон)	Кількість представників в професорсько - викладацького складу України	Доля по Україні	В тому числі опитано респондентів	
				Кількість опитаних респондентів	% опитаних респондентів
1	2	3	4	5	6
1	Вінницька	4564	3,37	31	3,7
2	Волинська	2448	1,81	2	0,2
3	Дніпропетровська	9793	7,24	279	33
4	Донецька	3631	2,68	20	2,4
5	Житомирська	2077	1,53	3	0,4
6	Закарпатська	3544	2,62	12	1,4
7	Запорізька	4433	3,27	28	3,3
8	Івано-Франківська	4616	3,41	3	0,4
9	Київська	1816	1,34	49	5,8
10	Кіровоградська	1540	1,13	6	0,7
11	Луганська	1895	1,4	0	0
12	Львівська	12084	8,93	26	3,1
13	Миколаївська	2179	1,61	5	0,6
14	Одеська	9415	6,96	52	6,2
15	Полтавська	3848	2,84	2	0,2
16	Рівненська	2682	1,98	2	0,2
17	Сумська	2596	1,91	1	0,1

<i>Продовження таблиці Б.4</i>					
18	Тернопільська	3102	2,29	4	0,5
19	Харківська	18206	13,46	127	15
20	Херсонська	2237	1,65	1	0,1
21	Хмельницька	3353	2,47	157	18,6
22	Черкаська	3635	2,68	2	0,2
23	Чернівецька	2196	1,62	2	0,2
24	Чернігівська	1433	1,05	2	0,2
25	м. Київ	27893	20,62	29	3,4
	Всього	135216	100	846	100

*Джерело: Дані Державної служби статистики України та розрахунки авторки на базі масиву всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного в Україні в період з червня 2020 р. по квітень 2021 р., яке було присвячено вивченню стану та розвитку дистанційних освітніх технологій в Україні [120].

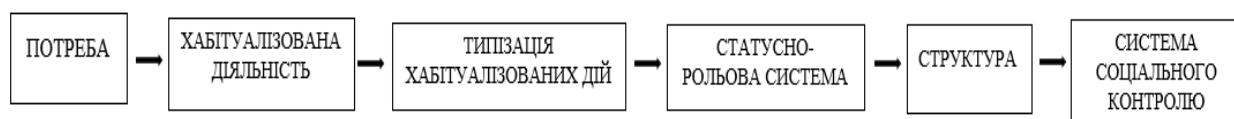

Рис. Б.1. Етапи інституціоналізації [16].